

Н.Г. Подоляк

ІСТОРИЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

7
кл.

Н.Г. Подалаяк

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Підручник
для 7 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством
освіти і науки
України*

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2007

ББК 63.3(0)4я721
П44

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України (лист МОН України № 1/11-2163 від 28.04.07 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти:

В.О. Дятлов – доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка;

В.Г. Ціватий – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Подаляк Н.Г.

П44 Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2007. – 240 с.: іл., карти. – Бібліогр.: с. 236.
ISBN 978-966-504-569-5

У підручнику висвітлюється історія Середньовіччя – доби, яка тривала від середини V до кінця XV століття. Історія окремих країн і народів розглядається у тісному поєднанні з визначними подіями Середньовіччя. Особливу увагу приділено матеріальному, культурному, духовному життю середньовічної людини. Матеріал розміщено за хронологічно-проблемним принципом.

ББК 63.3(0)4я721

ISBN 978-966-504-569-5

© Подаляк Н.Г., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2007

Розділи:

ступ
у добу
Середньовіччя

Середньовічний
світ
Західної
Європи

Релігійно-
церковне
життя

Візантія.
Арабський
світ

Історичні
долі
європейських
держав

Культура
Західної Європи
в V—XV ст.

Слов'яни
та їхні
сусіди

На теренах
Азійського
континенту

Світлої пам'яті професора
Валентини Олексіївни Маркіної
з вдячністю присвячую

ПЕРЕДМОВА

Дорогі семикласники!

Відтоді як існує людство, існує й інтерес до минулого – до історії.

Історія не просто розповідає про давні часи. Вона є постійною зміною поколінь, які здійснюють свій внесок у розвиток господарства, суспільства, культури. Перед кожним новим поколінням незмінно постають запитання: яке місце в історії посідає саме воно? У чому сенс його існування? Зрозуміти себе і свій час можна лише усвідомивши власний зв'язок із попередниками, з'ясувавши, якою була людина в минулому, що вона залишила своїм нащадкам.

Від Середньовіччя нас відділяє понад п'ятсот років, проте саме в ту далеку епоху були закладені основи сучасного світу.

Познайомитись і пізнати дивовижний світ Середньовіччя вам допоможе цей підручник. У ньому, поряд з викладенням основного історичного матеріалу, ви знайдете тексти середньовічних документів, які донесли до нас подих і колорит минулого. Рядки документів дозволять подивитися на Середньовіччя очима його сучасників і через їхні свідчення краще зрозуміти тогочасне життя. Важливо пам'ятати, що кожне джерело – результат праці конкретної людини, з її власним сприйняттям усього, що відбувалося. Тому вивчати середньовічні тексти треба дуже уважно і критично. Необхідно враховувати, хто, за яких обставин і з якою метою їх писав.

Чимало можуть розповісти також ілюстрації – малюнки та мініатюри з середньовічних рукописів, фотографії історичних пам'яток. Уважно роздивляйтеся їх і це сприятиме появі більш яскравого уявлення про Середньовіччя. Введені в основний текст «Подробиці» розширяють знання про ту чи іншу історичну особу, дозволять дізнатися більше цікавого про окремі історичні події.

Важливу роль при вивченні історії відіграють карти. Працюючи з ними, ви зможете прослідкувати, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби Середньовіччя. На сторінках підручника ви зустрінете чимало нових слів. Вони виділені напівжирним шрифтом і мають пояснення. Крім того, у кінці підручника розміщений словник термінів.

Кожний параграф завершується запитаннями та завданнями до теми. Вони не лише допоможуть перевірити та закріпити отримані знання, а й навчать розмірковувати, відрізняти істину від вигадок і робити самостійні висновки.

Усе це дозволить відчувати живу історію, почути голос далекої епохи, навчитися розуміти і любити розмаїтий світ Середньовіччя.

ВСТУП У ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- §1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ
- §2. ЛЮДИНА ТА ЇЇ ДОВКІЛЛЯ
- §3. МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
- §4. СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА
- §5. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО
- §6. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В V–XIII СТ.
- §7. ВЕРШИНА МОГУТНОСТІ І ЗАНЕПАД ПАПСТВА
- §8. ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ
- §9. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ
- §10. НАРОДИ І КРАЇНИ СКАНДИНАВІЇ
- §11. ФРАНЦІЯ: ВАЖКЕ ЗДОБУТТЯ ЄДНОСТІ
- §12. АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАСОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ ДО СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ
- §13. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ
- §14. РОЗМАЙТТЯ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОГО СВІТУ
- §15. ЗНАННЯ І ОСВІТА
- §16. ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО
- §17. УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
- §18. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ: ЧЕРЕЗ РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ДО ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ
- §19. НАРОДЖЕННЯ І ПІДНЕСЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
- §20. ТУРЕЦЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ ДО ІМПЕРІЇ
- §21. ІНДІЯ: КРАЇНА СКАРБІВ І МУДРОСТІ
- §22. ПІДНЕБЕСНА ІМПЕРІЯ

Вступ у добу Середньовіччя

1. Три віки
Середньовіччя
2. Різні образи
Середньовіччя
3. Середньовічна
спадщина
4. Звідки ми
черпаємо знання
про Середні віки

■ 1. Три віки Середньовіччя. Початок доби Середньовіччя пов'язують із загибеллю наприкінці V ст. Західної Римської імперії. Зустріч двох світів – античного (греко-римського) і варварського (германського, кельтського, слов'янського) – дала поштовх глибокому перевороту, який відкрив середньовічний період всесвітньої історії. Наприкінці XV ст., з початком Великих географічних відкриттів, коли Христофор Колумб дістався на своїх кораблях берегів Америки (1492), світ вступив у Новий час.

В уяві більшості людей при слові «Середньовіччя» народжуються звичні образи: величні споруди соборів, рицарські турніри, піратські скарби, нестримна радість карнавалу, старовинні книжки у шкіряних оправах. Справді, усе це, а також безліч інших важливих, складних і цікавих подій увібра-

ла в себе історія Середніх віків – період, що тривав у Європі понад тисячу років. Проте арена, де розгорталася середньовічна історія, не обмежувалася лише європейською територією. Вона була значно ширшою і охоплювала Східну Римську імперію (Візантію), арабсько-мусульманський світ, а також країни Сходу, з якими Захід знаходився у постійній взаємодії.

Щоб краще розуміти ті важливі зміни, що відбувалися впродовж Середньовіччя, його тисячолітню історію прийнято поділяти на три періоди. Інколи їх порівнюють з віком у житті людини – молодістю, зрілістю і старістю. З кінця V до кінця IX ст. тривало раннє Середньовіччя, коли на руїнах античного світу народжувалося нове суспільство. X–XIII ст. – доба зрілого, або ви-

сокого, Середньовіччя, час його розквіту та найвищого піднесення. XIV–XV ст. – пізнє Середньовіччя, його «осінь». На зміну цьому завершальному етапу Середніх віків приходить Новий час.

- **2. Різні образи Середньовіччя.** Вперше на межі XV–XVI ст. термін «Середні віки» почали використовувати італійські вчені. Для них ідеалом служила висока культура Античності, де панували розум, освіта і класична латина – мова давньоримських письменників і поетів. Відродження цієї мови вчені люди вважали своєю заслугою і початком нової епохи. Проміжний період між Новим часом і древністю, коли справжню латину майже забули і вживали лише зіпсовану («мужицьку»), вони назвали середнім віком. У це тисячоліття, на їхнє переконання, відбувалося лише знищення античної спадщини – храмів, театру, літератури, філософії. Тому Середньовіччя залишалося для них «темними віками» – перервою у розвитку культури і освіти, добою занепаду, темряви і дикості порівняно з Античністю. На нього дивилися як на втрачений для людства час.

Така негативна оцінка надовго закріпилася у свідомості людей. Різні точки зору щодо суті і значення Середньовіччя зберігаються й досі. Одні

Рицарське військо. Мініатюра. XI ст.

згадують лише кровопролитні війни та міжусобиці, спалення інакодумців, підступність та жорстокість правителів. Від них можна почути про «судільні жахи і тортури похмурого Середньовіччя». Інші, навпаки, створюють його світлий образ. Для них Середньовіччя – це мудрі королі, благородні рицарі, вчені монахи, працелюбні селяни і ремісники; час, коли особливо цінувалися мужність і гідність.

Проте величезний період у тисячу років не міг бути або лише «добрим», або лише «поганим». Усе існувало разом. Королі захищали свій народ, рицарі вклонялися прекрасним дамам, філософи писали мудрі книги, митці створювали чудові витвори мистецтва. І водночас не вщухали війни, палали вогнища, лютували пошесті й голод. Як кожна інша епоха, Середньовіччя увібрало в себе безмежні прояви життя.

3. Середньовічна спадщина. Від Середніх віків нас віддаляють довгі століття, Чи існує зв'язок між тим і нашим часом? Як і в чому він виявляється?

Середньовіччя нагадує про себе значно частіше, ніж це здається на перший погляд. Саме тоді виникла більшість сучасних держав і в основному визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов, почали діяти перші парламенти і перші конституції. В Європі відкрилися школи й університети, було започатковано книгодрукування. У Середні віки запанували сучасні світові релігії: християнство – у Європі, буддизм та іслам – на Сході.

Середньовіччя подарувало людству великих святих і еретиків, знаменитих учених і мислителів, геніальних поетів і художників, уславлених мандрівників і героїв. Йому належать такі винаходи, як ножиці, годинник, віконне скло, вогнепальна зброя та безліч інших. З тих часів люди стали користуватися фарфоровим посудом, люстерками, виделками, милом,

Вчений диспут. Мініатюра. XI ст.

Мури середньовічного міста. Мініатюра

Цикли року за місяцями.
Мініатюра. IX ст.

Кравець, швець, коваль, тесляр.
Середньовічна мініатюра

окулярами, гудзиками. Середньовіччя нагадує про себе забудовою старих міст з їхніми фортечними мурами і величними спорудами, один вигляд яких вражає нашу увагу.

Далеке і яскраве Середньовіччя залишило нам величезний спадок. Його осмислення допомагає краще розуміти сучасність.

■ ■ ■ **4. Звідки ми черпаємо знання про Середні віки.** П'ятсот років віддаляють нас від кінця Середньовіччя. Не дивно, що з тієї пори до нас дійшло значно більше історичних пам'яток і джерел, ніж із сивої давнини. Джерела розрізняються залежно від того, яку інформацію вони повідомляють.

Багато про що можуть розповісти мурі і вежі старовинних замків, бані соборів і церков, рицарські обладунки і ювелірні прикраси, монети і печатки, витвори мистецтва і звичайні побутові речі. Частина з них знайшли під час розкопок археологи, частину дбайливо зберегли покоління нащадків. Такі джерела називають речовими. Їх можна побачити майже в кожному музеї.

Від Середньовіччя до нас дійшло чимало писемних джерел. Звісно, безліч їх загинула внаслідок звичайних для Середніх віків війн, пожеж та інших стихійних лих. Ті, що вдалося зберегти, зібрані у спеціальних сховищах – архівах, де про них дбають фахівці. Проте й сьогодні джерела іноді гинуть. Щоб не втратити їх назавжди, а також зробити доступними для всіх, кого вони цікавлять, учені намагаються якомога більше з них опублікувати.

Середньовічні автори залишили нам різні твори. Історії розповідають про визначні події в житті окремих народів. Хроніки, які на Русі називали літописами, містять порічні записи всього, що відбувалося. Біографії змальовують життя і діяльність визначних людей. Поезії, романи, повісті розкривають світ почуттів і переживань середньовічної людини. А скільки цінного повідомляють тексти законів, договорів, господарських описів, заповітів, міських книг, судових протоколів, а також ремісничих, купецьких та університетських статутів!

Сліди Середньовіччя простежуються в багатьох народних святах і вбранні, у селянських весіллях, дитячих іграх, деяких предметах хатнього вжитку. Народна пам'ять донесла оповіді, легенди, пісні, загадки, прислів'я, які виникли в глибині століть. Усе це – етнографічні джерела.

До вивчення середньовічних джерел треба підходити обережно. Адже нерідко про одну й ту саму подію – битву, реформи або повстання – різні автори з певних причин розповідають по-різному. Щоб з'ясувати правдивість джерел, необхідно брати до уваги причини й обставини їхньої появи, позицію і особу автора, порівнювати повідомлення різних документів. Тільки так можна правильно зрозуміти і пояснити Середньовіччя.

Про цю епоху написано багато книжок. Завдяки праці вчених ми чимало про неї знаємо. Однак, як і раніше, Середньовіччя приховує безліч таємниць. Прагнучи розкрити їх, кожне покоління істориків звертається до минулого з новими запитаннями і шукає на них нові відповіді. Не втрачають інтересу до Середньовіччя й сучасні люди. Тисячами ниток пов'язана із сьогоденням, далека доба не залишає їх байдужими, викликає гарячі спори і прагнення продовжувати пошук. Пізнання Середньовіччя триває.

-
1. У яких хронологічних межах тривало Середньовіччя? З якими подіями пов'язують його початок і закінчення? На які періоди його поділяють?
 2. Поясніть походження терміна «Середні віки». Чи існують різні точки зору в оцінці Середньовіччя?
 3. Що сучасні люди розуміють під висловом «спадщина Середньовіччя»?
 4. З яких джерел ми отримуємо знання про Середньовіччя і як їх слід вивчати?

ЗАВДАННЯ

1. Наведіть приклади речових, письмових та етнографічних джерел.
2. Чи згодні ви з порівнянням трьох періодів в історії Середньовіччя з трьома віками в житті людини? Відповідь обґрунтуйте.

Середньовічний світ Західної Європи

Зміст

- §1 НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ
- §2 ЛЮДИНА ТА ЇЇ ДОВКІЛЛЯ
- §3 МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
- §4 СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА
- §5 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

§ 1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

- **1. Римський і германський світи.** Ще задовго до своєї загибелі Римська імперія вступила у смугу занепаду. З III ст. різко погіршився стан економіки: скорочувалися посівні площі, падала врожайність, завмирили торгівля і ремесла.

Серйозних змін зазнав і державний устрій Риму. Імператор вважався вже не першим серед рівних, а володарем, особою священною. «Немає влади не від Бога» – це положення християнського вчення якнайкраще відповідало тогочасному стану речей. Побачивши в новій вірі можливість обґрунтувати свою владу, римські імператори припинили гоніння на християн. Спочатку Константин Великий дозволив відкрито сповідувати християнство, а в 381 р. воно було оголошене державною релігією.

Зовсім іншим стало й римське військо. Ті часи, коли воно складалося лише з повноправних рим-

ських громадян, відійшли в минуле. Звичайним став набір воїнів з варварів – тих, хто розмовляв не латиною і не грецькою мовою. У майбутньому це мало згубні для Риму наслідки, перетворившись на одну з головних причин загибелі імперії.

На північ від Альп проживали численні варварські племена германців, кельтів, слов'ян. Їхні мови належать до однієї, індоєвропейської, мовної сім'ї. Мабуть, далекі предки цих народів мешкали по сусідству. Першими ослабленням Римської імперії скористалися германці.

Древньою батьківщиною германців були південне і північне узбережжя й острови Балтійського моря, Скандинавський та Ютландський півострови. Глобальне похолодання змусило германців поступово переселятися у тепліші краї. На початку нашої ери вони

Германець на колінах. Римська скульптура

на велику сім'ю з 20–30 чоловік. У негоду там тримали й худобу.

Жили германці общиною. Її членами вважалися вільні рівноправні чоловіки, які займалися сільськогосподарською працею. Водночас вони були воїнами і мали право брати участь у народних зборах. Германці багато воювали, але не тому, що відрізнялися якоюсь особливою агресивністю. Так звичайно відбувалося з різними народами на тій стадії їхнього розвитку, коли внаслідок появи майнової нерівності всередині общини виділялися впливові люди – знать. Рабів германці мали небагато. Вони працювали поруч із господарем, жили в його домі, харчувалися з ним за одним столом. Нерідко рабів відпускали на волю або навіть всиновлювали.

Вищим органом влади в германців були народні збори. У них брали участь усі повнолітні вільні чоловіки, за винятком тих, хто боягузством зганьбив себе в битві. Народні збори розглядали питання війни і миру, судили злочинців, обирали з числа найзнатніших одноплемінників старійшин і вождів. Племінні вожді, або **кѳунґи**, очолювали військо і представляли інтереси племені в міжнародних справах. Рада старійшин вирішувала поточні, насамперед судові, справи. Германці не знали писемності, тому свої звичаї і закони передавали наступним поколінням усно – від батька до сина.

Окреме місце в германському суспільстві посідали ватажки дружин. Навколо цих відважних і хоробрих воїнів гуртувалася молодь, яка шукала пригод і збагачення у військових походах, точніше – у розбійних набігах на сусідів. Згодом дружина перетворилася на справжнє військо, а з дружинників виділилася служила знать. Вона витіснила з оточення конунґа племінних старійшин і все рішучіше впливала на його дії. Вважалося, що члени певного роду відрізняються особливою доблестю та удачливістю, тому з нього обирали конунґів. Відступити з поля битви

Полонені германці. Римський рельєф

означало покрити себе ганьбою. Коли ж таке траплялося, то назустріч германцям, які втратили мужність битися з ворогом, вибігали їхні матері й дружини. Вони вимагали вбити себе і тим врятувати від полону та рабства. Нерідко це змушувало воїнів повернутися і продовжувати бій. Германці були переконані, що війна є найкращим із занять, а смерть на полі бою – найгіднішою.

З IV ст. серед германців почало поширюватися християнство у вигляді **аріанства**. Воно оголошувало Христа істотою, нижчою за Бога-Отця, і за це пізніше засуджувалося церквою. Першими аріанство прийняли готи. Серед них проповідував священник Ульфїла, який переклав Біблію з латини готською мовою. Християнізація прискорила виникнення в германців держави.

Рада в германців

1 ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

Королів германці обирають за знатністю, а воєначальників – за доблестю. При цьому королі не мають необмеженої чи свавільної влади, а вожді стоять на чолі швидше тому, що подають приклад, а не тому, що користуються правом наказувати; тому, що вони хоробрі, виділяються в бою, б'ються попереду війська і цим викликають подив...

У незначних справах радяться старійшини, у важливіших – усі, причому ті справи, по яких рішення приймає народ, попередньо обговорюються зі старійшинами...

Під час бою вождю соромно, якщо його дружина покаже себе хоробрішою за нього, дружині ж соромно відставати від вождя. Повернутися живим з бою, в якому загинув вождь, – означає на все життя вкрити себе ганьбою і безчестям... Вожді б'ються за перемогу, дружинники – за вождя. Якщо плем'я, в якому вони народилися, скніє в тривалому мирі та бездіяльності, то чимало знатних юнаків подаються до тих племен, які на той час десь воюють. Адже цей народ не терпить спокою, та й простіше відзначитися серед небезпек, а прогудувати велику дружину можна лише грабунком і війною...

Землю займають усі по черзі за числом робітників і згодом розділяють її між собою за гідністю...

Жоден народ не є таким щедрим і гостинним, як германці. Вважається за гріх відмовити комусь із смертних у притулку. Кожен пригощає найкращою їжею відповідно до свого достатку...

Ті, хто досяг юнацького віку, відпускають волосся й бороду і доти не змінюють такої зовнішності... поки не вб'ють ворога... У боягузливих і невоювничих цей жакливий вигляд так і залишається. Найхоробріші носять на собі залізне кільце, немов кайдани, допоки не вб'ють ворога.

2. Велике переселення народів і утворення германських королівств.

У IV–VII ст. по Європі одна за одною прокотилися могутні хвилі варварських нашеств. Десятки племен знялися з місць, де вони жили сотні років, і вирушили на завоювання нових земель. До масового пересування їх штовхали різке похолодання, зростання населення, тиск кочівників Сходу, а також схильність варварських племен на тогочасному рівні їхнього

Позолочений шолом. V ст.

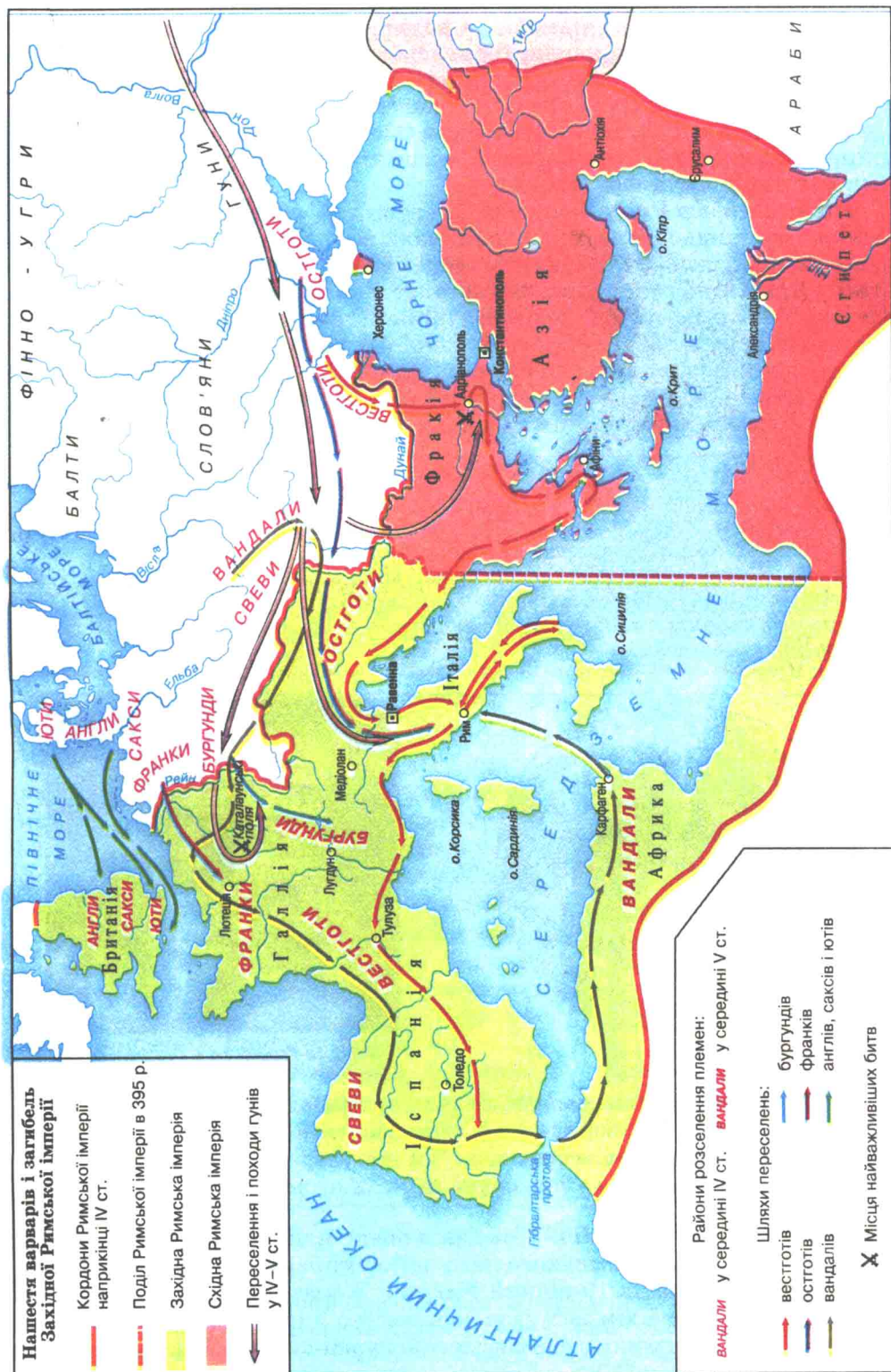
кордонів, забезпечуючи натомість продовольством. Невдовзі зловживання римських чиновників викликали повстання вестготів. У 378 р. біля міста Адріанополя вони вщент розбили римлян. Імператор загинув, римське військо було знищене. Відтепер імперію захищала армія, сформована переважно з варварів. Зрозуміло, що далеко не завжди вони були надійними.

У 410 р. вестготи під проводом вождя **Аларіха** після тривалої облоги захопили і пограбували Рим. Ця подія справила жахливе враження на сучасників. На думку багатьох, після загарбання «вічного міста» мав настати кінець світу. Але римляни зуміли домовитися з вестготами, дозволивши їм оселитися в Галлії. У 418 р. вестготи заснували тут першу варварську державу із столицею в Тулузі. Поступово на території Римської імперії одне за одним виникають нові варварські королівства: вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії. Це був важкий удар, але основна загроза Риму йшла від гунів.

Гуни оселилися на території сучасної Угорщини. Своїми кривавими набігами вони наводили жах на всю Європу. У 451 р. гунський вождь **Аттіла** повів військо в Галлію. Назустріч йому виступила римська армія, очолювана полководцем **Аецієм**, який колись був заручником у гунів і добре знав їхні звичаї. На допомогу Аецію прийшли франкські, остготські та інші германські вожді. Майже всі племена і народи тогочасної Європи зійшлися з обох сторін у битві на Каталаунських полях (теперішня Франція). Аецій здобув важку перемогу, але за рік гуни знов увірвалися в Італію. Цього разу Рим урятував папа Лев I. За великий викуп він умовив Аттілу повернути назад. Невдовзі Аттіла раптово помер. Його держава розпалася, а гуни перекочували у Північне Причорномор'я.

Перемога на Каталаунських полях стала останнім великим успіхом Риму. У 455 р. місто захопили і впродовж 14 днів грабували вандалі. Усі скарби, що їх не вмістили на кораблі, вандалі навмисно знищили. Загинула безліч творів мистецтва. Відтоді будь-яке безглузде знищення культурних цінностей називають вандалізмом.

Землі, населені вестготами, франками та іншими германськими племенами, вважалися власністю імперії. Проте ці народи жили за своїми закона-

ми, тобто політично були незалежні від Риму, а часом навіть ворожі йому. У 476 р. римський уряд відмовився виділити варварам нові землі. Стався заколот, який очолив командир германських найманців Одоакр. Він скинув з престолу останнього римського імператора – 16-річного Ромула Августула, а ознаки імператорської влади – діадему і пурпурну мантию – відіслав до Константинополя. Воїни оголосили Одоакра конунгом Італії, і східно-римський імператор був змушений узаконити його владу. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Після загибелі Риму Велике переселення народів не припинилося. На землях колишньої імперії продовжували виникати нові германські держави. У VI ст. тюркомовні вихідці з євразійських степів заснували на середньому Дунаї могутній Аварський каганат, який тримав у страху всіх своїх сусідів. У 493 р. остготи на чолі з конунгом **Теодоріхом** перейшли засніжені Альпи і знищили державу Одоакра. Вони заснували в Північній Італії власне королівство із столицею в Равенні, на той час найсильніше в Західній Європі. Але в середині VI ст. його завоювала спочатку Візантія, а потім германське плем'я, яке римляни називали лангобардами – довгобородими.

Теодоріх (бл. 454–526) виріс у Константинополі, був розумним і обережним політиком та дипломатом. Він прагнув примирити готів і римлян, підтримував римську знать і використовував її знання та досвід в управлінні державою. Теодоріх допомагав католицькій церкві, хоча сам був аріанином. Тоді, коли по всій Західній Європі не вщухали війни, він майже на 30 років повернув мир на багатотраждальну землю Італії і забезпечив розквіт Остготського королівства. Нащадки заслужено назвали видатного правителя **Теодоріхом Великим**.

Монограма Теодоріха

Гробниця Теодоріха в Равенні. VI ст.

Варвари зруйнували стару політичну організацію Європи. На загарбаних територіях вони створили нові, втім, досить нетривкі держави. Майже всі ці германські королівства загинули під ударами завойовників. Найдовше – понад 400 років – проіснувало Франкське королівство.

18

3. Держава Меровінгів. У 486 р. в битві біля міста Суассон франки розгромили військо римського намісника, управителя частини Галлії. Очоловав переможців 19-річний **Хлодвіг** із знатного роду Меровея. На завойованих землях він заснував королівство і дав початок династії Меровінгів. Хлодвіг першим з германських конунгів зрікся аріанства і прийняв

християнство за римським зразком. Приклад правителя наслідували спочатку його воїни, а потім й інші франки. Цим мудрим кроком Хлодвіг забезпечив собі підтримку римської церкви. Поступово франки та римляни, яких уже не розділяла віра, почали зливатися в єдиний народ.

VI ст. Франкський історик єпископ Григорій Турський про хрещення Хлодвіга

Королева безупинно умовляла Хлодвіга визнати істинного Бога і відмовитись від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри, доки під час війни з алеманами він мусив визнати те, що раніше охоче відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зійшлися у запеклій битві, війську Хлодвіга загрожувало повне винищення. Бачачи це, Хлодвіг підвів очі вгору та із слізьми на очах вимовив: «О Ісусе Христе, Тебе... з покорю благаю виявити славу могутності Твоєї. Якщо Ти даруєш мені перемогу над ворогами, і я випробую силу Твою... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Бо я кликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені. Тебе тепер кличу». І як тільки вимовив він ці слова, алемани повернули назад і побігли.

Хрещення Хлодвіга.
Слонова кістка. X ст.

Де хитрістю, а де жорстокістю Хлодвіг знищив суперників і зосередив у своїх руках владу над усіма франками. За його наказом на початку VI ст. були записані судові звичаї франків, які доти існували в усній формі. Цей судебник отримав назву «Салічна правда», тому що до нього увійшли закони лише одного з племен – салічних (приморських) франків. «Салічна правда» зберегла кровну помсту, повідомляє багато цікавого про життя і господарство франків, їхні звичаї та вірування. Вона є свідченням того, як із звичайного військового вождя германський король перетворився на справжнього правителя держави.

Рукопис «Салічної правди».
VIII ст.

VI ст. Єпископ Григорій Турський про випадок із суассонською чашею

Одного разу франки винесли з якоїсь церкви разом з іншими коштовними речами велику чашу дивовижної краси. Але єпископ тієї церкви направив до короля послів з проханням повернути цю чашу. Король сказав їм: «Ідіть за нами в

Суассон, адже там ми маємо поділити всю воєнну здобич. І якщо ця посудина за жеребом дістанеться мені, я виконаю прохання». Коли в Суассоні склали всю здобич посередині, король промовив: «Хоробрі воїни, я прошу вас віддати мені, крім моєї долі, ще й цю посудину». Зрозуміло, він говорив про згадувану чашу. У відповідь на ці слова короля кмітливіші промовили: «Славетний королю! Усе, що ми тут бачимо, – твоє, і ми самі залежимо від тебе!»

Щойно вони вимовили ці слова, як один запальний воїн, заздрісний і нерозумний, підняв сокиру і з гучним вигуком: «Ти одержиш звідси лише те, що тобі належить за жеребом», – опустив її на чашу. Всі були вражені цим вчинком, але король витримав образу терпляче й покірно... А через рік король наказав усім воїнам з'явитися зі своїм військовим спорядженням, аби показати, чи належним чином доглядають вони за своєю зброєю. І коли він обходив лави воїнів, то підійшов до того, хто ударив сокирою по чаші, і промовив: «Ніхто не тримає зброю у такому поганому стані, як ти». Хлодвіг підняв свою сокиру і розрубав йому голову, кажучи: «Саме так і ти вчинив з тією чашкою в Суассоні». Коли той помер, він наказав іншим розійтися, налякавши їх своїм вчинком.

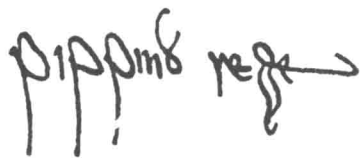
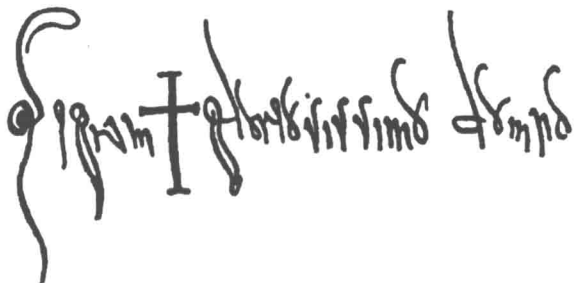
Надгробок франкського воїна. Зображено покійного, на якого нападає двоголовий змія. VII ст.

Хлодвіг провів широкі завоювання і залишив після себе велику об'єднану державу. Однак у міжусобних війнах його нащадків вона розпалася, а самі меровінгські королі втратили авторитет і реальну владу. Країною почали розпоряджатися **майордоми**. Спочатку майордом (старший у домі) був просто управителем королівського палацу. Згодом ці «слуги» прибрали до своїх рук управління всім королівством. За їхнім бажанням призначалися і усувалися королі, які вже нічого не вирішували і через це отримали від сучасників зневажливу назву «безсилі королі». Один із майордомів, **Піпін Герістальський**, у 687 р. об'єднав країну.

Хоча сам він королем ще не став, проте владу передав своєму синові.

4. Нові правителі Франкського королівства. На початку VIII ст. виникла загроза існуванню Франкської держави. На її територію вдерлися араби, які перед тим захопили Піренейський півострів. У 732 р. у битві біля Пуатьє майордом **Карл Мартелл** («Молот» – так назвали його за численні перемоги) завдав арабам поразки і зупинив їхнє подальше просування в Європу. Вирішальну роль у його успіхах відіграло створення кінноти.

Кінь і обладунок коштували досить дорого. Придбати їх могли лише забезпечені люди, які володіли головним на той час багатством – землею. Щоб заохотити до служби в кінноті, Карл відібрав чимало землі в непокірної знаті та церкви і роздав її всім, хто виказав готовність стати під його прапори. Земля передавалася разом із прикріпленими до неї селянами. Називалося таке пожалування **бенефіцій** (благодіяння). Спочатку за службу його одержували у довічне користування, згодом бенефіцій перетворився на спадкове володіння – **феод**. Він переходив від батька до сина разом з обов'язком нести військову або іншу службу. Таких людей називали **феодалами**. Той, хто одержував бенефіцій, ставав **васалом** (слугою) власника землі. Він був зобов'язаний вірно служити своєму господарю – **сеньйору**

Підпис Піпіна Короткого.
Рукопис 755 р.

(старшому), який натомість його захищав. Створювалася система відносин, заснованих на підпорядкуванні.

Перемога над арабами, в якій меровінгські королі не брали ніякої участі, а також проведення **бенефіційної реформи**, внаслідок якої зростає боекдатність Франкської держави, надзвичайно піднесли авторитет майордома. Наступники Карла Мартелла зміцнили свою владу. Його син, **Піпін Короткий**, названий так за малий зріст, замислив стати королем. Аби надати поваленню Меровінгів законного вигляду, він вирішив заручитися дозволом папи. Той також сподівався за підтримки франків зупинити загарбання своїх територій лангобардами. Взаємні інтереси допомогли домовитися. Посланець Піпіна Короткого прибув до Риму і спитав у папи, чи може людина, яка не має влади, називати себе королем. Папа відповів, що титул короля належить тому, хто має владу. У 751 р. Піпіна офіційно оголосили королем, а останнього Меровінга заточили в монастир. Вдячний Піпін перейшов Альпи і розбив лангобардів. Завойовані землі він подарував папі. Так склався союз франкських королів з папством, і в **756 р.** виникла світська **Папська держава** з центром у Римі (сьогодні це Ватикан, розташований на території всього декількох римських кварталів).

Римську знать не вдовольняло те, що, крім церковної, папа дістав ще й світську владу. Один із пап, аби відстояти свої права, наказав у VIII ст. виготовити підроблений документ – «**Константинів дар**». У ньому розповідалось, що нібито ще у IV ст. імператор Константин, переселяючись до своєї нової столиці на березі Босфору, заповів папі владу над Західною Римською імперією. Тому впродовж усього Середньовіччя папи вимагали від імператорів і королів підпорядкування римському престолу. Лише в XV ст. було остаточно доведено, що «Константинів дар» – фальшивка.

Залізна корона лангобардів. VI ст.

5. Імперія Карла Великого. Піпін Короткий заснував нову Каролінгську династію, назва якої походить від імені його сина – **Карла Великого** (768–814). Майже все своє 71-річне життя Карл провів у війнах. Він приєднав до своїх територій Лангобардське королівство, Баварію і Саксонію. У союзі зі слов'янами франки розгромили Аварський каганат. Не зовсім вдалими були походи в

Свинцева печатка Карла Великого

Імператор Карл Великий.
Статуя. IX ст.

розвитку своєї країни: створював школи, зводив прекрасні споруди. Саме тоді почали вести щорічні записи важливих подій – аннали. З усієї Європи Карл запрошував до себе освічених людей і багатьох з них призначав на державні та церковні посади. Франкська держава досягла найвищого розвитку. Але вона виникла внаслідок завоювань, об'єднувала різні народи і не могла довго залишатися міцною.

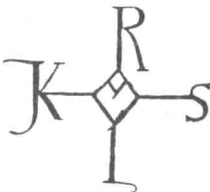

Документи

IX ст. З «Діянй Карла Великого» Ноткера Заїки

Повернувшись після тривалої відсутності, Карл наказав, щоб явилися до нього хлопчики, яких він доручив (учителю) Клименту, і представили йому свої листи та вірші. Діти середнього та нижчого стану несподівано принесли твори, підсолоджені всіма приправами мудрості, знатні ж представили убогі та безглузді.

Написання імені (монограма)
Карла Великого

Тоді мудрий Карл відділив тих, хто добре працював, і, поставивши їх праворуч від себе, звернувся до них з такими словами: «Я дуже вдячний вам, діти мої, що ви намагалися в міру своїх сил виконати мій наказ для вашої ж користі. Старайтеся досягти досконалості, і я дам вам чудові єпископства та монастирі, і ви завжди виглядатимете в моїх очах людьми, гідними поваги».

Повернувши потім своє сповнене великого осуду обличчя до тих, хто стояв ліворуч, він кинув їм грізні та глузливі слова: «Ви, високошляхетні, ви, синки знатних, ви, розпещені красунчики! Розраховуючи на своє похощення і статок, ви знехтували моїм повелінням і своєю доброю славою. Знайте одне: якщо ви негайно не надолужите попередню безтурботність невтомною старанністю, ніколи ніякої милості не дочекаєтеся ви від Карла».

Папа Лев III коронує Карла Великого. Мініатюра. IX ст.

Син і наступник Карла Великого – **Людвік Благочестивий**, названий так за особливе шанування церкви, – поділив імперію між своїми синами. Після смерті батька між ними спалахнула «війна трьох братів», яка закінчилася підписанням у 843 р. **Вердєнського договору**. За його умовами молодший з братів – **Карл Лисий** – отримав західні землі, здебільшого територію майбутньої Франції. Середньому – **Людвіку** – дісталася східна частина імперії, майбутня Німеччина. Старший – **Лотар** – зберіг імператорський титул. Він узяв собі Італію, а також широкую смугу землі між володіннями братів, що її почали називати на його честь – Лотарингія. Отже, Вердєнський договір поділив імперію Карла Великого на три частини. Було започатковано утворення трьох майбутніх європейських країн – Франції, Німеччини та Італії.

Печатки та монети Людовіка Благочестивого

1. Якими видами господарської діяльності займалися германці і які органи влади вони мали?
2. Чим було спричинене Велике переселення народів?
3. Яке значення мало нашествя гунів для історії Європи?

4. Чому до влади у Франкській державі прийшла нова династія? Які наслідки для подальшого розвитку Франкської держави мало проведення бенефіційної реформи? Що створило основу союзу франкського короля з папством?
5. Чому Карл Великий прийняв титул імператора? Що давала корона римських імператорів франкським королям?
6. Людьми якого походження оточував себе Карл Великий? Чи справді, як правитель, він заслуговував називатися Великим?
7. Чому розпалася імперія Каролінгів?

ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте описати спосіб життя германців за повідомленнями Тацита.
2. Спираючись на розповідь Григорія Турського, з'ясуйте, що підштовхнуло Хлодвіга прийняти християнство за римським зразком і яке це мало для нього значення. Як франки ділили свою здобич і чому Хлодвіг просто не забрав суассонську чашу? Про які зміни у франкському суспільстві свідчить випадок з нею?
3. Використовуючи уривок з «Діянй Карла Великого» Ноткера Заїки, поміркуйте, чому діти середнього та нижчого станів виявляли особливу старанність у навчанні. Для чого Карлу потрібні були освічені люди і чи звертав він увагу на знатність їхнього походження?

§ 2. ЛЮДИНА ТА ЇЇ ДОВКІЛЛЯ

1. Спілкування з природою. Життя людини в усі часи було тісно пов'язане з природою. Чим віддаленіша від нас епоха, тим міцніша залежність людини від природного середовища. У Середні віки воно визначало, чим займалися і де розселялися люди, які вони мали політичні інтереси, житло, транспорт, одяг, їжу тощо.

На світанку Середньовіччя в Європі зберігався сухий і прохолодний клімат. У VIII–XIII ст. потеплішало, причому настільки, що, наприклад, в Англії почали закладати виноградники. Потім різко похолодало і зниження температури тривало до XVII ст., поки не встановився клімат, який здебільшого зберігається й сьогодні.

Надзвичайно важливу роль у житті середньовічної людини відігравав ландшафт. Існування величезних лісів давало можливість спалювати їх і використовувати попіл для удобрення ґрунту, отримувати деревину для будівництва, обігрівати житла та виготовляти знаряддя праці. У лісах збирали гриби, ягоди, мед диких бджіл, полювали, ховалися від ворогів. У ріках і морях ловили рибу, їх використовували для пересування і ведення торгівлі. Гори були природними кордонами і фортецями. Недарма вважалося, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують.

Середньовічні люди не просто брали те, що давала їм природа. Намагаючись полегшити своє життя, вони освоювали природне середовище: будували канали й мости, осушували болота, перетворювали на ниви ліси. Нерідко ця діяльність набувала хижацьких розмірів. Так були винищені

Селянська родина за роботою.
Мініатюра. XIV ст.

ліси в Англії, Франції, Іспанії, а в Голландії згадка про колишнє лісове багатство країни залишилася тільки в її назві – «лісова країна». Не дивно, що на кінець XV ст. було вибрано багато корисних копалин, знизилась родючість землі, обміліли річки й озера, збіднів тваринний і рослинний світ.

2. Серед негод і випробувань. Середньовіччя знало чимало **міграцій** – масових пересувань народів. Найбільшим серед них було вже згадуване Велике переселення IV–VII ст., яке докорінним чином змінило вигляд континенту і склад його населення.

У середньовічній Європі жили романізовані народи колишньої Західної Римської імперії, а також греки, германці, кельти, фракійці, угро-фіни, слов'яни. В їхньому середовищі зустрічалося чимало вихідців з Азії і Африки – арабів, євреїв, берберів, тюрків тощо. Це була строката, різномовна, дуже рухлива маса. Подорожували всі: **прочани** (віруючі, які здійснювали подорожі до святих місць) і торговці, ремісники і селяни, рицарі і студенти, шукачі пригод і звичайні бродяги. Вони свято вірили в християнську істину, що людина є лише вічним мандрівником у цьому світі випробувань, і тому з легкістю вирушали в путь. Тільки на XV ст. європейські народи начебто «всілися по місцях» – там, де вони живуть і сьогодні. На жаль, у Середні віки загальних переписів населення не робили, тому точна чисельність його невідома. Вважається, що на початку XV ст. в усій Європі мешкало приблизно 43 млн чоловік, тобто навіть менше, ніж тепер в одній Україні.

У Середні віки інакше, ніж сьогодні, ставилися до віку людини. Тих, кому виповнилося сорок років, вважали старими. Середня тривалість життя становила 45 років для чоловіків і 35 – для жінок. Середньовіччя не знало і підвищеної уваги до дітей: висока дитяча смертність сприймалася як звичайна справа. Третина населення помирала ще в дитячому віці. До передчасної смерті призводила так звана «трійця злигоднів» – війни, голод, хвороби.

Середньовічні мандрівники. Мініатюра. XIV ст.

Прочанин. XV ст.

Війна була незмінною супутницею Середньовіччя. Постійно воювали країни, народи, королі, папи, сусіди-феодалі. І щоразу в битвах гинули люди. Жертвами винищувальних війн стала майже третина середньовічних європейців. Більшість населення постійно недоїдала, кожний шостий рік ставав голодним. Це й не дивно: адже люди надто залежали від сил природи. Будь-яке стихійне лихо – посуха, повінь, пожежа, ураган – викликало неврожай, а за ним і голод. Хронічне недоїдання ослаблювало людський організм і робило його беззахисним перед хворобами, особливо перед епідеміями.

Страшенні спогади залишила про себе «чорна смерть» – чума 1348–1350 років. Її занесли в порт Мессіна на Сицилії генуезькі кораблі. Вони прибули зі Сходу і привезли у своїх трюмах чорних пацюків, разнощиків цієї страшної хвороби. Зараза миттєво охопила майже всю Західну Європу. Помирало так багато людей, що іноді нікому було навіть ховати небіжчиків. За три роки чума забрала в різних країнах від чверті до половини населення. Особливо жахливими наслідки епідемії виявилися в містах, де на невеликому просторі скупчувалося багато народу. Сучасник писав зі скорботою, що «люди вмирали і падали немов листя з осінніх дерев». Поширенню епідемій сприяли антисанітарія і відсутність належної медичної допомоги. Безпорадні люди втікали із зачумлених міст і розносили інфекцію далі. Вони не знали справжніх причин страшного лиха і були готові пояснювати свої страждання всілякими нісенітницями.

Здебільшого ополчалися проти євреїв. Їх звинувачували в навмисному отруєнні колодязів, вода з яких начебто й викликала чуму. Багатьох спалювали, а інших виганяли з країни, дозволяючи забирати з собою тільки те, що поміщалось в руках. Насправді така ненависть мала зовсім іншу основу. Християнська релігія забороняла позичати гроші під відсотки, а іудейська віра дозволяла надавати такі послуги всім, крім одновірців. Не дивно, що саме євреї й ставали лихварями. Ті, хто користувався їхніми послугами, нерідко розорювалися і вважали євреїв головними винуватцями свого нещастя. Щоправда, після закінчення епідемії євреям дозволяли повернутися назад. Але тепер вони змушені були жити тільки у спеціальних гето – огорожених муром окремих районах міста, куди на ніч зачиняли ворота.

*Імператор Генріх VII дає євреям дозвіл на проживання в його володіннях.
Мініатюра. XIV ст.*

Наслідком «чорної смерті» були не тільки різке скорочення населення і масові переслідування євреїв, а й економічні зміни. Майно та гроші людей, загинувших від епідемії і погромів, перейшли до тих, хто залишився жити. Нерідко в одних руках зосереджувалися величезні багатства. Їхні нові власники стали засновниками могутніх у недалекому майбутньому

Спалення євреїв у Нюрнберзі. Гравюра. XV ст.

купецьких та банкірських династій. Тому, незважаючи на трагічні наслідки чуми, після її закінчення торговельне життя Європи не тільки не завмерло, а навпаки – поживалося.

Документ

XIV ст. Страсбурзький хроніст Фрідріх Кло́сенер про події 1349 р.

Стягування (лихварських) відсотків зробило євреїв усім ненависними. Крім того, їх звинувачували в отруєнні колодязів. Коли серед людей піднялося ремствування, – почали говорити, що їх треба спалити... У п'ятницю спіймали євреїв, у суботу їх спалили – приблизно тисяч дві. Тих же, хто хотів охреститися, залишали жити. Багато немовлят проти бажання їхніх батьків витягували з вогню й хрестили. Усі боргові розписки повернули боржникам – вони тепер з євреями поквиталися. Усю готівку, що вони мали, забрав магістрат і поділив між ремісниками. Того ж року спалювали євреїв у всіх містах по Рейну.

3. Людина у просторі й часі. Середньовічні люди користувалися трьома видами транспорту – сухопутним, річковим і морським. Серйозною перешкодою для розвитку наземних засобів пересування був поганий стан доріг. Найкращими з них залишалися старі намощені римські шляхи. Хоча вони й слугували протягом багатьох століть (частина навіть дійшла до наших днів), але через занедбаність набули жалюгідного вигляду. Крім того, антична шляхова мережа створювалася для військових потреб і не могла забезпечити вимог середньовічної торгівлі.

Носії вантажів. Мініатюра. XV ст.

Не дивно, що у XII–XIII ст. відбулася справжня «дорожня революція»: виникло багато нових шляхів, маршрути яких відповідали насамперед інтересам торгівлі. Переважали найжджені путівці і навіть стежини, зазвичай невимощені, ґрунтові. Більшу частину року їх неможливо було подолати через непролазну багнюку, тому подорожувати доводилося верхи. Товари перевозили в основному на в'ючних тваринах – мулах та ослах. Частково використовували також волів, а згодом і коней, запряжених у вози. Успіхи в розвитку транспорту пов'язані з удосконаленням упряжі й особливо з винайденням колеса зі шпичками та залізним ободом, що полегшило вагу воза. У XIV ст. почали пробивати перші гірські тунелі.

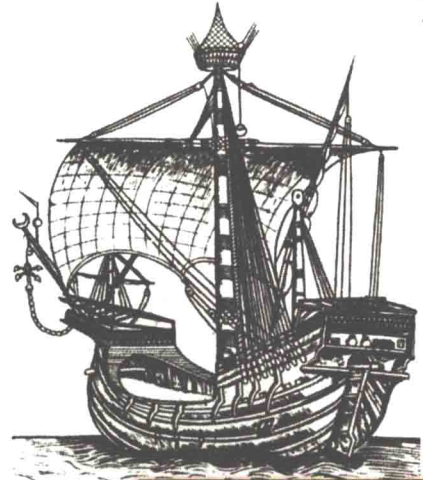
Річковий транспорт був зручнішим, дешевшим і безпечнішим. Щоправда, річки нерідко доводилося долати вброд, бо кам'яні та дерев'яні мости зустрічалися нечасто. Для перевезення великих вантажів слугували баржі та інші судна. Їх тягли, ідучи берегом, запряжені мотузками коні. Для дрібних перевезень обходилися звичайними човнами. Річкова мережа охоплювала всю Європу, а для переходу з однієї річки в іншу прокладали канали. Зазвичай будівництво цих складних споруд вимагало чималих зусиль. Мешканці Мілана зводили свій 50-кілометровий канал цілих 80 років! Поступово техніка проведення каналів досягла високого рівня: їх почали оснащувати камерними шлюзами.

Лева частина всіх товарів постачалася морськими шляхами, тому саме в морському транспорті відбулися особливо помітні зрушення. У IX ст. найдосконалішими вважалися скандинавські судна з високими бортами (у Візантії їх називали «карабія», звідки й походить українське «корабель»). Вони ходили під вітрилами за допомогою весел і вмщали 200–300 чоловік. Цю техніку перевершили німецькі та середземноморські суднобудівники. Їхні галери, коги, караки, каравели мали місткість 500–600 тонн і брали на борт понад 1000 чоловік.

На початку XII ст. вдалося вдосконалити кермо, з XIII ст. увійшов у вжиток компас, у XIV ст. появилися перші морські карти і почалося спорудження маяків. Тоді ж на зміну береговому прийшло морське право: закон забороняв феодалам привласнювати вантажі з кораблів, що зазнали аварії біля їхніх володінь.

Кожний феодал дозволяв проїжджати по своїй землі лише після сплати мита. Коли подорож була далекою, то й загальна сума виходила великою. До того ж діяв звичай, відомий за прислів'ям: «Що з воза впало, те пропало». Це означало, що, опинившись на землі, вантаж ставав здобиччю місцевого володаря. Тому навмисне псування доріг було для феодалів звичайною справою. Ще більшу загрозу обіцяла мандрівникам зустріч із розбійниками, які безжально грабували свої жертви.

Єдиної системи поштового зв'язку в Середні віки не існувало. Кореспонденція доставлялася за дорученням або на прохання. Капітан судна віз

Корабель. Гравюра. XV ст.

Доставка листа.
Мініатюра. XV ст.

ділові папери від купця до його далекого партнера; спеціальний гонець поспішав із секретним посланням від короля; випадкові люди передавали приватні листи. З XIII ст. почали використовувати поштових голубів, завезених у Європу з Візантії. Усе це були дуже ненадійні та залежні від найменшої несподіванки засоби зв'язку, однак інших Середньовіччя не знало.

Не існувало точного виміру ні часу, ні простору. Доба складалася з окремих відрізків, відділених один від одного церковним подзвоном. Життя людини рухалося в замкненому колі: ранок, день, вечір, ніч. Поняття «хвилина» або «секунда» просто не існувало. Точний вимір часу починає вживатися лише на схилку Середньовіччя. Простір вимірювали часом, за який його можна було подолати.

Документ

X ст. Чернець Рішар про стан шляхів сполучення

Придивившись уважніше, я зрозумів, що нам загрожують нові знегоди. На цьому мосту було так багато і таких великих провалів, що навряд чи люди, які звикли до життя у місті, могли легко ходити по ньому навіть удень. Мій попутник, людина діяльна і винахідливий мандрівник, пошукав поблизу човен, не знайшов його і повернувся до небезпечного проходу.

Бог допоміг йому без пригод переправити наших коней через міст. Іноді у пошкоджених місцях він підкладав їм під ноги свій щит, у декількох місцях з'єднав розламані дошки. То схиляючись, то розгинаючись, просуваючись уперед, чи відступаючи на крок, він зрештою благополучно пройшов по мосту разом із кіньми, а я попрямував за ним.

4. **Замок та його мешканці.** Починаючи з X ст. складовою частиною середньовічного ландшафту стають замки. Головною причиною зведення цих фортець була постійна загроза мирному існуванню, прагнення захиститися від ворогів. Зазвичай замки будували на пагорбі або на високому березі річки. Звідти вдавалося здалеку побачити ворога, там було легше від нього оборонятися. До кінця X ст. замок – це двоповерхова дерев'яна вежа, **донжон**. Нагорі жив феодал, а внизу – воїни та слуги. На першому поверсі розташовувалися також господарські приміщення, кухня, збройні та продуктові склади.

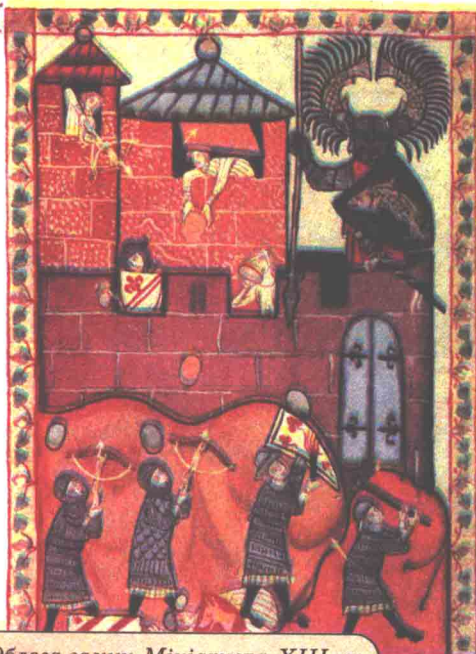
Замок оточував вал із частоколом і глибокий рів з водою, через який на ланцюгах перекидався міст. Коли його підіймали, доступ до замку ставав неможливим. В одну з веж вели важкі в'їзні ворота з міцного дуба, окуті зверху залізом. Позаду воріт, на певній відстані від них, знаходилися підйомні ґрати. Як тільки їх опускали, той, хто встигав прорватися за ворота, потрапляв у пастку.

Замок у Вестфалії (Німеччина).
XIII–XVI ст.

З XI ст. феодали почали будувати кам'яні замки. Їх обносили двома, а іноді навіть трьома високими (до 15 м) і товстими (до 5 м) мурами. У мурах робили бійниці – вузькі отвори, через які ворога засипали стрілами, а по кутах ставили вартові вежі. У центрі, як і раніше, височів донжон – тепер уже кам'яний. У його підземелля, в темряву і сирість, кидали ув'язнених – непокірних васалів та селян. Донжон не тільки був житлом феодала, а й останнім сховищем у випадку падіння зовнішніх укріплень. Ворог міг узяти такий замок лише після облоги. Її тривалість залежала від кількості припасів харчів та води, тому кожний замок обов'язково мав свій колодязь. При будівництві донжона головною умовою були не розкішні покої, а надійні стіни. Згодом поряд з донжоном виник досить зручний будинок для проживання у мирні часи.

Облога замку. Мініатюра. XIII ст.

Знатне подружжя. Мініатюра. XIV ст.

Життя за міцними стінами протікало усамітнено й розмірено. Якщо не було війни, сеньйор полював, виконував військові справи або розважався грою в м'яч, кості та шахи. Пані проводила час за рукоділлям. Тільки на початку літа замок оживав: справляли весілля, влаштовували змагання і бенкети.

У ранньому Середньовіччі меблі були дуже простими. У замку феодала для прийомів гостей споруджували тимчасовий стіл: на дерев'яні козли клали довгі дошки. Після закінчення трапези їх знімали і притуляли до стін, звільняючи таким чином простір. Звідси до наших часів дійшов вислів «накрити стіл».

Вся округа перебувала немов у затінку такого замку. У ньому феодал зосереджував свою владу й військову могутність. Тут стояли його воїни та збиралися васали, щоб виступити на захист володінь свого сеньйора. Тут переховувались під час ворожих нападів навколишні жителі. За право вважати господаря замку своїм захисником вони сплачували побори й виконували деякі роботи, наприклад ремонтували укріплення. У своєму замку сеньйор вершив суд над васалами і селянами. Крім нього не було для них іншого судді та іншого правителя.

5. У колі сім'ї. Важливу роль у житті середньовічної людини відігравала сім'я. Саме в ній зберігалися традиції народу, складалися норми поведінки, від батька до сина передавалися трудові навички.

Як у місті, так і в селі дівчата зазвичай виходили заміж у 16 років, хоча нерідко нареченими ставали всього у 12 років. Нікого не дивували й більш пізні шлюби: багаті флорентійські купці віддавали своїх дочок заміж у 20–24 роки. Чоловіки, особливо у містах, були старшими за своїх дружин. Адже тогочасні звичаї вимагали, щоб, утворюючи сім'ю, чоловік

ПОДРОБИ

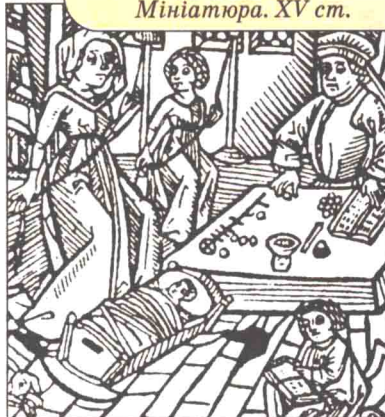
*Жінки збирають урожай.
Мініатюра. XII ст.*

міг сам її утримувати. Тому різниця у 10–20 років вважалася цілком нормальною. Йдучи заміж, жінка приносила із собою посаг. Від чоловіка та його родичів вона отримувала так званий «ранковий подарунок». У містах його розмір чітко встановлювався у шлюбному договорі, укладеному подружньою парою. Цінність таких внесків у спільне майно залежала від економічного становища сімей, з яких походили молодята.

Дітей народжувалося багато – від 10 до 14 в кожній сім'ї, але через високу дитячу смертність зазвичай виживали не більше двохтрех. Тому середньовічна сім'я складалася, як правило, з п'яти осіб. Унаслідок низького рівня медицини з життя йшли не тільки діти. При пологах помирала кожна шоста жінка.

Законним вважався лише шлюб, освячений церквою. Він мав бути добровільним та неперушним і нерідко укладався як звичайна ділова угода. Церква забороняла одружуватися ченцям і католицьким священикам. Солдатам, студентам, слугам також заборонялося створювати сім'ю доти, доки вони не почнуть займатися якоюсь власною справою.

*Купецька сім'я.
Мініатюра. XV ст.*

Дитячі іграшки. XIII–XIV ст.

Рівноправ'я між чоловіком і жінкою в сім'ї не існувало. У середньовічному суспільстві панував чоловік. Саме чоловіки були правителями, купцями, ремісниками, сіячами, а головне – воїнами. Жінка здебільшого займалася домашнім господарством. Не випадково Середньовіччя називає чоловіків «людьми меча», а жінок – «людьми прядки». Християнство вчило, що дружина має підкорятися своєму чоловікові. Жінки не лише народжували дітей і виконували хатню роботу. У селах вони також працювали в полі, а в містах зазвичай продовжували після смерті чоловіка його справу. Нерідко після кончини короля його дружина ставала правителькою держави при своєму малолітньому синові, спадкоємцеві престолу.

Вихованням дітей теж займалися жінки. Хлопчики залишалися біля матері до семи років. Потім, залежно від того, до якої сім'ї вони належали, проходили відповідне навчання. Діти феодалів навчалися військового мистецтва, сільські – сіяти, жати і доглядати за худобою, міські – ремісничої чи торгової справи. Молодь із забезпечених сімей здобувала освіту, іншим зроби́ти це було важче, а іноді й зовсім неможливо. Дівчатка до самого заміжжя жили під опікою матері і навчалися від неї ведення господарства. Освіту, здебільшого досить примітивну, вони переважно отримували вдома.

У стосунках між людьми велику увагу приділяли чітко встановленим правилам поведінки. Панували звичай і традиція, а їх порушення вважалося серйозним проступком.

Документ

XIV ст. З «Книги про добрі звичаї» флорентійського купця Паоло да Черталдо

Привчай усіх членів сім'ї турбуватися про твій дім і завжди бути йому корисним. Накажи їм, щоб, звідки б вони не йшли, вони не підходили до нього з порожніми руками, але обов'язково приносили б із собою щось спеціально для дому, тому що кожна добродісна молода людина мусить нести у свій дім...

Якщо у тебе є жінки в домі, то стався до них суворо, часто бувай удома, пильно стеж за ними, тримай їх у страху і тремтінні, вчиняй так, аби вони завжди мали хатню роботу і не били байдиків – це найбільша небезпека для жінки...

Навчи сина читати, коли йому виповниться шість або сім років, а потім віддай учитися і намагайся захопити його до того ремесла, до якого він сам тягнеться, і

зробити його добрим майстром. А якщо в тебе дівчинка, то її слід насамперед навчити готувати їжу в кухні, а вже потім читати, тому що не можна допустити, аби вона вміла тільки читати, якщо, звісно, ти не призначаєш її у черниці. Хлопчика годуй і вдягай якомога краще. Дівчинку вбирай добре, але їжі давай стільки, аби тільки підтримувати в ній життя, щоб вона не розтовстіла. Головне, привчи її робити все по дому: пекти хліб, готувати каплунів, сіяти борошно, варити, прати, застеляти постіль, прясти і ткати, вишивати по шовку, виготовляти вовняні сукна. Щоб, коли вона вийде заміж, чоловік не назвав її неробою.

1. Чи можна вважати дбайливим ставлення до природи в Середні віки?
2. Які головні загрози існували для життя середньовічної людини? Чому від епідемій особливо страждали міста?
3. Як середньовічні люди ставилися до часу?
4. Що мав брати до уваги феодал, зводячи свій замок?
5. Чому тогочасні сім'ї були невеликими?

ЗАВДАННЯ

1. На підставі повідомлень хроніста Фрідріха Клосенера спробуйте з'ясувати, чому євреїв звинувачували у виникненні епідемій і що насправді за цим приховувалося.
2. Використовуючи розповідь ченця Рішара, поміркуйте, кому було вигідно тримати середньовічні шляхи у занедбаному стані.
3. Спираючись на повчання Паоло да Чертальдо, охарактеризуйте тогочасні вимоги до освіти та виховання дівчинки. Яким було становище жінки в суспільстві?

§3. МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

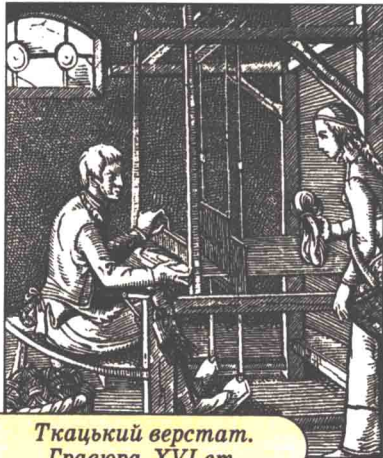
1. Успіхи техніки. Середньовіччя – це світ із пануванням ручної праці. Розвиток техніки відбувався в ньому повільно і нерівномірно. Найменших змін зазнавало сільське господарство, де використовувався традиційний, успадкований від предків реманент. Вдосконалювалися лише рілльнічі знаряддя праці, що привело до значного поширення з XII–XIII ст. плуга з відвалом і борони.

Важливі зрушення відбувалися насамперед у видобутку й обробці металів. З XIV ст. від невеличкого горна перейшли до домни – печі п'ятиметрової висоти. За добу вона могла видати близько 1,5 тонни заліза. Потім метал потрапляв до ковалів, які виготовляли необхідні побутові речі, знаряддя праці, зброю, прикраси тощо. Середньовічні люди наділяли метали чудодійною силою, а освіт-

Ковалі виготовляють рицарський обладунок. Мініатюра. XV ст.

лений полум'ям горну могутній коваль з важким молотом у руках здався їм близькою до чаклуна істотою. Поступово від ковалів відділилися ювеліри, мечники, замочники тощо. Одним із видів металообробки було карбування монети. Перші монетні двори виникли в Європі у IX ст. Срібні гроші карбували переважно з металу, видобутого в горах Гарцу в Центральній Німеччині. З розташованими тут шахтами пов'язують походження казки про Білосніжку та сім гномів.

*Ткацький верстат.
Гравюра. XVI ст.*

*Підйомний кран на ринку в
Брюгге. Мініатюра. XVI ст.*

Ще з античних часів дійшов до Середньовіччя водяний млин – перший механізм, який приводила в рух сила природи, а не сила людини чи тварин. З XII ст. в областях, де не було швидких, здатних крутити водяні колеса річок, почали будувати вітряки.

Справжнім переворотом у ткацтві стало винайдення у IX ст. вертикального ткацького верстата. З його появою пов'язане піднесення сукнарства, до потреб якого століттям пізніше пристосували водяний млин. Ввезення бавовни сприяло розвитку нових видів виробництва – виготовленню мережива і багатокольорових килимів, а також відокремленню деяких занять – вишивки, плетіння. Візантіяці познайомили європейців із шовком, а іспанські араби – з технікою його виготовлення.

Одне з найважливіших досягнень Середньовіччя – нова запряжка. Застосування хомута і підкови дозволило використовувати коней для перевезення великих вантажів, наприклад при зведенні соборів.

Помітні зрушення відбулися у будівництві. Тут з XI–XII ст. основними матеріалами стали цегла, цемент, вапняна штукатурка, кахель, черепиця. Церкви, а інколи й приватні будинки, оздоблювали вітражами (від лат. – скло) – картинами, зробленими з кольорового скла і розміщеними у вікні. З XIII ст. на всю Європу славилися знамениті венеціанські дзеркала, секрети виробництва яких суворо охоронялися. Майстрів-дзеркальників навіть переселили з міста на

ізолюваний острів. За розголошення таємниць ремесла їм загрожувала страта. Венеціанці започаткували також шліфування скла для лінз, а нідерландці помістили їх в оправу – так з'явилися окуляри.

Вдосконалювалося виготовлення керамічного посуду. Найбільших успіхів у цьому досягли італійці. Майстри міста Фаенца вразили Європу чудовими блюдами і чашами, які так і назвали – фаенца (фаянс).

Важливими нововведеннями позначився розвиток книжкової справи. З VI ст. на зміну папірусним сувоям прийшла нова форма книжок – кодекси.

Виготовлення годинників.
Гравюра. XVI ст.

Складуви за роботою.
Мініатюра. XIV ст.

Кодекси писали на пергамені – спеціально обробленій телячій або свинячій шкірі. Щоб отримати велику книгу, іноді знищували ціле стадо. Замість стиля (металевої палички для письма) і каламу (тростинної чи дерев'яної палички) почали користуватися пташиними перами. Писали по лінійках: зазвичай безкольорових, проведених гострою паличкою, рідше – кольорових. Чорнило виготовляли з дубових горішків. Змити його було практично неможливо. Часто через дорожнечу пергамену старий текст у кодексі зчищали і писали новий. Палітурки книг, як правило дерев'яні, обтягували шкірою і нерідко прикрашали пластинками із слонової кістки, золотом або коштовним камінням. Книги мали найрізноманітніші розміри – від великих до зовсім крихітних, де фігурки мініатюр були не набагато більшими за макове зернятко.

ПОПРИБІЦІ

В іспанських арабів європейці навчилися робити папір. Сировиною для нього слугував старий одяг. Перша книжка з ганчіркового паперу побачила світ у XII ст. і була надрукована ксилографічним способом: на дерев'яній дошці вирізали цілу сторінку тексту, а потім, намастивши її фарбою, робили відбиток.

У Середні віки переважала ручна техніка, але поступово вдалося створити механічні пристрої і перші машини. Спочатку їх приводила в дію сила людини і тварини, потім – води і вітру. Це коловороти, домкрати, підйомні крани, а також різні верстати. Справжнім чудом техніки стало виготовлення у XII ст. для німецького імператора Фрідріха Барбаросси пружинного протеза – залізної руки з рухомими пальцями. З XI ст. розпочалася робота по збиранню першого автомата – годинника. Спочатку появився колісний годинник з боем, потім баштовий, а в XV ст. – кишеньковий.

Хоча розвиток техніки в європейському суспільстві відбувався досить повільно, виникло чимало різних знарядь та механізмів, які широко вико-

Виготовлення паперу. Гравюра. XVI ст.

Виготовлення палітурок. Гравюра. XVI ст.

ристовувалися і в наступні століття. Уявлення про Середньовіччя, як про час технічної відсталості, не відповідають дійсності і є безнадійно застарілими.

■ **2. Зброя і військове спорядження.** Середньовічна Європа представляла собою арену невпинних кровопролитних війн. Саме вони надавали головного поштовху розвитку зброярства. Основними видами зброї були довгий меч і спис. Використовувалися також великий лук зі стрілами, арбалети – металеві пристрої далекої дії для стріл зі сталевими наконечниками, піки. У рукопашному бою в хід ішли ножі, кинджали, сокири та булави. Від поєднання сокири зі списом виникла алебарда, до якої кріпився ще й гачок для стягування вершника з коня.

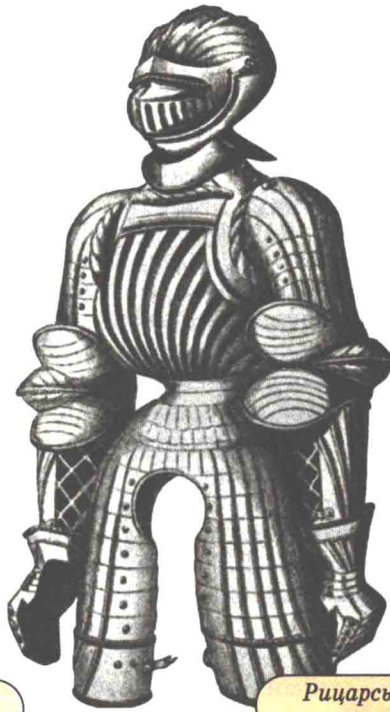
Тіло воїнів спочатку прикривали панцирі: дерев'яні у бідноті, шкіряні з металевими пластинами в заможних людей. Потім їх змінила кольчуга – сорочка з металевих кілець діаметром 1 см. З поширенням вогнепальної зброї зріс попит на більш надійні лускаті лати. На голову вдягали шолом з нанісником. Іноді на обличчя опускали забрало з прорізами для очей і для доступу повітря. Перед собою воїн тримав щит.

Новий етап у розвитку військової справи відкривило винайдення вогнепальної зброї. З порохом європейців познайомили араби, які самі запозичили його в китайців. З XIV ст. почалося широке застосування пороху і масове використання гармат та рушниць. До речі, перші гармати стріляли лише з однією метою – налякати коней. З появою вогнепальної зброї значення важкої кінноти різко впало.

Основу гідності середньовічного воїна становила особиста хоробрість. Вона погано вживалася з дисципліною, через що на полях битв панувало вражаюче безладдя. Як відрізнити в ньому соратника від ворога, коли обличчя в усіх закриті шоломом чи забралом? Розпізнавальними знаками слугували герби вождів на щитах, плащах та прапорах. Згодом кожен знатний рід отримав особистий герб – символ заслуг і становища його власника в суспільстві. Вивченням і тлумаченням гербів займається наука геральдика.

Рицарський обладунок.
XIV ст.

Рицарський обладунок.
XV ст.

X ст. Чернець Ріше про облогу міста Ліона королем Людовіком IV у 938 р.

Король наказав з дуже міцних дощок зробити підмостки у вигляді витягнутого чотирикутного будинку, де могли поміститися 12 чоловік. Стіни були викладені з найміцнішого дуба, а дах – із щільно звитої плетениці. Всередині король поставив чотири колеса, щоб люди, які там знаходилися, могли вільно посунути машину до самого замку. Дах був не плаский, а зі шпилем і двоскатний у довжину, щоб кинуте в нього каміння могло вільно скочуватися. Коли завершили цю споруду, в неї одразу посадили озброєних людей і підсунули до стіни. Хоча противник і намагався зруйнувати машину, кидаючи на неї зверху каміння, стрільці змусили його відступити. Коли машину в такий спосіб присунули до самого замку, зробили підкоп, і частина кам'яної стіни завалилася.

3. Житло і хатнє начиння. Як і в усі інші часи, у Середні віки вигляд житла та хатнього начиння залежав від роду занять і добробуту їхніх власників, а також від кліматичних особливостей місцевості.

Зазвичай поблизу замку знаходилися різні за розмірами села, а в гірських районах переважали хутори з одним чи декількома дворами. Для своїх забудов селяни використовували дерево, камінь та обмазану глиною лозу. Нерідко селянська родина мешкала в невеличкій халупі чи навіть у землянці. У селянських будинках, що склалися з одного приміщення, було тісно, особливо взимку, коли там тримали ще й худобу. Зігрівалися біля відкритого вогнища. Дим виходив через отвір із спеціальним витяж-

ним козирком у стелі або просто через вікна і двері. Скло коштувало дорого, тому вікна в кращому випадку затягували промасленим пергаментом чи ганчірками. Не дивно, що в холодну пору року в таке приміщення і навіть вдень проникало мало світла. Освітлення від масляних ламп і сальних свічок було поганим, до того ж їхнє коптіння робило повітря нездоровим.

Інший вигляд мали міські будинки. Багаті городяни зводили три-чотириповерхові особняки з каменю, прикрашали їх ззовні ажурними вежками, зубцями, балконами. Внизу знаходилися вітальня, кухня, різні комірчини; над ними – парадна зала, іноді молитовня; ще вище – спальні. Згодом для опалювання почали робити каміни та кахельні печі.

Основна маса городян мешкала у вузьких дво-чотириповерхових будинках, зведених щільно один до одного. Горище зазвичай пристосовували під склад, куди на перекинутих через блоки мотузках підіймали й через віконні отвори завантажували товари. Перший поверх відводили під крамниці, ремісничі майстерні та кухню, над ними влаштовували житлові приміщення. Господарчі будівлі поміщали у внутрішньому дворіку. На півдні, як правило, споруджували також закриті та відкриті галереї, причому з XII ст. поширилося використання віконного скла.

Меблів у середньовічному будинку було небагато. Вздовж стін стояли покриті килимами й подушками стільці, крісла та лави, а також скрині для зберігання одягу й коштовностей. Столи різних розмірів робили з дерева, каменю й металу. Ліжка прикрашали різьбленням, балдахінами, гарними ковдрами. Стіни кімнат завішували килимами, а вікна – шторами. З XIV ст. посилювався потяг до створення затишної та приємної оселі. Гарні речі, які раніше рідко потрапляли навіть до багатіїв, відтепер усе частіше зустрічались у звичайних міських родин. Уже нікого не дивували металеві підставки для читання й письма, підсвічники та спеціальні шафи для дорогого посуду.

Знатна родина за обідом. XV ст.

Посуд – миски, кухлі – довго залишався дуже простим, глиняним чи олов'яним. Із срібла та золота його виготовляли лише для королів та знаті. Але з кінця XIV ст. заможні городяни теж почали обзаводитися столовими виробами із коштовних металів. Уже розрізняли посуд кухонний та столовий. Їли тільки ложками, а ножі та виделки з двома зубцями слугували для розрізання м'яса, сиру і фруктів. Серветок не вживали, руки витирали хлібною м'якушкою або скатертиною. Столовий прибор клали один на двох, тому гості (зазвичай кавалер і дама) їли з однієї тарілки й пили з однієї склянки. Предмети столового посуду, особливо виготовлені ювелірами, перетворювалися на справжні

40 витвори мистецтва. Французький король Карл V мав золоту сільницю у вигляді корабля з двома дельфінами на кінцях і двома мавпочками з веслами посередині. Її прикрашали 32 коштовних камені й 52 перлини. У бідних сім'ях усі меблі складалися із скрині та ліжка, а посуд – із казана та блюда.

4. Примхи моди. В усі часи і в усіх народів вигляд одягу залежав від клімату, добробуту людини та роду її занять. На розвиток середньовічної

моди великий вплив справило християнство. В античному світі вклонялися красі людського тіла й тому по можливості намагалися відкривати його. Християнська церква суворо засуджувала все «тілесне» й вимагала, щоб тіло й голова були закритими.

У ранньому Середньовіччі європейці носили перев'язані ремінцями панчохи, на лляну нижню сорочку вдягали верхню – з рукавами та розрізами по боках. Довершували вбрання короткі штани і плащі (часто з капюшоном). У такому вигляді чоловіків було важко відрізнити від жінок, що викликало постійні нарікання з боку християнської церкви. Лише у XII ст. одяг остаточно набув «ознак статі»: чоловіки стали носити тільки штани, а жінки – тільки спідниці. Поява тоді ж гудзиків дуже змінила фасони.

У XIV ст. у Бургундії зародилася і швидко поширилася Європою мода на вузький та довгастий силует. Для виготовлення нарядів почали використовувати нові тканини – бавовняні, шовкові та оксамитові, а також коштовне каміння, вишивку, мереживо. Потяг до дорогого вбрання був настільки сильний, що деяким королям довелося навіть видавати спеціальні «закони проти розкошів». Вони забороняли надто пишне вбрання і надмірне захоплення прикрасами, не дозволяли носити розкішний одяг городянам. Але чепуруни воліли радше сплачувати штрафи, ніж дотримуватися цих правил. Виникла звичка носити спеціальну сорочку, щось на кшталт білизни.

Взуття довго робили з м'якої шкіри без підборів. Лише щоб подолати багнюку, взували патіни – дерев'яні колодки з двома високими поперечними підборами. Селяни споконвіку носили дерев'яні сабо або шкіряні пантофлі. Згодом туфлі почали витягуватися, поступово їхні довгі носи досягли 30–40 см (в окремих модників навіть метра) та ще й загиналися догори. Один тогочасний суворий критик казав: «Кінці цих черевиків стирчать догори, немов зміїні хвости, колишуться й закручені, немов роги у барана». Задовгі носки таких пуленів підв'язували до колін і навіть до пояса. Зрозуміло, що ходити в них було незручно. Збереглася розповідь про те, що в ході невдалої битви з турками рицарі відрубували носки пуленів, аби швидше тікати від ворога.

З головних уборів носили круглі шапки, ковпаки, тюрбани, берети з хутряною облямівкою, хустки, капелюхи з пір'ям. Жінкам подобалась «цукрова голова» – обтягнутий тканиною конусоподібний картонний ковпак до 80 см заввишки з покривалом. На руки в холодну погоду вдягали рукавиці з одним пальцем. Коли ж з'явилися рукавички, ними користувалися спочатку лише на полюванні або в дорозі. Лише згодом вони перетворилися на обов'язкову частину повсякденного гардероба. Рукавичкам судилося зіграти й іншу роль: їх кидали супернику, аби виявити йому своє презирство й викликати на двобій.

Улюбленими прикрасами були браслети, ланцюжки, пояси, каблучки, вишиті й шкіряні гаманці, гудзики тощо. Один герцог вразив усіх присутніх, коли прибув на бал у вбранні з 128 гудзиками із коштовного каміння. Косметику, пахощі та парфуми за неймовірні гроші купували у східних купців.

Чоловік, взутий у пулені. XIV ст.

Придворні дами. XV ст.

Документ

XIII ст. З «Поєми про троянду» Гійома ле Лорріса

Одяг та вбрання мають відповідати твоїм можливостям. Хороший одяг і гарні прикраси привертають до нас людей. Одяг замовляй умілому майстру, щоб поли були пристойного крою і рукави вшиті як слід. Намагайся частіше мати нові полуботки й черевики зі шнурівкою і зверни увагу, щоб вони пасували. Нехай у тебе будуть рукавички та гаманець шовкові. На сукні носи пояс. І якщо ти з небагатих, то будь бережливою. Але недорогий вінок із квітів та дика троянда доступні кожному, навіть і небагатому. Не допускай на собі бруду, мий частіше руки, чисти зуби, тримай нігті охайними і не дуже відрощуй їх. Розчісуй волосся, не натирай себе рум'янами.

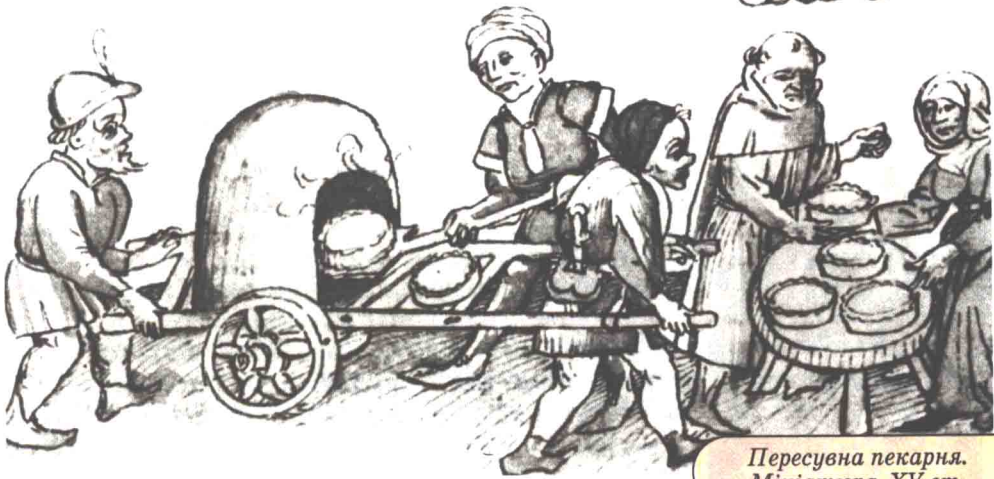

■ **5. Харчування.** Ми вже знаємо, як потерпали середньовічні люди від голоду. Проте й за сприятливих умов вони харчувалися досить скромно й не завжди добре. Все залежало від природних умов, добробуту, професії, місцевих звичаїв.

Прості люди їли двічі на добу. З першими променями сонця, не пізніше шостої години, трудівники снідали. Зранку з'їдали більшу частину денного раціону, аби мати сили для доброї роботи. Вдень, коли сонце вже схилялося на захід, обідали. Увечері, після закінчення роботи, тільки відпочивали, і з першими присмерками лягали спати.

Найуживанішою їжею були хліб, каші, боби, ріпа, капуста, цибуля. На півдні пили вино, на півночі – пиво. З трав готували напій на кшталт чаю. Цукор залишався предметом розкоші, його замінювали медом. У далеку дорогу брали ячмінні перепічки, бо вони довго не псувалися. Споживали також зібрані в лісі горіхи, гриби, ягоди. М'яса та молочних продуктів вживали небагато. Значно більше їли риби. Через численні католицькі пости вона завжди користувалася попитом.

*Das sind durnach so Erbsen wachen sind immer kochen wolt sind
ist die die frage*

Пересувна пекарня.
Мініатюра. XV ст.

Для кращого зберігання рибу солили, але солі, яку випарювали з солоної води, постійно не вистачало. Сіль настільки цінувалася, що відіграла роль своєрідних грошей: по всій Європі її приймали як сплату за товар. Із прянощів використовували гірчицю, кмин і кріп, адже вони росли повсюди. Зі Сходу привозили корицю, мускат, перець, причому вони коштували так дорого, що були по кишені далеко не всім. Тогочасних багатіїв не випадково називали «мішок з перцем».

Верхівка суспільства харчувалася різноманітніше. Улюбленим делікатесом одного французького графа був паштет із солов'їних язичків. У цілому ж їжа середньовічних людей залишалася простою, скромною і помітно відрізнялася від сучасної.

1. Чи можна погодитися з твердженням, що Середньовіччя – це період суцільної технічної відсталості? Відповідь обґрунтуйте.
2. Як виглядав середньовічний воїн у своєму спорядженні? Що сприяло введенню особистих гербів?
3. Чим житло і побут городянина відрізнялися від умов життя селянина?
4. У чому виявився вплив християнства на середньовічну моду? Чи відрізняється середньовічне ставлення до моди від сьогоденного?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи розповіді ченця Ріше, опишіть вигляд пристрою, застосованого при облозі замку. Чому облога могла тривати роками?
2. На основі змісту «Поєми про троянду» Гійома ле Лорріса поміркуйте, як у Середні віки ставилися до зовнішнього вигляду людини. Чи звертали увагу на охайність?
3. Спробуйте описати трапезу селян: коли, що і як вони їли.

§4. СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА

Знать, духовенство, селяни. Франція, XIV ст.

■ ■ 1. **Зміни в суспільстві.** Вже на світанку Середньовіччя у германських народів виділилася знать, до складу якої ввійшли військові вожді, їхні найближчі дружинники й вірні слуги. Згодом усе інше населення також розпалося на окремі групи. Прийняття християнства привело до утворення численного духовенства. Воєнні знегоди сприяли появі професійних воїнів. Праця на землі випала на долю селян. Так на початку XI ст. виникла нова структура населення, відмінна як від римського, так і германського суспільства.

Тогочасні освічені люди замислювались над цими змінами і створили теорію про три стани: «ті, що моляться» – духовенство, «ті, що воюють» – світські сеньйори, або рицарство, «ті, що працюють» – селянство. Кожній людині Бог визначив місце у певній групі. Усі стани потрібні один одному: духовенство турбується про душі віруючих, сеньйори захищають їх, а селяни всіх годують. Щоб добре виконувати свої обов'язки, всі вони повинні жити в мирі та злагоді. У XII ст., з появою та зростанням середньовічних міст, до третього стану зарахували ще й городян. Один із тогочасних мудреців порівнював суспільство з людським тілом: городяни і селяни – це ноги, але хоча вони є опорою тіла, все одно складають нижчий стан.

З XI ст. усіх світських феодалів почали називати **рицарями** (з нім. – вершник). Це слово стало синонімом знатності й благородства. У XIV–XV ст. зароджується **дворянство**, до складу якого ввійшли рицарство й наближені до короля посадові особи. Дворяни вважали, що головна їхня відмінність від звичайних людей – особливі, притаманні лише їм якості характеру: відданість королю, великодушність, відвага, вірність слову, вишуканість мови та вчинків. В Англії вони так і називали себе – джентльмени, що означало «приємна, культурна людина».

Сплата селянами натурального податку. Мініатюра. XIII ст.

Дворяни жили за рахунок **рент** – плати, яку вони отримували від селян за надану в їхнє користування землю. До фізичної праці й торгівлі дворяни ставилися як до занять ганебних. Справою, гідною їхнього звання, вони вважали лише службу у війську або при дворі короля. Дворяни оголосили себе «кращими людьми» і намагалися скрізь бути першими. Проте на схилку Середньовіччя в більшості європейських країн їхнє матеріальне становище помітно погіршилося, а політичний авторитет упав.

XI ст. Єпископ Адальберон Ланський про три стани

Один стан – воїни, покровителі церкви й захисники народу, всіх без винятку як сильних, так і слабких. Другий стан – селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Всім – грошима, одягом, харчами – забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян. Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина. Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Три частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються одній з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

XII ст. Притча єпископа Еадмера Кентерберійського про три стани

Приклад про овець, биків і собак. Призначення овець – давати молоко і вовну, биків – орати землю, собак – захищати овець і биків від вовків. Бог береже їх, якщо кожна з цих тварин виконує свій обов'язок. Так само й стани створив Він, аби виконували різну службу в цьому світі. Він установив одним – клірикам і монахам – молитися за інших, щоб вони, сповнені добротою, наче вівці, наставляли людей молоком проповіді й вселяли в них гарячу любов до Бога добрим прикладом. Він установив селянам, щоб вони, подібно до биків, забезпечували життя собі та іншим. Насамкінець воїнам установив Він виявляти силу в необхідних межах; як від вовків, захищати від ворогів тих, хто молиться і оре землю.

Священик в одязі
для мес

■ ■ 2. Духовенство і монастирі. Життя середньовічної людини неможливо уявити без тісного зв'язку із церквою та її служителями. Християнське духовенство поділялося на біле і чорне. Біле духовенство, або **клір**, несло службу серед людей – в миру. Кожен священик мав свою парафію, до якої входили жителі декількох сіл або міських кварталів. Він правив службу, здійснював церковні таїнства (хрещення, причастя, вінчання, сповідь тощо) і від імені церкви допомагав бідним. На утримання церкви парафіяни сплачували **десятину** – податок, що дорівнював десятій частці їхніх прибутків.

У християнській церкві існувала система суворого підпорядкування – **ієрархія**. Вона нагадувала своєрідну драбину, де кожна сходинка відповідала певній церковній посаді. Нагорі знаходився папа римський, внизу – тисячі парафіяльних священиків. Між ними розміщалися **архієпископи**, **єпископи**, **абати** тощо.

Архієпископ – другий, після папи, ступінь у церковній ієрархії.

Єпископ (грец. – наглядач) – священик, який очолював церковний округ – епархію.

Абат (давньоєвр. – отець) – настоятель (голова) католицького чоловічого монастиря.

Чорне духовенство – це ченці, або монахи (від грец. – одинак). Чернецтво виникло в III ст. в Єгипті, його засновником вважається Св. Антоній. Перші монахи селилися переважно в печерах і пустелях, харчувалися дикими плодами й корінням. Вони відмовлялися від життя в грішному світі та перетворювалися на пустельників. Їхнє усамітнення і злидарське існування слугували ознакою справжньої віри та особливо відданого служіння Господу. Усі були переконані, що молитви монахів, людей «святого життя», краще доходять до Бога. Засновником західного чернецтва став **Бенедікт Нурсійський**.

Бенедікт Нурсійський (бл. 480–545) – уродженець Нурсії (в Італії), походив із знатної сім'ї. Ще в юнацтві він усамітнися і жив у печері. Поступово навколо нього зібралися учні. Всі разом вони оселилися на горі Монте-Касіно, де Бенедікт заснував монастир. Там він написав свій славнозвісний устав – правила чернечого життя. Монахи мали постійно жити в монастирі, зберігати мовчання і повну покору настоятелю, відмовитися від усякого майна (навіть пташину пір'їну можна було підняти тільки з дозволу настоятеля). «Суворі дисципліна, наполеглива праця, гаряча молитва» – ці слова відбивають суть уставу.

Монахи жили не лише усамітнено, а й общинами – монастирями, до яких вступали, щоб служити Богові. У вільний від божественних служб час вони працювали – орали, сіяли, доглядали худобу. Чернецтво відіграло важливу роль у господарському житті Середньовіччя. На відміну від

світських феодалів, змушених ділити свою землю у спадок між синами, володіння монастирів не дробилися. Навпаки, вони постійно збільшувались за рахунок дарувань і пожертв. Нові типи упряжі, найдосконаліші млини та плуги – все це спочатку з'явилося в монастирях, а вже потім у господарствах світських сеньйорів і селян. Чимало великих монастирів – абатств – на чолі з їхніми настоятелями-абатами перетворилися на великі феодальні сеньйорії.

Знаки німої мови

Їжа

Жир

М'ясо

Свина

За винятком коротких хвилин відпочинку, монахи мусили зберігати мовчання. Коли ж виникала потреба, вони спілкувалися за допомогою спеціальних знаків – своєрідною «німою мовою». Один із тогочасних свідків повідомляв: «Вона досягла такого рівня, що здавалось, нібито монахи втратили здібність до звичайної мови. Їм вистачало знаків для висловлювання всього необхідного». Наприклад, щоб попросити хліба, «робили коло із вказівного та великого пальців обох рук, тому що хліб має круглу форму». Для зображення поняття «поганій» підносили «розсунуті пальці до обличчя так, щоб нігті нагадували кігті хижої птиці».

ПОДРОБИЦІ

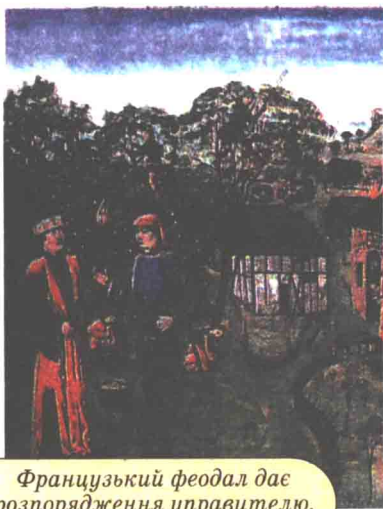
Значний внесок зробили монастирі й у розвиток культури та освіти. У спеціальних майстернях – **скрипторіях** – ченці переписували книги, до яких середньовічні люди ставилися як до скарбу. Іноді книги виготовляли й прикрашали впродовж декількох років, а потім дбайливо зберігали в

Виготовлення рукопису.
Мініатюра. XIII ст.

монастирських бібліотеках. Діяли при монастирях також школи для дітей. Під монастирським дахом жили поряд і скромні трудівники, і шанувальники вченості. Часом сюди потрапляли й люди сумнівної репутації, маючи намір знайти тут пристановище від проблем із законом. Монастирі швидко перетворилися на одну з найважливіших частин середньовічного світу.

■ **3. Світські феодалі.** Духовенство вважалося першим станом середньовічного суспільства. Але насправді провідну роль у ньому відігравали воїни, бо саме вони захищали від ворогів короля, країну і народ. Тому головна тогочасна цінність – земля – знаходилася здебільшого в руках «тих, що воюють». Вони отримували її за службу у вигляді феода (вже відомого вам земельного володіння з прикріпленими до нього залежними селянами) і жили за рахунок селянської праці. Великим землевласникам – феодалам – належало панівне становище в середньовічному суспільстві. Відповідно весь устрій тогочасного життя прийнято називати **феодалізмом**.

Французький феодал дає розпорядження управителю. Мініатюра. XIV ст.

В умовах постійних війн кожний великий феодал прагнув мати надійний загін важкоозброєних вершників. У нагороду за службу він роздавав їм більшу частину свого феода. Того, хто наділяв феодам, називали сеньйором, а того, хто його отримував, – васалом. Якщо останній дробив отриманий феодал між своїми людьми, то вже ставав сеньйором для них. Його васали, у свою чергу, могли продовжити роздачі й теж перетворитися на сеньйорів. Отже, виникала своєрідна драбина, де кожний посідав певну сходинку й міг бути водночас васалом і сеньйором.

Такий порядок називають **феодалною ієрархією**. Її очолював король – верховний власник усієї землі. Від нього «тримали» свої феоди герцоги. Вони були сеньйорами, або **сюзерéнами**, для графів, а ті – для баронів, які також мали васалів – звичайних рицарів.

Далі феодал уже не дробився, оскільки прибутків з отриманої землі рицарю ледве вистачало на військовий обладунок та утримання бойового коня. Таке підпорядкування має назву **васалітет**. В одних країнах, насамперед у Франції, діяло правило «васал мого васала – не мій васал». В інших, зокрема в Англії, усі феодали, зверху донизу, мусили коритися королю і вважалися його васалами.

Встановлення відносин між сеньйором і васалом супроводжувалося спеціальним обрядом. Одержувач феодал знімав зброю, ставав на коліна перед сеньйором і вкладав свої руки в його руки, тобто визнавав себе «його людиною». Потім васал приносив клятву вірності, після чого сеньйор передавав йому феодал. Під час церемонії відбувалося символічне вручення васалу прапора, рукавички чи іншого предмета як ознаки отримання феодал. Встановлення васального зв'язку накладало як на сеньйора, так і на васала певні обов'язки. Сюзерен мав брати васала під своє заступництво і захищати його від ворогів. Натомість васал забезпечував сеньйору «допомогу

і пораду»: ніс на його користь військову службу і брав участь у судових засіданнях та обговоренні важливих справ при дворі сюзерена, у певних випадках надавав йому грошову допомогу.

XIII ст. Постанова графа Раймунда Беренгарія про обов'язки васала

Граф може вимагати допомоги в таких випадках: щоразу, коли він за наказом імператора йде до нього озброєний; також якщо він посвячується в рицарі або посвячує в рицарі старшого сина, майбутнього графа; також якщо він потрапить у полон.

Також він може вимагати по шість королівських солідів з того, хто має власний будинок у місті, замку або селі.

І цю допомогу він вимагає від рицарів своїх і від інших підданих.

У похід рицар вирушав у супроводі слуг та зброєносців. Обладунок (шолом, панцир, щит, спис і меч) був дуже важким, тому його везли на возі. Тільки перед самою битвою рицар озброювався і пересідав зі звичайного на бойового коня, здатного витримати такий тягар. Своім виглядом вершник нагадував рухому фортецю.

Головний обов'язок васала полягав у військовій службі сеньйору, яка тривала 40 днів на рік під час воєнних дій. Відбувши цей термін, васали одразу поверталися додому. Їхні масові від'їзди нерідко ставали причиною призупинення найзапекліших війн. Згодом деякі рицарі винайшли досить своєрідний спосіб ухилитися від свого обов'язку. Вони домовлялися із сеньйором, що служитимуть, поки в них вистачить харчів, і навмисно брали із собою обмаль їжі. За три-чотири дні такі горе-воїни доклали всіх зусиль, аби повністю знищити свої припаси. Потім без найменших докорів сумління вони поверталися до своїх замків.

Рицарями не народжувалися, а ставали. Це нелегке заняття вимагало не лише фізичної сили та особистої хоробрості, а й тривалої військової підготовки. У 6–7 років хлопчиків із знатних сімей віддавали служити пажами при дворах великих феодалів, де їх навчали володіти зброєю та їздити верхи. Вони засвоювали також правила вишуканої придворної поведінки, вчилися танцювати та співати. Значно менше уваги відводилося вмінню читати та писати. Панувала думка, що без цього рицар може спокійно обійтися. Усі добре знали старе франкське прислів'я «Хто, жодного разу не скочивши на коня, до 12 років залишається в школі, той не здатен ні до чого більш путнього, ніж стати священиком». Лише наприкінці Середньовіччя частина рицарів почала усвідомлювати важливу роль освіти.

Пройшовши навчання, юнак ще декілька років служив зброєносцем у рицаря: всюди супроводжував його і допомагав у битвах. Тільки після цього, у 18–20 років, відбувалося урочисте посвячення в рицарі. До пояса майбутнього рицаря прив'язували меч, вдягали йому шпори й ударили кулаком по потилиці. Щоб продемонструвати свою спритність, він стрибав на коня і з усього шалу вразив списом опудало. Іноді посвячення проходи-

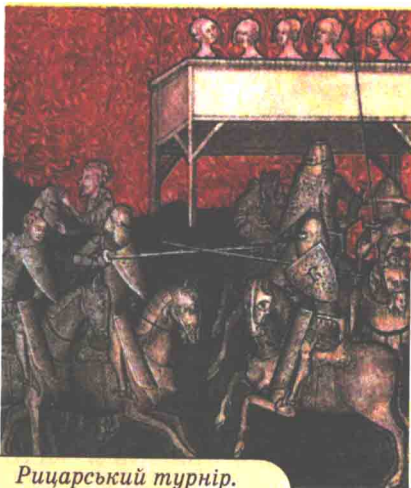

*Посвячення в рицарі.
Мініатюра. XIV ст.*

*Сцени з рицарського життя.
Мініатюра. XIV ст.*

ло прямо на полі бою. Юнака ударяли плазом меча і казали: «Будь рицарем!». Навіть король мусив пройти обряд посвячення в рицарі.

*Рицарський турнір.
Мініатюра. XIV ст.*

У вільний від війни час улюбленою розвагою рицарів було полювання із соколом і рицарські поєдинки – **турніри**. На турніри збиралася безліч народу, вони перетворювалися на яскраві видовища. Переможцем ставав той, хто за допомогою затупленого списа вибивав свого противника із сідла. Відбувалося це, як правило, без будь-яких тілесних ушкоджень, але іноді траплялися нещасні випадки. У XVI ст. французький король Генріх II помер від поранення в око. Турніри давали успішним рицарям чималий матеріальний зиск. Вони отримували за переможеного викуп, а також його коня, зброю і обладунок.

Порушення васалом своїх обов'язків, заплутаність відносин між сеньйорами та їхніми численними васалами, прагнення

феодалів пограбувати слабшого сусіда – все це призводило до постійних війн. Церква намагалася обмежити їх розмах. З кінця X ст. вона постійно закликала до **«Божого миру»**. Впродовж нього, тобто з вечора середи до ранку понеділка, а також у великі свята воювати заборонялося. Пізніше накази про обмеження воєнних дій почали видавати королі. Згодом і феодалі зрозуміли, що за будь-якої суперечки краще не знищувати церков, млинів і селянських посівів у володіннях один одного. Поступово складалися «правила війни», які стали частиною своєрідного **«кодексу рицарської**

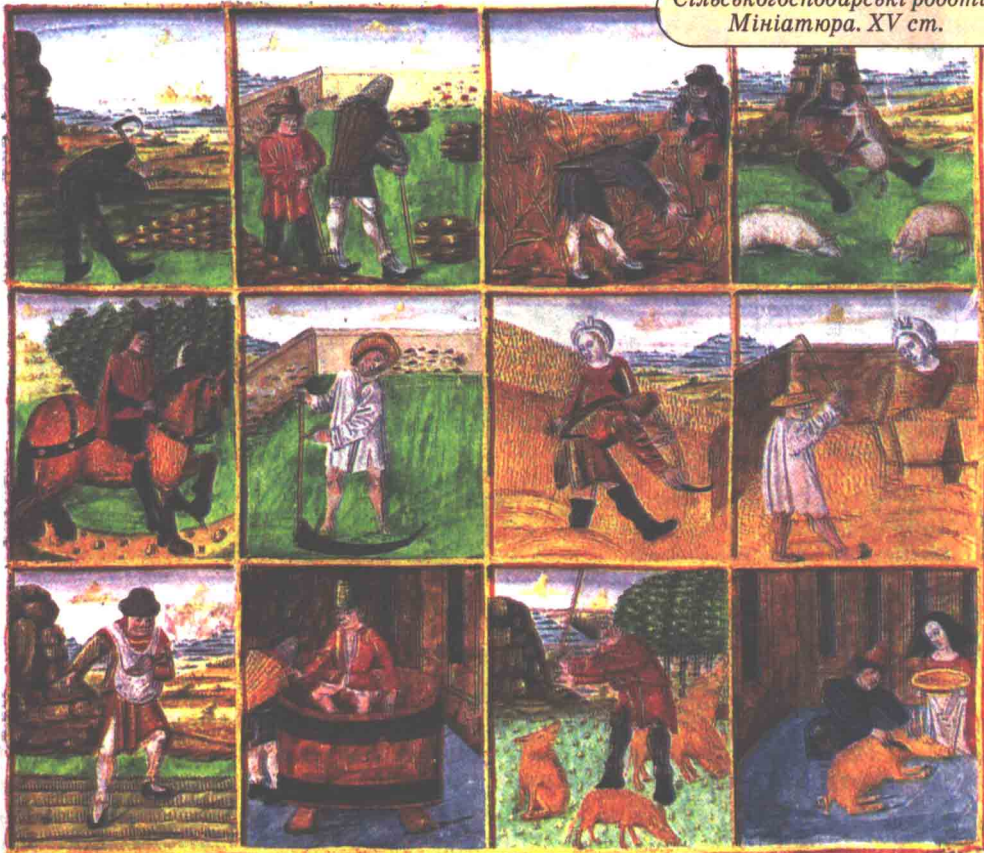
честі». Він передбачав хоробрість у битві, вірність сеньйору, захист християнської віри, надання заступництва знедоленим та немічним. Найганебнішим пороком вважалося боягузтво, а честь цінувалася вище за життя.

Справжній рицар мав бути також куртуазним, тобто вміти поводитися при дворі й віддано служити прекрасній дамі. Куртуазність (від франц. – двір) означала чемність, ввічливість, галантність, витонченість, щедрість, уміння складати вірші. Насправді далеко не завжди і не всі рицарі дотримувалися цих правил. Будучи воїнами, вони звикали до крові й насильства, безжально грабували мирне населення. Але зовні – намагалися відповідати рицарському ідеалу, особливо при королівському дворі.

■ **4. Трудівники-селяни.** У середньовічній Європі землю переважно обробляли залежні селяни. Зрозуміло, що частину з них становили колишні римські раби. Але як перетворились на залежних вільні германці? Відбувалося це по-різному. У той неспокійний час люди шукали захисту в могутнього сусіда. В обмін на заступництво вони віддавали феодалу свою землю і так потрапляли в залежність від нього. Залежними ставали також за борги, за провину, після одруження із залежною людиною.

Свою землю феодал ділив на дві частини. Одну залишав собі – ліси, луки й панське поле, яке обробляли залежні селяни, а весь урожай з нього належав сеньйору. Іншу частину землі феодал розбивав на ділянки і роздавав

Сільськогосподарські роботи.
Мініатюра. XV ст.

Жнива і стрижка овець. XIV ст.

52 у користування селянам. За це вони мусили нести на його користь **повинності**. Насамперед селяни виконували **панщину** – працювали у панському господарстві 2–3 дні на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт, плюс ще декілька днів упродовж усієї іншої частини року. Далі вони сплачували феодалу **продуктовий** або **грошовий податок**. Крім того, їм дозволялося молоти зерно лише на млині сеньйора, тільки під його пресом давити вино, в його печі випікати свій хліб. За все це доводилося додатково платити.

На селян покладався також тягар «громадських робіт»: ремонт мостів та захисних споруд, забезпечення сеньйора підводами для перевезення вантажів. Феодал був для залежних селян і єдиним суддею.

Проте таких селян не можна називати кріпаками. Адже сеньйор не мав права їх убити, продати без землі або розлучити із сім'єю. Якщо селянин виконував усі необхідні повинності, заборонялося зганяти його із землі. Більше того, сеньйор був зобов'язаний захищати селян. І кожен феодал робив це, бо, зрештою, саме від результатів селянської праці залежав його добробут. Вільних селян у Середні віки залишилося мало. Значну групу населення вони складали лише у скандинавських країнах, де суворий клімат і брак родючих земель ускладнювали розвиток землеробства. Однак і вільні селяни перебували під судовою владою сеньйора.

Селяни не тільки працювали на землі. У кожному селі були свої майстри – ковалі, ткачі, гончарі. Вони виробляли все – від знарядь праці до одягу й посуду. Такий стан економіки, коли майже все необхідне не купується, а виготовляється на місці, називається **натуральним господарством**.

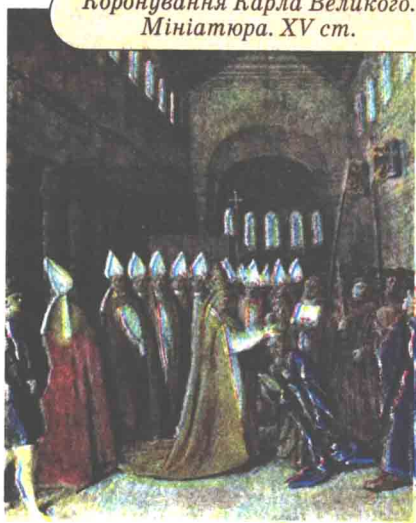
Мешканці одного чи декількох сусідніх сіл об'єднувалися в **общину** й усі важливі питання сільського життя вирішували на загальних зборах. Разом вони визначали, коли починати сівбу й чим засівати поля. Селянський сход встановлював порядок користування угіддями – лісом, пасовиськом, сінокосом, які не дробилися між окремими родинами, а знаходилися у спільному розпорядженні всієї общини. Зазвичай община обирала старосту, будувала власну церкву й утримувала священика. Вона дбала про порядок на своїх землях, допомагала бідним і сиротам, влаштовувала на свої кошти сільські свята. Не дивно, що вигнання з общини за якусь провину було дуже суворим покаранням. Така людина ставала безправною і беззахисною.

5. Середньовічне королівство. За тисячоліття свого існування середньовічні держави подолали великий і складний шлях.

Конунги германських племен, що обрушилися на Західну Римську імперію, були звичайними військовими вождями. В їхніх дружинах панували стародавні звичаї воїнської рівності: воєнну здобич складали на купу і розділяли між усіма порівно. Конунга обирали й на знак законності його влади підносили на щиті. Він не мав ні корони, ні скіпетра і від інших воїнів відрізнявся тільки особливим списом. Вождь очолював дружину лише доти, доки вміло і вдало командував нею. Якщо ж йому не таланило, то його негайно усували і могли навіть убити.

На відміну від племінних вождів, королів не обирали. Їхня влада переходила у спадок усередині одного із знатних родів. Саме так виникла вже відома вам династія Меровінгів. Правителі варварських королівств не мали постійного місця проживання і весь час переїжджали з одного

*Коронування Карла Великого.
Мініатюра. XV ст.*

поселення в інше. Вони жили за рахунок підлеглих, а також з прибутків, які давав їх власний **домєн** – спадкове земельне володіння. Постійних податків тоді ще не існувало. Усі свої скарби король у великих скринях вотив за собою. Навіть у Карла Великого не було столиці, хоча найдовше він любив залишатися у своєму палаці в Аахені. Там Карлу, якого сучасники прозвали «Плавець», подобалося купатися в гарячих джерелах.

Дуже довго середньовічні королівства не мали постійних і чітких кордонів. Король дивився на свою державу як на воєнну здобич. Він розділяв її по частинах між синами-спадкоємцями, а ті, у свою чергу, продовжували перекроювати володіння померлого батька. Головне – щоб поділ був справедливим і кожний отримав усього однаково.

Помітне розширення Франкської держави на початку IX ст. призвело до змін в управлінні нею. На чолі великих племен стояли герцоги, власники спадкової влади. Решту території складали близько 200 графств, де розпоряджалися призначені королем графи. Вони стежили за виконанням королівських наказів, контролювали діяльність судів, командували військом. Прикордонні області знаходилися під началом маркграфів (від цієї назви походить титул маркіз). Зв'язок із владою на місцях король здійснював через спеціальних государевих посланців. Щороку він скликав знать для обговорення і прийняття важливих рішень.

Крім того, широкі права в управлінні окремими територіями отримували й деякі феодала. По суті, вони перетворилися на повноправних володарів, хоча й залишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн ця феодална вольниця мала перевагу над королем. Навіть силою йому не вдавалося приборкати її. Доводилося розраховувати тільки на вірність васальній присязі. Утім, уже наступники Карла Великого не змогли утримувати своїх васалів у покорі. Запанувала феодална роздробленість, де діяв принцип «Кожен барон – король у своїх володіннях». До короля почали ставитися як до «першого серед рівних».

У XII ст. королівська влада помітно зміцніла. Вона почала перетворюватися на грізну силу, яка легко ламала опір непокірних. Що ж спричинило такі важливі зміни? По-перше, стрімке зростання міст. Вони стали надійними союзниками королів у боротьбі з феодалними сеньйорами. До того ж союзниками багатими. Міські гроші, отримані від занять торгівлею і ремеслами, відчутно поповнили королівську скарбницю. По-друге, було введено податки і забезпечено їхнє регулярне надходження у розпорядження короля. Він отримав можливість оплачувати працю чиновників, які відстоювали інтереси корони. По-третє, короля підтримали дрібні феодала. Вони розуміли, що тільки міцна центральна влада здатна захистити їх від сваволі можновладних сеньйорів. По-четверте, об'єднання навколо трону було прискорене загрозою зовнішніх війн. Адже в неспокійному середньовічному світі така небезпека існувала постійно.

Усе це сприяло тому, що влада зосередилася в руках короля. При ньому існувала королівська рада. До неї входили: канцлер – перший міністр, скарбничий – відповідальний за фінанси, маршал – головнокомандуючий військом тощо. Почали діяти судові палати, сформувалася мережа чиновницького управління на місцях. На межі XIII–XIV ст. цю систему доповнили станово-представницькі органи, що склалися з духовенства, дворян і городян. У різних країнах вони мали різні назви: в Англії – парла-

мент (від франц. – говорити), у Франції – Генеральні штати, в Німеччині – рейхстаг, в Іспанії – кортеси тощо. Жоден з них не був демократичним у сучасному розумінні слова. Загальної виборчої системи не існувало. Право представництва надавалося лише окремим групам населення або окремим територіям.

Так у Європі виникли **станові монархії** – форма правління, де поряд з королем діяли органи станового представництва. Зазвичай їм дозволялося тільки давати королю поради. Але навіть у такому вигляді вони допомагали узгодити його цілі з інтересами повноправних станів королівства. Престиж королівської влади надзвичайно зріс. На неї почали дивитися як на втілення могутності нації.

Король Англії Едуард на засіданні парламенту. Мініатюра. XVI ст.

XII ст. 3 «Життєпису короля Людовіка Товстого» абата Сугерія

Священний обов'язок королів – могутньою рукою приборкувати зухвальство тиранів, які роздирають країну нескінченними війнами, тішаться грабунками, знедолюють бідний люд, розорюють церкви і впадають у таку несамовитість, що, якщо дати їм волю, вона розпалює їх усе більшою люттю. Приклад тому – Томас Марль, людина відчайдушна. У той час, коли Людовік був зайнятий війнами, той Марль, не боячись покарання церковного, розорював як вовк-хижак округи Ланський, Реймський та Ам'єнський, не милуючи ні кліру, ні народу.

У відповідь на прохання і скарги король негайно вирушив проти нього з військом і без милосердя знищив злочинців. Здобувши цю перемогу, попрямував король до другого замку – Ножан, зруйнував це пекельне і злочинне місце, суворо покарав винних, повернувся до міста Ам'єна й оточив вежу цього міста, де засів якийсь Ада, жорстокий тиран, що розорював церкви і всю округу. Тримав государ Людовік у щільній облозі цю вежу майже два роки, поки не змусив захисників здатися на його милість...

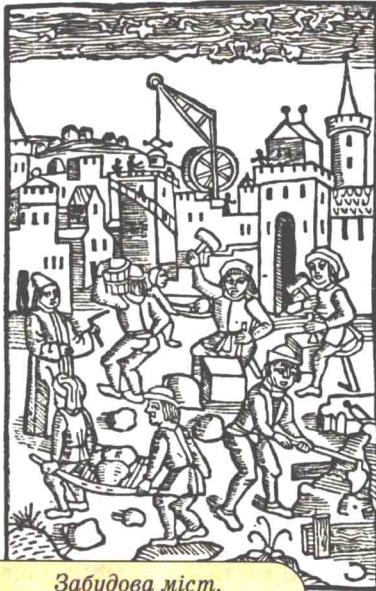
Зруйнувавши цю вежу, встановив він у країні мир. Відомо, що у королів довгі руки.

1. Чому теорія про три стани виникла саме на початку XI ст.?
2. Чому сеньйор обов'язково повинен був передати значну частину своєї землі васалам?
3. Чим біле духовенство відрізнялося від чорного? Як можна оцінити внесок монастирів у розвиток середньовічного суспільства?
4. Які обов'язки мали виконувати стосовно один одного сюзерен і васал?
5. Чим була викликана феодална роздробленість? Що допомогло її подолати і чи вплинуло це на королівську владу?

ЗАВДАННЯ

1. На основі висловлювань Адальберона Ланського та Еадмера Кентерберійського спробуйте з'ясувати, чи вважали ці автори, що існування трьох станів є справедливим устроєм суспільства.
2. Спираючись на постанову графа Раймунда Беренгарія, визначте, в яких випадках васал був зобов'язаний надавати своєму сеньйору допомогу.
3. Використовуючи уривок із твору абата Сугерія, поміркуйте, як слід розуміти слова автора, що «у королів довгі руки».

§5. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

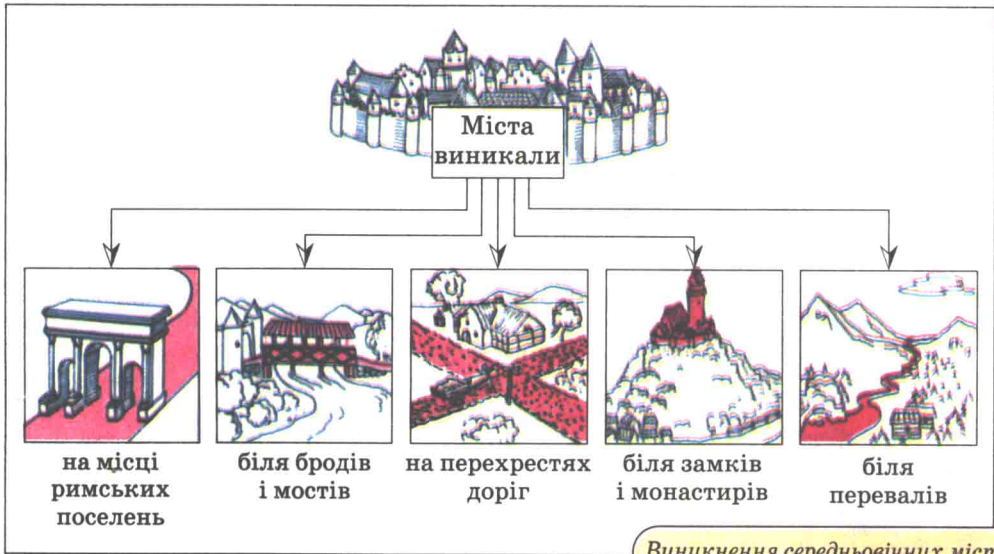
Забудова міст.
Мініатюра. XIV ст.

■ ■ 1. **Нова поява міст.** На світанку Середньовіччя більшість античних міст лежали в руїнах. Ті, які збереглися, мали досить жалюгідний вигляд. Чудові площі римських часів заросли бур'яном або перетворилися на ріллю та пасовиська. Зазвичай лише півтора-два десятки хаток тулилися до стін церкви або укріпленого житла сеньйора.

У X–XI ст. відбулися важливі зміни. Сільські умільці, які у вільний час майстрували все необхідне – від плугів до одягу і посуду, поступово залишили селянську працю і зробили ремесло своїм головним заняттям. Невдоволені високим оброком, вони втікали від своїх феодалів і засновували поселення на перехрестях доріг, на розвалинах старих римських фортець, біля замків і монастирів, поблизу річкових переправ і зручних морських гаваней. Тут охоче селилися також купці, а з посиленням селянської залежності – селяни-утікачі.

Назви безлічі сучасних міст свідчать про історію їхнього походження. Якщо вони починаються зі слів Санкт-, Сент-, Сен- (святий), – це означає, що місто виникло поблизу монастиря (Санкт-Гален, Сен-Омер), Закінчення -брюк чи -бридж говорять, що місто було засноване біля мосту (Оснабрюк, Кембридж), а -фурт чи -форд – біля броду (Фрэнкфурт, Оксфорд – бичачий брід). Та обставина, що місто піднялося на руїнах колишніх укріплень, відбилася в закінченні -бург (Аугсбург, Единбург). Закінчення -берг повідомляє, що площаю для зведення міста стали гора чи пагорб. Назви англійських міст із закінченням -честер чи -кастер не залишають сумнівів, що вони виникли на місці давньоримських воєнних таборів (Ланкастер, Манчестер).

Так у X–XIII ст. буквально на очах почали відроджуватися старі та зростати нові міста. Спочатку вони виникли в Італії і Франції, потім – у Англії, Нідерландах і Німеччині, згодом – у Скандинавських країнах,

Виникнення середньовічних міст

Угорщині, Ірландії тощо. Особливо багато міст було в Італії, Фландрії і на берегах великих судноплавних річок – Рейну і Дунаю. Проте і в інших країнах їх нараховувалося стільки, що зазвичай селянин міг дістатися найближчого міста впродовж дня.

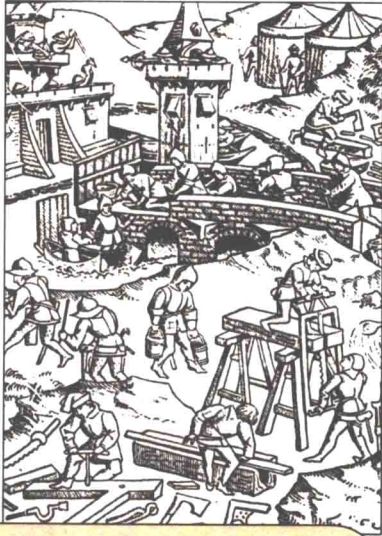
2. У середині міських мурів. Основну масу населення середньовічного міста складали ремісники і купці. Досить багато людей було зайнято у сфері послуг – перукарі (цирульники), банщики, корчмарі, слуги, вантажники, возії тощо. У великих містах жили феодалі зі своїми воїнами і слугами, королівські чиновники, а також лікарі, юристи, викладачі шкіл та університетів. Подекуди помітну частку населення складало біле й чорне духовенство. Городяни, предки яких були вихідцями із села, довго зберігали земельні ділянки, городи, пасовиська, тримали худобу.

У кожному середньовічному місті існували свої жебраки – ті, кому міські власті давали спеціальний дозвіл на збирання милостині. Хоча вони перебували на узбіччі міського життя, до них ставилися непогано: роздавали гроші біля церков, влаштовували притулки для старих і сиріт. Ситуація змінилася на схилку Середньовіччя, коли поширилося використання найманої праці. На жебраків почали дивитися як на дешеву робочу силу, котру необхідно приставити до якоїсь справи.

Зазвичай середньовічні міста мали невеликі розміри і вмщували від декількох сотень до декількох тисяч жителів. Місто з населен-

Міські жебраки. Вітварна картина. XV ст.

Будівництво кам'яного мосту та дерев'яних укріплень під час облоги міста. Мініатюра. XIV ст.

ням 10–30 тисяч вважалося великим. Лише у деяких (Венеція, Флоренція, Кельн, Лондон, Прага) проживало від 40 до 100 тисяч, і такі міста здавалися сучасникам велетенськими. Найбільшим був Париж: у XV ст. його населення сягало понад 200 тисяч.

Міста різко виділялися з навколишнього сільського світу своїм зовнішнім виглядом. Їх захищали зубчасті кам'яні мури з вартовими вежами. Вони символізували могутність і свободу міста, їхнє руйнування було для городян суворим покаранням. Мури оточували наповнений водою рів з перекидним мостом. На ніч його підіймали, а ворота зачиняли. На мурах залишалися нести варту охоронці із числа городян, що складали міське ополчення. Час від часу кільце стін ставало надто тісним і вже не могло вмістити нових міських кварталів та передмість. Тоді кордони міста розширювали і обносили новим рядом укріплень.

Головним осередком міського життя була простора ринкова площа. Зранку до вечора на ній ішла жвава торгівля, юрбився народ, не вщухав людський гомін. Тут городяни збиралися, аби вислухати розпорядження

Середньовічне місто. XV ст.

Ремісник замощує вулицю.
Мініатюра. XV ст.

Прибиральник.
Мініатюра. XV ст.

властей, обрати органи влади, обмінятися новинами, відзначити свято. На площі чи поруч із нею височів собор або головна церква міста. Сюди ж виходила і **ратуша** – будинок, де засідала і вирішувала важливі справи міська рада – **магістрат**. Собор і ратуша складали предмет особливої гордості городян, мали величний вигляд і багате оздоблення. Неподальк підносилася башта – символ міської свободи. Її дзвін скликав городян на площу в разі небезпеки.

На площу дивилися вікна будинків найбагатших і найшанованіших городян. До речі, придбати в місті будинок могла тільки людина, яка володіла всіма міськими правами. Повноправних городян називали в Німеччині бюргерами, у Франції – буржуа, в Італії – пополанами; всіх інших – просто мешканцями.

Від ринкової площі в різні боки розбігалися вузькі криві вулиці. Землі в місті не вистачало, тому їх прокладали, керуючись правилом «не ширше довжини списа». Далеко не завжди на міській вулиці могли розминутися два візки. В Брюсселі навіть існувала Вулиця одного пішохода. Будинки також ставили впритул один до одного – так, що верхні поверхи нависали над нижніми. Вулиці були вузькими, темними й брудними. Каналізації не існувало, сміття викидали просто на вулицю. У дощ вона перетворювалася на справжнє болото, і пішохід ризикував подолати її лише на ходулях. Наприкінці XII ст. французький король Філіпп II Август знепритомнів від тих «пахощів», що через відчинене вікно донеслися до його паризького палацу. Після цього він наказав замостити дорогу. Імовірно, вона стала першою в Європі міською бруківкою. Систематичне брукування міст почалося лише із середини XIII ст., однак аж до кінця Середньовіччя таких вулиць було мало. Ще в XV ст. імператор Фрідріх III ледве не потонув у центрі міста разом із конем. Зате в такій багнюці добре почувалися численні гуси, качки, свині, яких тримав кожен бюргер. Не дивно, що в середньовічних містах часто спалахували жахливі епідемії.

Лікарня. Мініатюра. XV ст.

До того ж міста погано забезпечувалися питною водою. Спочатку водопроводи виникли в Італії, а згодом і в інших країнах Європи. Проте вода надходила не в будинки, а у відкриті громадські фонтани і цистерни, де легко забруднювалася. Вуличного освітлення не існувало. Нічним пішоходам доводилося самотужки освітлювати собі шлях ліхтарем або смолоскипом.

У містах рано відкрилися корчми і шинки. Там не лише вживали хмільні напої, а й грали в кості та карти, які прийшли від арабів і користувалися популярністю по всій Європі. Неодмінною рисою міського життя стали готелі, громадські лазні та перукарні. Зазвичай перукар був за сумісництвом ще й хірургом – «пускав кров» і робив нескладні операції. У містах працювали численні лікарні – лазарети. Вони отримали таку назву тому, що їхнім покровителем вважався Святий Лазар.

Середньовічні люди рано зрозуміли, що бруд сприяє поширенню епідемій. Уже з кінця XIII ст. магістрати почали постійно видавати накази про благоустрій міст. Згодом дотримання в містах чистоти й порядку стає у Західній Європі повсюдним.

3. Міста проти сеньйорів. Міста виникали на землі сеньйора і тому залежали від нього. Кожний феодал заохочував появу міст у своїх володіннях, тому що за дозвіл займатися ремеслом і торгівлею городяни сплачували йому чималі кошти. Згодом прагнення сеньйорів витягти з міст якомога більше прибутків наштовхнулося на опір. Спочатку городяни виступали лише за скасування найважчих поборів і надання їм торгових привілеїв. Потім перейшли до боротьби за самостійність міст.

Іноді їм вдавалося мирно домовитися з сеньйором і викупити в нього окремі свободи. Але не всі сеньйори погоджувалися добровільно відмовитися від своїх прав. Тоді починалася й інколи століттями тривала запекла боротьба, яка нерідко супроводжувалася застосуванням зброї. Жителі

французького міста Лан виборювали свою незалежність понад 200 років, але зрештою зазнали поразки.

Сильні міста перемагали і ставали незалежними від сеньйорів. У Північній Італії та Франції такі вільні міста називали **кому́нами** (від лат. – спільний). Вони обирали із свого середовища міську раду, мали власний суд, ополчення і фінанси, самі встановлювали податки.

XI ст. З «Розповіді про власне життя» монаха Гвіберта Ножанського

Духовенство і сеньйори, щоб витягти з простолюду гроші, вступили з ним у переговори і запропонували за сплату достатньої суми надати право утворити комуну. Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолоду дав багато грошей цим срібллюбам. Після цього від англійців повернувся єпископ (сеньйор міста Лана). Коли він з обуренням говорив проти укладачів договору, йому запропонували велику суму золота і срібла, і цього вистачило, аби він пішов на поступки. Він склав присягу, що дотримуватиметься прав комуни...

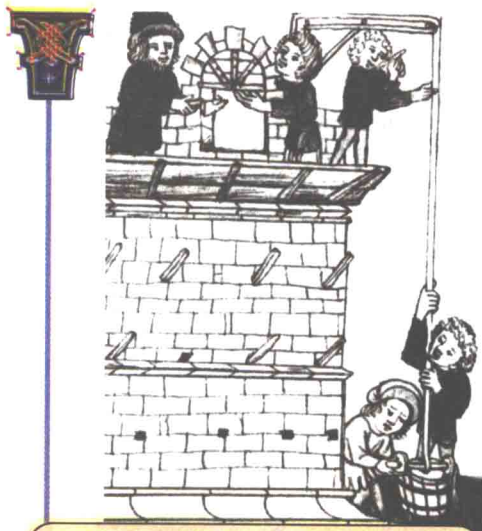
Нездоланна заздрість до городян гризла єпископа і сеньйорів. Усі клятви були ними порушені. Лють дикого звіра охопила людей нижчого стану; вони вчинили заколот і скріпили його клятвою вбити єпископа та його однодумців. Наступного дня безліч озброєних людей кинулися до палацу єпископа. Він вбрався в одяг одного із своїх слуг, побіг у підвал під церквою і там сховався у винній бочці. Але єпископа витягли, і один з повстанців убив його.

Важливим наслідком боротьби городян із сеньйорами стало звільнення від особистої залежності. Діяло таке правило: якщо збіглий селянин прожив у місті один рік і один день і впродовж цього часу феодал не розшукав його, то втікач ставав вільним. Не випадково в середньовічній Європі склалося прислів'я «Міське повітря робить вільним». Лише з XIV ст. міські ворота почали зачинятися перед шукачами свободи.

Хоча боротьбу із сеньйорами вели всі городяни, її результатами насамперед користалася міська верхівка – **патриціат**. Це були найбагатші та найвпливовіші родини, переважно із числа купців. Патриціат очолив боротьбу городян проти сеньйорів і після виникнення комун прийшов до влади. Саме його вихідці ставали членами магістрату, що давало їм можливість управляти містом у власних інтересах. Патриціанське походження мав і голова міського управління: в Німеччині його називали бургомістром, а в Англії та Франції – мером.

4. Ремесло і цехи. Реміснича праця становила одну з основ господарського життя середньовічного міста. Ремісники однієї спеціальності селилися на одній вулиці й об'єднувалися в союзи – **цехи**. Головна мета їх створення – захист від конкуренції прийшлих ремісників. Покупців було мало, і суперництво загрожувало розоренням. Тому цехи виганяли чужинців з міського ринку і забороняли займатися ремеслом усім, хто не входив до їхнього складу. Важливою зброєю у боротьбі із суперниками була також висока якість продукції. Зазвичай ремісник працював на замовлення і добре розумів, що гарно виконана робота прославить його і забезпечить нові замовлення. Він вкладав у виріб не лише все своє вміння, а й душу.

Будівельники. Мініатюра. XV ст.

Чимало предметів середньовічного ремесла й сьогодні вражають досконалістю виконання і вишуканим смаком.

Поступово складні ремесла дробилися, і тоді виникали нові цехи. Наприклад, військовий обладунок спочатку повністю виготовляли всередині одного цеху. Згодом від нього відокремилися самостійні ремесла – виробництво шоломів, лат, щитів, мечів тощо, і кожне з них мало свій цех. У XIII ст. в Парижі вже існувало понад 100 цехів. У невеликих містах зазвичай діяло півтора-два десятки цехів. Серед них розрізняли багаті – «старші» і бідні – «молодші» цехи. Адже не могли гончарі, які працювали з дешевою сировиною і обслуговували потреби широких кіл населення, зрівнятися з ювелірами, чиї роботи з дорогоцінних металів мали попит у заможному середовищі.

Повноправним членом цеху був лише майстер. Він працював у власній майстерні з власними сировиною та інструментом, а свій виріб повністю – від початку до кінця – виготовляв сам. Ремісники ревно приховували

Бондарі. XV ст.

секрети професії і передавали їх лише своїм учням. Зазвичай майстер мав одного чи декількох учнів, які жили в нього вдома (там їх, до речі, безжально використовували в хатній роботі). Навчання було платним і залежно від складності ремесла тривало від 2 до 8 років. Після закінчення встановленого терміну учень ставав підмайстром – найближчим помічником майстра. Він уже вмів виконувати найскладніші завдання й отримував за це заробітну плату.

Проте доступ до цеху для нього дедалі ускладнювався. Спочатку від кандидата в майстри вимагали лише, щоб він був сином шанованих батьків і сам мав гарну репутацію. Згодом додалися нові умови. Підмайстер мусив сплатити вступний внесок, засвідчити свою майстерність виготовленням зразкового виробу – **шедєвра**, організувати вечірку для численних членів цеху. Далеко не всі мали на це гроші, і тому повноправними членами цеху ставали переважно сини та зяті майстрів. Усі інші втрачали таку можливість і перетворювалися на «вічних підмайстрів». Вони пересувалися з міста до міста в пошуках роботи, влаштовували страйки з вимогою скоротити робочий день і підвищити заробітну плату. Для захисту своїх інтересів підмайстри об'єднувалися у союзи – братства.

Усі рішення цеху приймалися на загальних зборах майстрів. Вони ж затверджували статут – обов'язкові для всіх членів цеху правила. Статут повністю регулював працю ремісника, підпорядковуючи її суворим обмеженням: коли необхідно починати й закінчувати роботу в майстерні, які дні вважати вихідними, якого вигляду продукцію випускати. Наприклад, тканини дозволялося робити лише певної довжини, ширини і якості. За дотриманням статуту наглядали обрані старшини. Вони очолювали цех і особливо турбувалися про забезпечення високої якості виробів. Ремісник, який виготовляв поганий товар, ганьбив увесь цех. За це його карали й зазвичай штрафували. Але відомі випадки і суворішого ставлення до недобросовісного майстра. У Лондоні за продаж хлібини неповної ваги пекаря саджали в клітку і для загального осміяння возили в ній по місту.

Фарбувальники. Мініатюра. XV ст.

Виготовлення шовку. Мініатюра. XV ст.

Важливою турботою цеху було також збереження рівності між його членами. Щоб уникнути збагачення одних майстрів за рахунок інших, статути вводили суворі правила. Вони чітко визначали розміри майстерні, кількість у ній інструментів та верстатів, підмайстрів та учнів. Кожний майстер знав, скільки йому дозволено закупити сировини і скільки випустити продукції. Заборонялося переманювати замовників і підмайстрів, а також виставляти багаті вітрини, щоб не затьмарювати товар сусідів. Завдяки цьому всі члени цеху знаходилися в однаковому становищі.

Цех об'єднував ремісників не тільки у праці. Він виставляв воїнів для ополчення і несення вартової служби на мурах і вежах міста. Члени цеху обов'язково допомагали сім'ям померлих або хворих колег. Кожен цех купував будинок, де засідали старійшини й відбувалися бенкети, а також будував церкву чи каплицю на честь святого – покровителя свого ремесла. Усі міські цехи мали свої прапори та герби. У святкових процесіях колони ремісників гордо проходили під ними вулицями міста.

Під час таких процесій кожен цех дружно розспівував свої пісні, і вони дзвінко лунали над містом. За піснями йшли танці. Незабутнє враження залишав танок ножівників з німецького міста Нюрнберга. Вони ставали широким колом і, ритмічно рухаючись, кидали вгору ножі, а потім спритно ловили їх прямо на льоту.

Цехи разом з усіма городянами боролися проти сеньйорів. Коли ж після звільнення міст усі посади в магістратах захопив патриціат, ремісники стали вимагати для себе права на участь в органах міського управління. Вони підіймали проти патриціату збройні повстання – «цехові революції». Там, де ремесло набуло високого рівня розвитку (Кельн, Флоренція), цехи перемогли, а їхні представники увійшли до магістратів. У містах, де переважала торгівля (Любек, Гамбург), – зазнали поразки.

XIV ст. «Аугсбурзька хроніка» про перехід влади до цехів

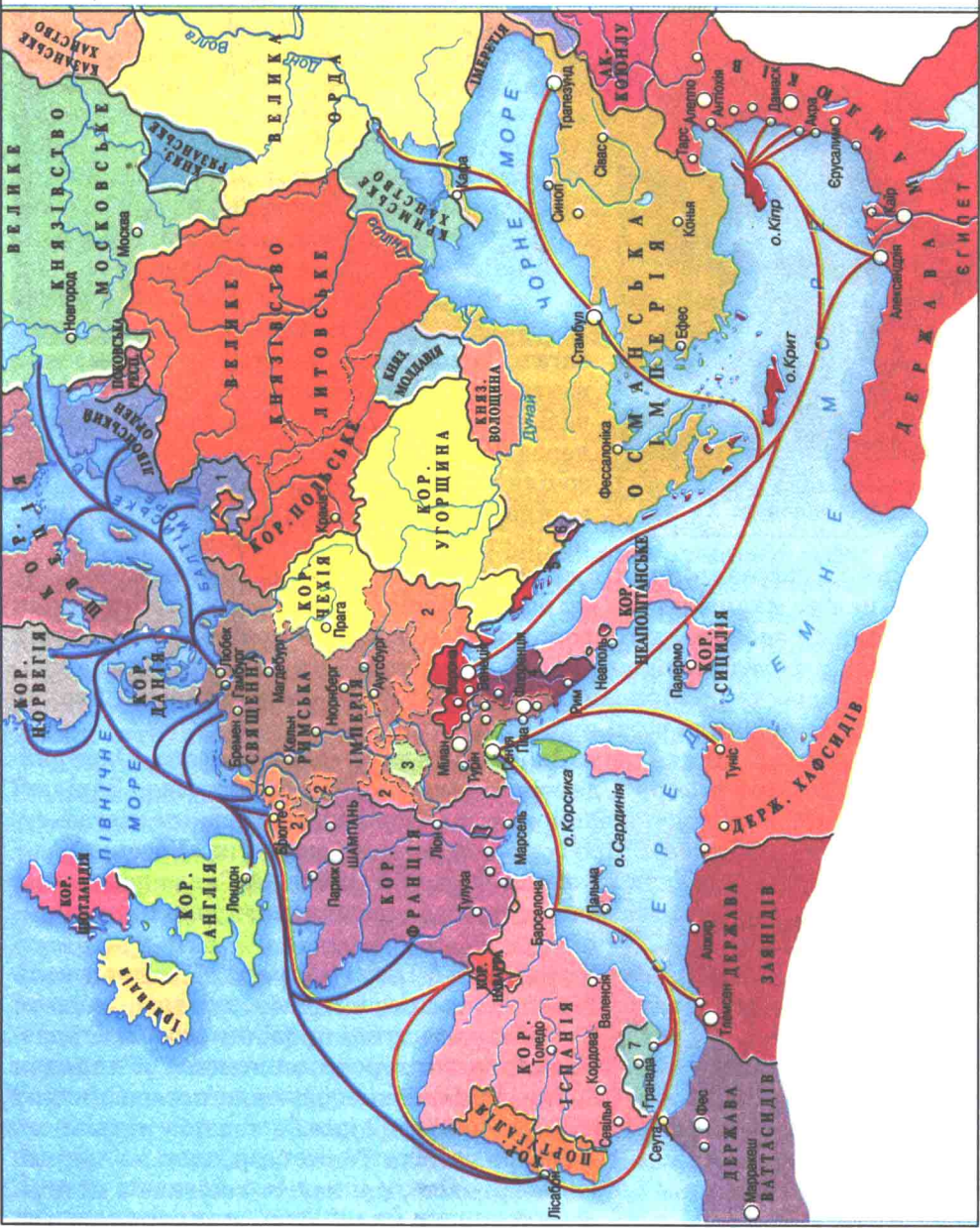
У 1368 р., у неділю ввечері, всі ремісники озброїлись, зайняли міські ворота і всю ніч ходили туди-сюди по вулицях. Зранку в понеділок усі прийшли на міську площу з 24 прапорами. Два бургомістри скликали магістрат. Ремісники відрядили до магістрату своїх представників. Узяв слово Вейс і сказав, що ремісники бажають мати цехове правління і що це слугуватиме на користь і честь міста. Він вимагав віддати йому ключі від набатного дзвону, печатку і міську книгу. Все це було надано. Граф Фегелін склав за всіх присягу: «Всі ми одноставно прийшли до рішення мати цехове правління на користь і на честь багатих і бідних, а також знищити всю ту давню ворожість і озлоблення, які були між багатими і бідними, аби надалі про це ніколи не згадувати й аби існувала справжня дружба». Про це написали грамоту і скріпили її печаткою.

Було обговорено і вирішено на особливих нарадах (патриціату), що вони склали клятву під примусом, бо все, що відбулося, підготовлялося таємно і здійснилося не прилюдно з доброї волі магістрату, а за змушенням, а тому клятви не слід дотримуватись.

У XIV–XV ст. цехи досягли найвищого розквіту. Їм належала важлива роль у вдосконаленні середньовічного виробництва. Проте, осте-

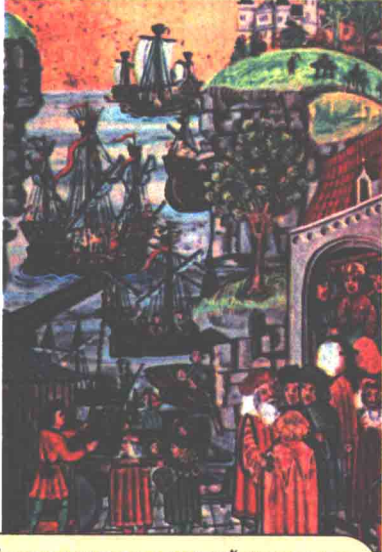
- Економічний розвиток Європи в XII–XV ст.**
- Кордони держав у другій половині XV ст.
 - Найбільші торгово-ремісничі міста
 - Інші великі міста
 - Венеціанська республіка та її володіння
 - Генуезька республіка та її володіння
 - Головні морські шляхи італійських купців
 - Головні морські шляхи ганзейських купців

- Цифрами позначено:
- 1 Тевтонський орден
 - 2 володіння імператора Священної Римської імперії
 - 3 Швейцарська конфедерація
 - 4 Папська держава
 - 5 Республіка Дубровник
 - 6 Чорногорія
 - 7 Гранадський емірат

рігаючись його розширення, цехи почали гальмувати розвиток ремесла. Нерідко старшини знищували нові винаходи і переслідували винахідників.

■ **5. Торгівля і лихварство.** Поряд з ремісниками процвітання міст сприяли купці. Їхня праця була важкою і небезпечною. Вона вимагала від людини не тільки обізнаності в комерційній справі, а й рішучого й сміливого характеру, міцного здоров'я і знання мов.

Сцена з життя ганзейського порту Гамбург. Мініатюра. XV ст.

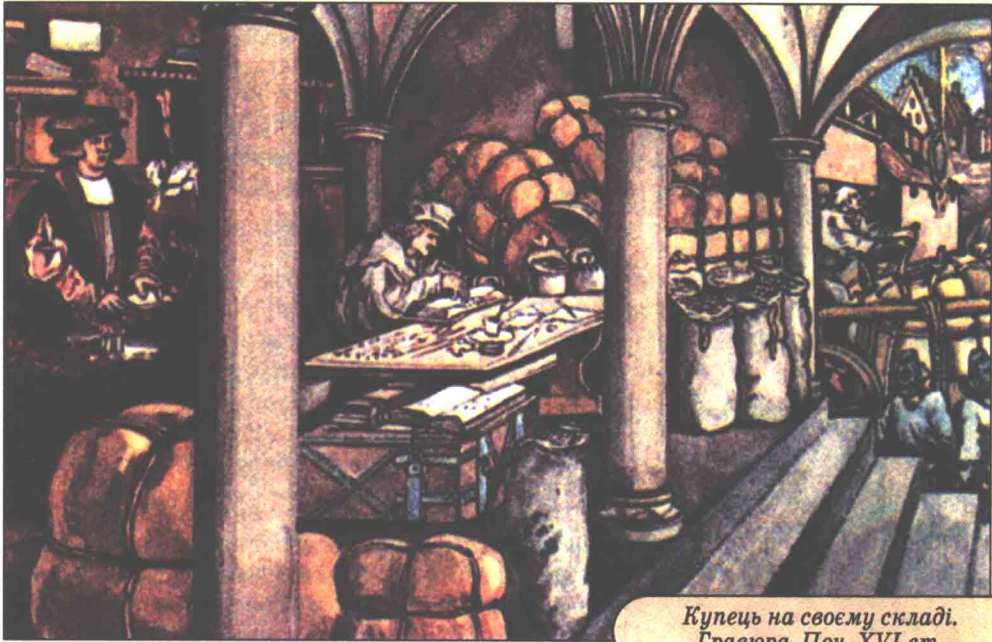
Адже більшу частину свого життя середньовічний купець проводив у ділових поїздках, пов'язаних із постійним ризиком. Сухопутні шляхи перебували в жалюгідному стані й аж кишили розбійниками. На морі завжди існувала загроза потрапити не лише в бурю, а й у полон до піратів. Траплялося, що на березі навмисно розпалювали вогні фальшивих маяків, аби заманити кораблі на прибережне каміння. Товар з розбитого судна переходив у власність володаря узбережжя.

До того ж купецький гаманець суттєво спустошували незліченні мита. Особливо багато доводилося платити за перевезення вантажів по Рейну – одному з головних торговельних шляхів Європи. Уздовж його берегів, через кожні декілька кілометрів, грізно височіли десятки рицарських замків. І господар кожного з них стягував мито з усіх кораблів, що постійно пропливали мимо.

Усе це змушувало купців об'єднуватися в гільдії – союзи, які, на кшталт цехів, мали статут і старшин. Члени гільдії разом протистояли розбійникам і здобували торгові привілеї в інших країнах, у скрутних обставинах допомагали один одному. Втім, попри всі негаразди, ряди купців постійно зростали. Молодих людей приваблювала можливість швидко розбагатіти й побачити чужі країни.

Головні торгові шляхи перетиналися на двох «перехрестях». Одне знаходилось у Середземномор'ї, де зосередилась майже вся торгівля Західної Європи з країнами Сходу. Першість тут належала італійським містам-суперникам Генуї та Венеції. Про їхніх мешканців говорили: «Увесь народ – купці!». Захід постачав сукна, зброю, золото й срібло. Зі Сходу надходили предмети розкоші: тонкі тканини, китайська порцеляна, прянощі, пахощі, коштовне каміння.

Другий район охоплював Балтійське й Північне моря. Там торгували товарами широкого вжитку – рибою, сіллю, хутрами, вовною, льоном, воском, деревиною і зерном. В обміні на Балтиці провідну роль відігравали купці з німецьких міст. Вони створили торгово-політичне об'єднання на чолі з містом Любеком – Ганзу. Вона вела переважно посередницьку торгівлю, тобто займалась перевезенням і продажем товарів іноземного походження. Майже до кінця Середньовіччя Ганза безроздільно панувала на Балтиці і була настільки могутньою, що навіть воювала з цілими державами.

*Купець на своєму складі.
Гравюра. Поч. XVI ст.*

Поступово на зміну купецьким гільдіям прийшли торгові компанії, які вели торгівлю з мінімальним ризиком. Декілька купців разом наймали корабель для перевезення товарів, а у випадку аварії розділяли збитки порівну. На відміну від гільдій, компанії – це короточасні об'єднання: вони діяли впродовж однієї чи декількох поїздок.

Зазвичай торгівля відбувалася на щотижневих ринках. Але з XII ст. у життя Європи ввійшли **ярмарки** – щорічні торги, куди з'їжджалися купці з найвіддаленіших куточків. Особливо славилися ярмарки у французькій області Шампань. Торгівля тут просто кипіла! Вона не переривалася, а лише переміщалася і по черзі продовжувалася у чотирьох містах. Щодня купці укладали угоди на величезні суми, а покінчивши зі справами, могли й відпочити: на ярмарках народ розважали мандрівні актори й музиканти.

Купцям було складно орієнтуватися у безлічі монет із різних країн і місцевостей. Тому виникла потреба в професійних знавцях грошей. З першого погляду вони вмели відрізнити справжню монету від «зіпсованої», тобто такої, яка мала менші за норму вагу або вміст дорогоцінного металу. Саме до них ішли купці, аби за помірну плату поміняти свої повноцінні гроші на потрібну їм іноземну монету. Ці люди – мінняйли – займалися не лише обміном. Вони брали гроші на збереження і давали необхідні суми в борг під відсотки, переказували кошти з одного місця до іншого. Купець віддавав свої гроші мінняйлі та отримував натомість особливий документ –

*Позичання грошей у лихваря.
Мініатюра. XV ст.*

вексель. Пред'явивши його в іншому місті, купець одержував свої гроші. Така послуга значно полегшувала купецьке життя: адже без готівки ризикована поїздка перетворювалася на зручну та безпечну подорож.

Міняйли працювали, сидючи на лаві перед столом, який мав безліч шухляд із розсортованими по них монетами. Коли якогось міняйлу викривали в нечесності, його лаву прилюдно ламали чи перевертали, а сам він назавжди втрачав порядну репутацію. Згодом на зміну столикам міняйлів прийшли банки (від італ. – лава, прилавок). Перші з них виникли в Північній Італії – Ломбардії, на згадку про що нам залишилося слово «ломбард». Поступово стало звичним ретельно оформлювати всі ділові угоди. Купцю вже не потрібно було долати з товаром далекий шлях. Він залишався вдома, у торговій конторі, і звідти керував діями своїх торгових агентів у інших містах і країнах.

Розвиток торгівлі й банківської справи руйнував натуральне господарство. На зміну йому приходило нове грошове господарство, при якому значна частина як сільської, так і міської продукції виготовлялася для продажу на ринку.

Марко Поло. Мініатюра. XV ст.

■ ■ 6. Новий спосіб життя. Поява міст повністю змінила вигляд середньовічної Європи. Відгородившись мурами, міста гордо височіли серед ланів. У них зосередилися влада, багатство й свобода; вони з нездоланною силою притягували до себе сільських жителів. Городянин дивився на світ зовсім іншими очима, ніж селянин. Ділове життя рано привчило його цінувати час, і вже з XIV ст. головною ознакою міста стає годинник на будинку ратуші або собору. Не випадково саме в містах виникло прислів'я «Час – це гроші».

Серед городян, і особливо в купецькому середовищі, було чимало освічених людей. Адже на серйозний успіх міг сподіватися лише той, хто вмів добре рахувати, знав грамоту, іноземні мови, закони. Найвпливовіші купці з багатим досвідом залучалися до великої політики й допомагали розв'язувати складні міжнародні проблеми.

Купці, що вели торгівлю на далекі відстані, сприяли розвитку географії. У XIII ст. спостережливий венеціанець Марко Поло склав опис своєї подорожі Китаєм і Центральною Азією, і він надовго залишався улюбленою книжкою європейців.

У 1271–1275 роках венеціанський купець Марко Поло разом із батьком та дядьком здійснив подорож Азією від Палестини до Китаю і Монголії. Скоріш за все, поїздка мала на меті не лише торгові інтереси, а й виконання дипломатичного доручення від папи римського до монгольського хана. Свої враження Марко Поло описав у «Книзі». Вона цікаво розповідає про життя та історію народів тих земель, які відвідав автор, і водночас містить чимало почутих ним легенд і казок.

Марко Поло досить швидко вивчив деякі місцеві мови, заслужив довіру великого хана і декілька років перебував у нього на службі. Венеціанець навіть бився на боці монголів проти їхніх ворогів. Повернення Марко Поло додому

тривало майже два роки і проходило морем. У путь вирушили 600 чоловік, але живими залишилися всього 18, серед них і троє венеціанських купців. Марко Поло докладно описав усі ці події, а також ті країни і безліч островів, які йому довелося побачити. «Книга» була не тільки захоплюючим твором, а й своєрідним довідником для середньовічних мореплавців та мандрівників.

На відміну від селян, допитливі городяни дуже цікавилися подіями у великому світі. Адже від них залежало надто багато: стан торгівлі, забезпечення роботою, благополуччя життя. Головними рисами городянина стали наполегливість у подоланні труднощів і життєстійкість, сміливість і рішучість, заповзятливість і потяг до багатства. Городянин пишався своєю незалежністю від будь-якої влади, крім власного магістрату. Дбаючи про особисті інтереси, він не забував і про обов'язок перед суспільством. Це була людина нового типу, яка своєю цілеспрямованою працею і новим ставленням до життя змінювала вигляд Європи. Середньовічне місто – це не просто велике скупчення людей, це новий спосіб життя.

1. Що сприяло появі міст? Де вони виникали і як це відбилось в їхніх назвах? Чим можна пояснити особливу роль у житті міста ринкової площі?
2. Чому сеньйору було вигідно мати у своїх володіннях місто? Як розгорталася боротьба між містами і сеньйорами і якими були її наслідки?
3. Для чого майстри об'єднувалися у цехи? Що можна вважати перевагами цехової організації, а що – недоліками? Чому не всі підмайстри ставали майстрами?
4. Що спонукало купців створювати гільдії?
5. Які риси в характері городянина та в його ставленні до життя відрізняли його від інших середньовічних станів?

ЗАВДАННЯ

1. Уважно прочитайте розповідь Гвіберта Ножанського. Чому, на вашу думку, єпископ порушив своє слово про надання місту Лану права комуни?
2. Спираючись на уривок з «Аугсбурзької хроніки», спробуйте визначити, як насправді патріціат ставився до вимоги цехів допустити їх до участі в міському управлінні?
3. Складіть розповідь «Ділова подорож купця».

Релігійно-церковне життя

§ 6. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В V–XIII СТ.

Зміст

§ 6 КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В V–XIII СТ.

§ 7 ВЕРШИНА МОГУТНОСТІ І ЗАНЕПАД ПАПСТВА

■ 1. Християнська церква на світанку Середньовіччя. Впродовж майже двох останніх століть існування Римської імперії християнство було її державною релігією. Проте як світова релігія воно сформувалося в Середні віки, і тоді ж посилилась його організація – церква. У лиху годину безперервних варварських нашествь лише церква, одна з усієї античної спадщини, не тільки зберегла, а й укріпила своє становище. Підтримка з боку держави сприяла її економічному зміцненню. Церква перетворилася на великого землевласника, а духовенство отримало звільнення від військової служби, податків і мита.

На початку Середньовіччя Західна Європа не знала міцної центральної влади, тому дуже зріс вплив римських єпископів. Їх називали папами

(від грец. – батько). Першим єпископом Риму став один з найближчих учнів Ісуса Христа апостол Петро, тому папи вважають себе його спадкоємцями. Два схрещених ключі апостола Петра – срібний і золотий – є ознакою папської влади. Вони зображені й на гербі сучасної держави Ватикан. Зміст герба пояснюють так: «Папа, спадкоємець і наступник Святого Петра, тримає у своїх руках ключі від Царства Небесного». Це дало папам підставу наполягати на своєму верховенстві над світською владою – королями та імператорами. Велику роль у зміцненні такої думки відіграло вчення видатного християнського богослова, єпископа **Аврелія Августіна**. Йому належать слова: «Поza церквою – немає спасіння». Саме Аврелій проголосив церкву єдиним посередником між Богом і людьми.

На Заході християнську церкву очолив папа римський. На Сході головна роль належала патріарху

Константинопольському, або, як його називали, «вселенському патріарху». Вони постійно суперничали між собою за вплив на християн, однак діяти їм доводилося в різних умовах. Східна церква була частиною міцної держави, спиралася на неї і підкорялася владі імператора. Західна – прагнула піднятися над світською владою і підпорядкувати її собі.

■ 2. Християнізація Європи і папство. Наприкінці IV ст. християни становили більшість населення Римської держави. Тоді ж почалося навернення в нову віру тих германських племен, які вторглися на територію імперії – вандалів, вестготів, остготів. У IV–X ст. християнство стало релігією франків, лангобардів, англів, саксів, піренейських і скандинавських народів, угорців, поляків та інших слов'ян. У XII–XIV ст. насильницькими методами здійснювалася християнізація полабських слов'ян, балтійських племен, пруссів і литовців.

Папа Григорій I Великий.
Різьба по кістці. X ст.

На світанку Середньовіччя, коли по всій Європі освіта занепадала, на справжні сховища знань перетворилися ірландські монастирі. З їхніх стін виходили ревні проповідники нової віри – добровольці-місіонери, які несли християнство в найвіддаленіші куточки Європи. Вони проповідували Євангеліє з ризиком для життя, нерідко приймали мученицьку смерть від рук язичників. Утім, навернення в нову віру теж далеко не завжди здійснювалося лише словом. Сила зброї змусила охреститися саксів, пруссів, литовців тощо.

Місіонерством активно займалась і римська церква, особливо за папи Григорія I Великого. Енергійний організатор і видатний політик, він дуже багато зробив для посилення і збагачення церкви. Григорій I вважав папство головною силою, покликаною створити і об'єднати християнський світ.

Григорій I Великий (540–604) походив із знатної сім'ї. Він обіймав вищу в Римі адміністративну посаду префекта, але у 34-річному віці залишив її і став монахом. Продавши все своє майно, заснував сім монастирів і оселився в одному з них. Був представником папи римського при дворі візантійського імператора, а після повернення до Риму став абатом у монастирі. У 590 р. його першим з монахів обрали папою, причому в дуже важкий для Риму час, коли посилювався тиск лангобардів. Григорій I особисто вів з ними переговори, піклувався про біженців, забезпечував городян продовольством, створив ополчення й очолив захист Риму. Папа багато зробив для поширення християнства серед язичників.

При Каролінгах дуже зросли земельні багатства церкви. Карл Великий узаконив церковну десятину – податок на утримання церкви. Її сплачували всі парафіяни у вигляді десятої частки врожаю (пізніше також з інших прибутків). У руках церкви опинилися величезні кошти, але сама вона потрапила в залежність від світської влади. Франкські, а потім і германські імператори на власний розсуд призначали пап. Феодальні сеньйори вчиняли так само

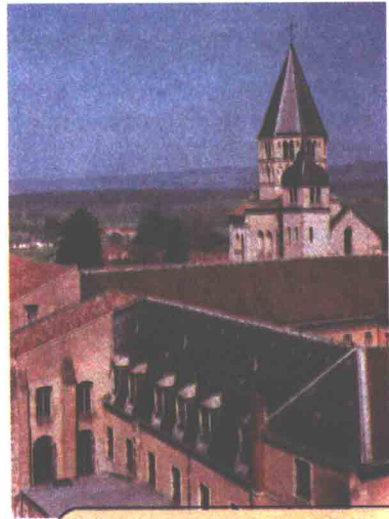

з єпископами, абатами, священиками. Ці посади приносили чималі прибутки й тому опинилися в руках найближчих родичів світської феодальної верхівки. Поширилася **симонія** – звичай купувати духовний сан. Світська влада привласнила **інвеституру** – право призначати вищих духовних осіб.

Дедалі більше загострювалися відносини і між західною та східною церквами. Суперництво між константинопольським патріархом і римським єпископом позначилося ще наприкінці IV ст., після розпаду Римської імперії на дві частини. Згодом виникли розбіжності в тлумаченні християнського вчення, обрядів, церковного устрою. У **1054 р.** відбувся остаточний розкол християнської церкви – **схїзма**. Західна церква почала називатися римо-католицькою (вселенською, всесвітньою), а східна – православною або греко-кафолічною (істинною).

3. Піднесення папства. Підпорядкування церкви світській владі супроводжувалося фактичним перетворенням вищих духовних осіб на феодальних сеньйорів. Церква зосередила у своїх руках величезні багатства – близько третини всіх оброблюваних земель і безліч цінних предметів культу. Це не тільки підривало її авторитет, а й розхищувало самі основи.

За зміни в церковному устрої виступили монахи **абатства Клюні**, розташованого на сході Франції. Клюнійці вели скромний спосіб життя і користувалися повагою сучасників. Вони хотіли звільнити церкву від світської влади і запровадити в ній жорстку дисципліну, щоб потім із допомогою оновленої церкви змінити світ. Вплив клюнійців швидко зростав, а клюнійська реформа набирала сили. Великий внесок у її здійснення зробив монах Гільдебранд. Він доклав чимало зусиль, аби право обирати папу повністю перейшло до колегії **кардиналів** (від лат. – головний, основний) – головних осіб в оточенні папи, разом з якими він керував усіма справами церкви. Оскільки призначати кардиналів міг лише чинний папа, вплив імператора на рішення кардиналів виключався. Позиції церкви помітно посилилися, коли в 1073 р. Гільдебранд став папою **Григорієм VII**.

Монастир Клюні. XI–XIII ст.

Григорій VII (1015–1085) народився у селянській родині, але зміг отримати прекрасну освіту. Природа не наділила його привабливою зовнішністю, зате обдарувала сильним характером, невгамовною енергією і неабияким талантом політика. Ставши папою, він рішуче відстоював незалежність церкви від світської влади. Григорій VII вважав, що лише папа є главою церкви і має право не тільки коронувати імператора, а й усувати його з престолу.

Григорій VII заборонив білому духовенству одружуватися, щоб турботи про сім'ю не відволікали його від церковних обов'язків. А головне – він стверджував, що всі світські правителі мусять підкорятися папам і складати їм васальну присягу. Коли Григорій VII скасував право світської влади призначати єпископів, імператор Генріх IV оголосив у відповідь, що

ІСТОРИЯ

*Ходіння в Каноссу.
Мініатюра. XII ст.*

в Каноссу» означає повну поразку і необхідність виконувати найпринизливіші вимоги.

Документ

XI ст. Хроніст Ламберт Герсфельдський про зустріч Генріха IV з Григорієм VII у замку Каносса в 1077 р.

І ось король прибув, як було наказано, і оскільки замок був обнесений потрійним муром, то його прийняли всередині другого кільця стін, тоді як увесь його почет залишився зовні. Там він скинув королівський одяг, без знаків королівської гідності стояв, не сходячи з місця, босий і не їв з ранку до вечора, очікуючи на вирок папи римського. Так було і на другий, і на третій день. Зрештою на четвертий Генріха допустили до папи і після тривалих переговорів з нього зняли церковне відлучення на таких умовах.

У призначений папою день він мав прибути в певне місце на загальні збори німецьких князів і дати відповідь на звинувачення, які вони йому висунуть. А папа, якщо вважатиме за корисне, як суддя прийме рішення. Генріх мусить за його вирокком або втримати владу, якщо звільниться від звинувачень, або покірливо зректися її, якщо звинувачення будуть доведені, а його за церковним статутом оголосять негідним королівської шани...

Якщо у випадку спростування звинувачень він збереже могутність і знову укріпиться на троні, то повинен підкоритися римському єпископу, завжди його слухатися і допомагати в міру своїх сил.

Протистояння між імперією і папством (боротьба за інвеституру) з перемінним успіхом тривало до середини XIII ст. Кінець кінцем у питанні про призначення єпископів було досягнуто компромісу, щоправда, вигіднішого для папи. У перебігу цих подій дуже зросла могутність римської церкви. Папство опинилося на порозі своєї найвищої могутності.

74

■ ■ 4. Чернечі ордени. Вагому підтримку папській політиці надавало чернецтво. Як ми вже знаємо, засновником західного чернецтва став у VI ст. Бенедикт Нурсійський. У наступні століття бенедиктинські монастирі

поширилися по всій Європі. Разом з церквою в IX–X ст. вони зазнавали занепаду. Ключонійці запропонували створити об'єднання монастирів. Так виникли чернечі ордени бенедиктинців, цистерціанців та інші. Кожен з них підпорядковувався єдиному центру і власному уставу.

Новий тип чернецтва являли собою **жебру́чі ордени** з їхнім ідеалом бідності й проповіді серед народу. Першими й найважливішими серед них стали **францискáнський** та **домінікáнський ордени**, які виникли в XIII ст. Засновником першого був **Франці́ск Ассі́зький**. Син багатого купця, він відмовився від володіння майном, не брав до рук грошей і разом зі своїми учнями вів мандрівне життя.

Франциск Ассізький (1181–1226) народився в м. Ассізі в Італії. В юності займався торгівлею, але після полону, куди потрапив під час війни, і важкої хвороби роздав усе своє майно і присвятив життя служінню Богові. Навколо нього зібралися учні, які здобували їжу поденною роботою чи збиранням милостині. Франциск проповідував усюди й усім, навіть вовкам і птицям. Усе навколо, в тому числі вогонь і воду, він називав братом або сестрою. Закликав людей жити в мирі та злагоді.

Під впливом проповідей Франциска донька одного з багатих городян Ассізі прекрасна Клара прийняла чернецтво і заснувала жіночий францисканський орден – кларісок.

Францисканці (їх називали ще «меншими братами» – міноритами) користувалися величезною популярністю. Орден отримував щедрі дари і на ці кошти відкривав школи, лікарні, притулки. Францисканці не усамітнювалися, не втікали від світу, а, навпаки, проповідували слово Христове в гущі народу. Свої монастирі вони створювали в містах – там, де вирувало життя.

Домініканський орден отримав назву від імені іспанського монаха **Домініка**. Члени ордену вважали, що правильно проповідувати можуть лише освічені пастирі, і тому поглиблено вивчали богослов'я. Своє покликання вони бачили у виконанні двох завдань: просвітництві народу й збереженні істинності церковного вчення. Спираючись на гру слів, домініканці називали себе «пси Господні» (латиною – «доміні канес»), а емблемою свого ордену зробили зображення собаки з палаючим смолоскипом у пащі. Поступово францисканці й домініканці розподілили обов'язки: мінорити в основному проповідували, а домініканці займалися просвітництвом і наукою – богослов'ям.

Франциск Ассізький.
Фреска. XIII ст.

ПОПРОБИМІ

1. Чи впливало збагачення церкви на її авторитет і взаємовідносини із світською владою?
2. Чому папи наполягали на верховенстві своєї влади над світською?
3. У чому виявився занепад папства?

4. Що змусило кльонійців виступити за зміни в церковному устрої?
5. Чому жєбруці ордени стали новим типом чернецтва?

ЗАВДАННЯ

1. Назвіть причини протистояння між Генріхом IV і Григорієм VII. Спираючись на повідомлення Ламберта Герсфельдського, поміркуйте, чому папа змусив Генріха IV так довго і принизливо чекати на прощення. На яких умовах він погодився зняти церковне відлучення і про що це свідчило?
2. З'ясуйте, що було спільного і які існували відмінності між орденами францисканців і домініканців.

§ 7. ВЕРШИНА МОГУТНОСТІ І ЗАНЕПАД ПАПСТВА

1. Перший хрестовий похід. Наприкінці XI ст. племена турків-сельджуків, які сповідували іслам, захопили майже всю Малу Азію. Це ускладнило відвідування прочанами Палестини – Святої землі, де пройшло земне життя Ісуса, і Єрусалима – міста, де знаходилася головна християнська святиня – Гроб Господній.

Імператор Олексій I Комнін просить допомоги у папи Урбана II.
Мініатюра. X ст.

З проханням допомогти в боротьбі проти сельджуків до Заходу звернувся візантійський імператор Олексій I Комнін. Його звернення зустрівало відгук у римській церкві. У 1095 р. у французькому місті Клермон папа Урбан II закликав християн до війни з мусульманами. Учасникам походу він пообіцяв відпущення гріхів і запевнив їх: «Хто тут згорьований і бідний, там радітиме і багатітиме». У натовпі, що слухав папу, були рицарі, селяни, городяни. Вони зустріли палку промову Урбана II вигуками: «Так хоче Бог!» Люди нашивали на одяг хрести (звідки пішла назва «хрестовосці») на знак того, що готові вирушити на відвоювання Святої землі. Почалася доба Хрестових походів.

Документи

XII ст. З «Єрусалимської історії» монаха Роберта Рейнського. З промови папи Урбана II на Клермонському соборі

76

Земля ця, яку ви населяєте, стиснута вашою численністю і ледве годує тих, хто її обробляє. Звідси виникає те, що ви один одного кусаєте і пожираєте, ведете війни і наносите один одному безліч смертельних ран. Нехай же припиниться між вами ненависть, нехай змовкне ворожнеча, вщухнуть війни і вгаснуть усілякі чвари і розбрат. Ставайте на стежу Святого Гроба, вихопіть землю цю у нечестивого народу, підкоріть її собі; земля ця, як говорить Письмо, тече млеком і медом.

Єрусалим – це пуп землі, край плодоносніший порівняно з іншими, земля ця наче другий рай. І цей царствений град знаходиться нині в полоні у своїх ворогів і знищується народами, які не відають Господа. Він не припиняє молити, щоб ви прийшли йому на допомогу.

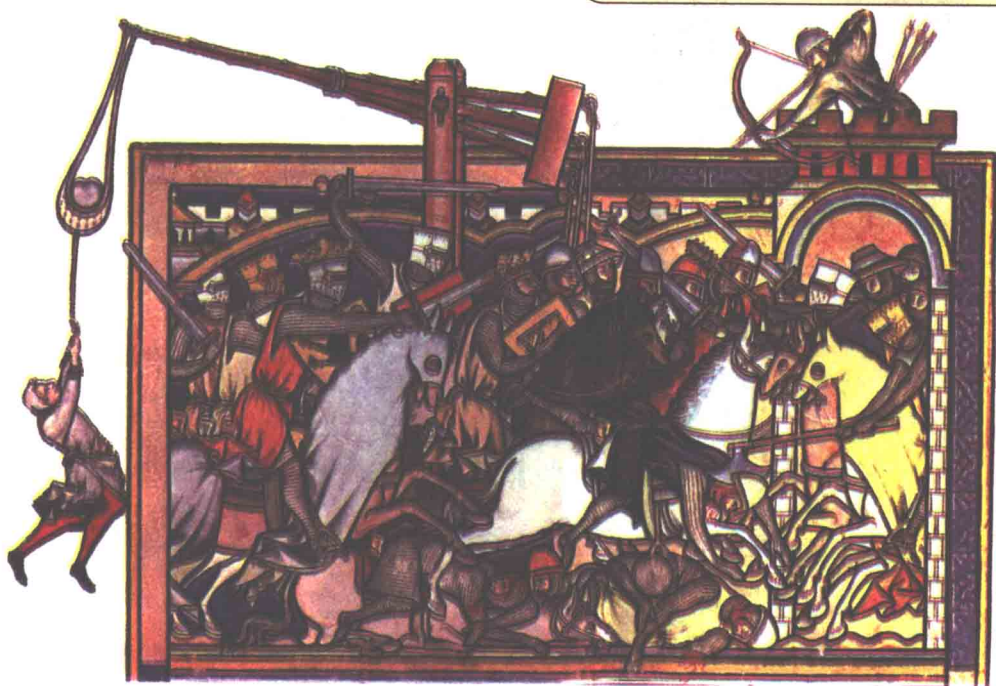

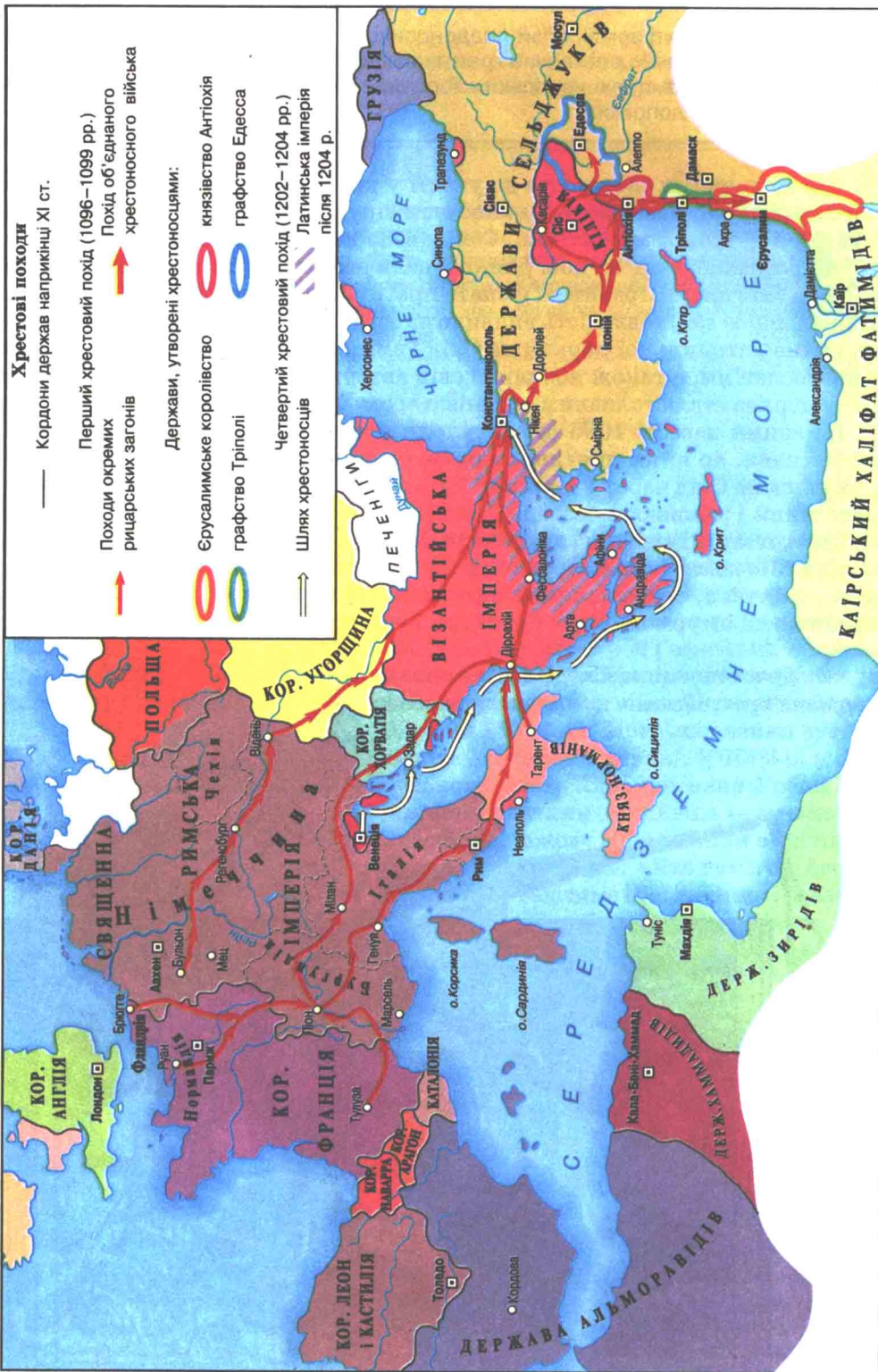
Які ж причини спонукали до участі у хрестоносному русі? Звичайно, вагому роль відіграли релігійні почуття віруючих. Однак поряд з ними існували й цілком земні мотиви. Селян вела надія отримати волю і землю. Купці розраховували на нові ринки й величезні прибутки. Рицарі шукали слави й багатства. Правителі й знать прагнули розширити свої володіння. Найбільшу ж зацікавленість виявило папство. Воно мало на меті розширити вплив католицької церкви на Схід і зміцнити її позиції в суперництві з православ'ям, а також посилити свій авторитет у Західній Європі. Саме тому церква стала головним організатором Хрестових походів.

Першими навесні 1096 р. виступили погано озброєні й невідготовлені юрби селян, до яких приєдналися групи рицарів і городян. Разом вони рухалися на Схід через Угорщину й Болгарію, грабуючи по дорозі місцеве населення і вчиняючи безлад. Вже в першій битві майже все це воїнство склало голови під мечами сельджуків. Улітку і восени на Схід вирушило рицарство. Почався Перший хрестовий похід. Його учасники зазнавали великих втрат у битвах, страждали від незвичної спеки і хвороб. Лише у 1099 р. хрестоносці штурмом взяли Єрусалим і вчинили там страшний розгром.

■ ■ 2. Хрестоносці на Сході. На завойованих територіях виникли чотири держави хрестоносців, де панували перенесені із Західної Європи феодальні

Хрестовий похід. Мініатюра. XIII ст.

порядки. Головну роль відіграло Єрусалимське королівство, інші склали йому васальну присягу. Хрестоносцям доводилося постійно воювати з мусульманами і зводити проти них могутні фортеці. Ці оборонні споруди, а також безперервний приплив рицарів із Західної Європи дозволяли хрестоносцям упродовж 200 років утримувати свої володіння на Близькому Сході.

Для захисту хрестоносних держав і охорони паломницького шляху були створені **духовно-рицарські ордени**. Їхні члени присягалися не одружуватися, жити в бідності та послуху. На відміну від звичайних монахів, головне заняття яких полягало в молитві та праці, обов'язок членів духовно-рицарських орденів полягав у тому, щоб зі зброєю в руках боротися проти «ворогів християнської віри».

Першим виник орден **госпітальєрів**. Ще до Хрестових походів у Єрусалимі діяв притулок для прочан – госпіталь Св. Іоанна Милостивого (звідси інша назва ордену – іоанніти). Пізніше там лікували поранених і хворих рицарів, а монахи, які доглядали за ними, і створили орден. Згодом госпітальєри перебралися на острів Родос, а потім – на острів Мальту, що дало ще одну назву ордену – Мальтійський. Зараз він є звичайною благодійницькою організацією.

Другим став рицарський орден **тамплієрів**, або **храмовників** (від франц. «тамплъ» – храм). Його перші рицарі розмістилися в Єрусалимі там, де за легендою стояв колись храм царя Соломона. Тому орден і дістав таку назву. На печатці тамплієрів зображені два рицарі, які скачуть на одному коні, що мало символізувати їхнє братерство й бідність. Але всупереч цьому орден швидко став дуже багатим. Храмовники займалися лихварством, володіли землями, портами, верфями, могутнім флотом. Багатство дозволяло їм впливати на державні справи. У XIII ст. Великий магістр (голова ордену) відверто попереджав англійського короля Генріха III: «Якщо Ви порушите наші права, то навряд чи залишитеся королем». Утім, саме багатство стало головною причиною загибелі ордену на початку XIV ст.

Третій великий духовно-рицарський орден називався **Німецьким**, або **Тевтонським**, тому що об'єднував переважно німецьких рицарів. Він недовго залишався у Палестині, а згодом перемістився у Східну Прибалтику. Там орден вогнем і мечем підкорив пруссів, відібрав у Польщі північні землі й створив власну державу.

Печатка госпітальєрів

Печатка тамплієрів

■ **3. Згасання хрестоносного руху.** Духовно-рицарські ордени чимало зробили для захисту володінь хрестоносців, але вплинути на кінцевий результат боротьби вони були неспроможні. Об'єднавшись, мусульмани з

Взяття Константинополя хрестоносцями. Мініатюра. XV ст.

XII ст. перейшли в наступ. Захід відповів на це організацією ще семи походів. У 1212 р. відбувся навіть дитячий хрестовий похід, у який вирушили юні німці й французи. Їхня доля склалася трагічно: частина дітей загинула під час корабельної аварії, інша – дісталася Александрії, але там потрапила в полон і була продана в рабство.

До того ж у хрестоносців з'явився новий грізний ворог – єгипетський султан Салах ад Дін (європейці називали його Саладіном). У 1197 р. він захопив Єрусалим. Звістка про це сколихнула християнський світ. Папа оголосив Третій хрестовий похід. У ньому взяли участь величезні сили на чолі з імператором Фрідріхом Барбаросою, французьким королем Філіпом II Августом, англійським королем Річардом I Левове Серце. Однак суперництво государів між собою, несподівана смерть імператора і відсутність єдності в лавах хрестоносців не дозволили їм вирвати Палестину з рук султана.

Відвоювати її вони сподівалися під час Четвертого походу, для чого планували на венеціанських кораблях дістатися Єгипту. Проте грошей на оплату перевезення у хрестоносців не вистачило. Тоді венеціанці погодилися відстрочити платежі, але за умови, що хрестоносці захоплять їхнього торгового суперника – християнське місто Задар у Далмації. Так хрестоносці вперше повернули свою зброю проти одновірців. Удруге це трапилося, коли у 1204 р. хрестоносне військо штурмом оволоділо Константинополем і безжалюбно розграбувало місто, не зробивши винятку навіть для християнських храмів. Захопивши незліченну здобич, хрестоносці відмовилися продовжувати похід.

У 1291 р. впала остання твердина рицарства – місто Акра. Доба Хрестових походів закінчилася. Зазнавши поразки, хрестоносний рух на Схід вичерпав себе і згас. Ці криваві війни забрали життя сотень тисяч людей – як християн, так і мусульман, заподіяли величезні збитки й руйнації. Розгром хрестоносцями Константинополя перетворив Візантію на здобич турків, відкрив їм дорогу для вторгнення в Європу.

Разом з тим під час Хрестових походів Захід познайомився з новим для себе східним світом, більш культурним і освіченим, ніж європейський. Отримав поштовх розвиток історії, географії, математики, медицини тощо. Зросли масштаби західноєвропейської торгівлі, посилювало венеціанське і генуезьке купецтво, яке надавало кораблі для перевезення хрестоносців.

Повернення хрестоносців додому. Мініатюра. XIII ст.

Змінився і побут європейців: поширилась звичка до чистоти і відвідування лазень, виник інтерес до гри в шахи і потяг до розкоші. Захід запозичив у східних народів гречку, абрикоси, лимони й багато іншого. Уперше з часів античності Захід і Схід тісно перетнулися. Уявлення християн і мусульман одне про одного і про навколишній світ помітно розширилися.

XIII ст. З хроніки Жоффруа́ де Віллардуєна «Завоювання Константинополя»

Вогонь почав поширюватись містом, яке невдовзі яскраво палало і горіло всю ніч і увесь наступний день до самого вечора. У Константинополі це була вже третя пожежа відтоді, як франки і венеціанці прийшли на цю землю, і в місті згоріло більше будинків, ніж можна нарахувати в будь-якому з трьох найбільших міст Французького королівства.

Решта війська, розсипавшись по місту, набрала безліч здобичі – так багато, що справді ніхто не зміг би встановити її кількість або цінність. Там були золото й срібло, столове начиння й коштовне каміння, атлас і шовк, одяг на білячому й горностаєвому хутрі й взагалі все найкраще, що тільки можна відшукати на землі. Такої великої здобичі не брали в жодному місті з часів створення світу.

4. Церква в боротьбі з єретиками. На межі XII–XIII ст. папство досягло вершини своєї могутності. Особливо сприяв цьому папа Інокентій III (1198–1216). Йому вдалося змусити західноєвропейських монархів визнати,

що папа римський є главою християнського світу. Він наказав називати себе не наступником апостола Петра, а намісником Христа. Прекрасно освічений і енергійний Інокентій III вважав, що має право втручатися у всі справи. І дійсно, встигав він чимало: одних лише булл (папських указів, обов'язкових до виконання всіма віруючими) і послань за його підписом збереглося понад шість тисяч. Головною загрозою церкви Інокентій III вважав еретиків і доклав великих зусиль у боротьбі з ними.

Основною причиною виникнення єресей – релігійних поглядів, які відрізнялися від церковного вчення, – було невдоволення існуючим у світі порядком. Поширення єресей пов'язане з розвитком міст, де мешкала переважна більшість освічених людей. Вони самостійно вивчали Біблію і приходили до висновків, дуже відмінних від того, що казали священники. «Хіба папи та єпископи дотримуються заповіді Христа й апостолів про бідне життя?» – запитували еретики. Виходило, що церква перекручувала справжній зміст Слова Божого і виправдовувала зло. Еретики прагнули відродити євангельську бідність і простоту, вимагали, щоб духовенство відмовилося від земельних володінь і багатств. Найвідомішими серед єресей X–XIII ст. стали вчення катарів і вальденсів, які виникли в містах Південної Франції і звідти поширилися по всій Європі.

Катари (з грец. – чистий) створили власну «чисту» церкву і протиставили її католицькій. Вони дотримувалися суворого способу життя і були дуже віддані своїй вірі. Якось у Мілані захопили групу катарів. Їх вивели на площу, де з одного боку стояв хрест, а з іншого – палало вогнище, і запропонували або повернутися в католицьку віру, або згоріти. Майже всі кинулись у вогонь. Одним із центрів катарів стало місто Альбі, тому їх називають ще альбігойцями.

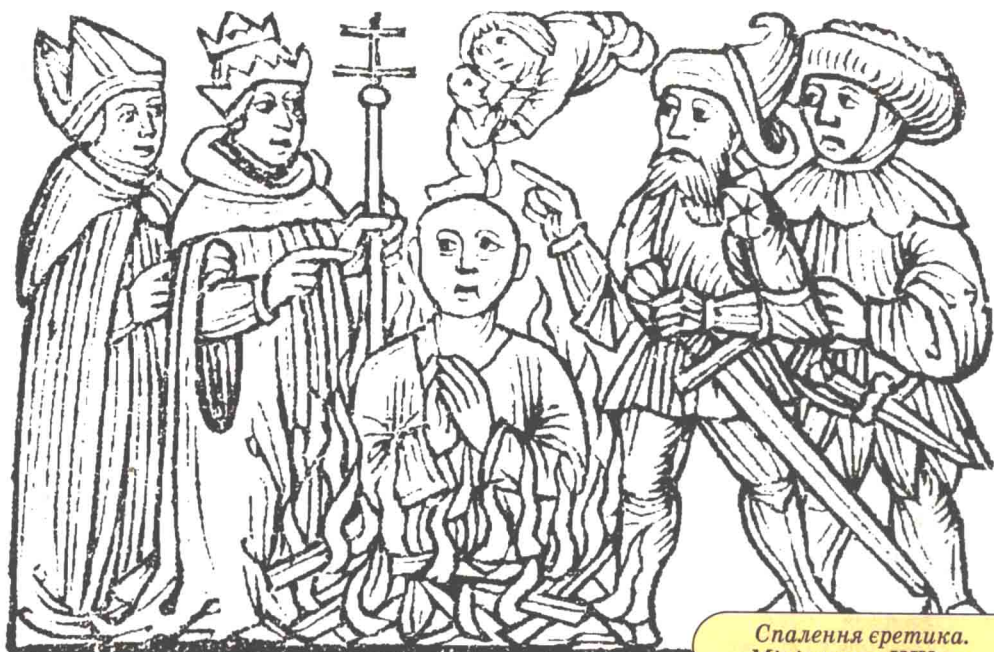
Альбігойці не визнавали влади папи, виступали проти церковного землеволодіння і десятини, заперечували вшанування ікон і хреста. Папство організувало проти них Хрестові походи, відомі під назвою «альбігойські війни» (1209–1229). Хрестоносці, здебільшого рицарі з Північної Франції, обрушилися на квітучий Південь. Їхній релігійний запал підігрівався сподіваннями на багату здобич, тому вони нещадно грабували і безжалюбно знищували мирне населення.

Останнім оплотом альбігойців стала фортеця Монсеґюр. Тут у велетенському вогнищі, спорудженому на крутому схилі, загинуло понад двісті еретиків. Легенда розповідає, що в момент падіння Монсеґюра його господаря Есклармонда перетворилася на білу голубку – символ надії і продовження життя – і полетіла туди, де сходить сонце.

Засновник єресі вальденсів, багатий ліонський купець П'єр Вальдо, роздав своє майно бідним і з групою однодумців вирушив проповідувати Євангеліє. Вальденси вороже ставилися до священників і монахів, вважали, що через свої багатства римська церква втратила святість. Вони відмовилися від католицьких богослужінь і створили власну церкву з виборними єпископами.

Папство докладало чимало зусиль, аби протистояти поширенню «хибних учень». Усім мир'янам було заборонено мати і читати Біблію, право її тлумачення зберігалося лише за служителями церкви. У результаті головна книга християн стала для більшості з них недоступною. Папа також видав наказ доручити розслідування пов'язаних з єрессю справ спеціальним

*Спалення еретика.
Мініатюра. XIV ст.*

постійно діючим комісіям. Так виникла інквізиція (з лат. – розслідування) – грізна зброя проти еретиків. Папа віддав її в руки ордену домініканців і сам призначав інквізиторів. Слідство було таємним і проводилося із застосуванням жахливих тортур, під якими нещасні жертви обмовляли і себе, й інших. Вирватися з катівень інквізиції вдавалося дуже рідко, зазвичай осуджені закінчували життя на вогнищі. Спалення відбувалося у святковій дні на головній площі міста при великому скупченні народу, а присутність на ньому вважалася виявом благочестя.

До кінця XV ст. число жертв інквізиції залишалося порівняно невеликим. Справжній терор почався на схилку Середньовіччя, переважно у володіннях іспанського короля, де розправи очолив великий інквізитор Тóмас Торквемáда. Впродовж 15 років за його наказом на вогнищах загинуло близько двох тисяч чоловік.

XIII ст. З «Історії альбігойців» П'єра де Во де Серне́

Абат, дізнавшись, що в одному з будинків зібралася безліч еретиків, попрямував туди зі словами миру і порятунку і з бажанням повернути їх до добра. Ті, однак, обірвали звернення до себе і як один закричали: «Що ви нам проповідуете? Ми не приймаємо вашої віри. Ми не визнаємо Римської Церкви. Ваші намагання даремні. Ми віддані братству, від якого нас не відірве ні життя, ні смерть».

Почувши це, вельмишановний абат негайно залишив цей дім і пішов до жінок, які зібралися в іншому будинку, аби звернутися до них зі словом проповіді. Але якими б твердими й упертими не були у своїх помилках еретики-чоловіки, жінок він знайшов ще більш упертими та еретичними. Розклали велике багаття і їх усіх у нього покидали. Не було навіть необхідності робити це силоміць, бо вони самі йшли у вогонь.

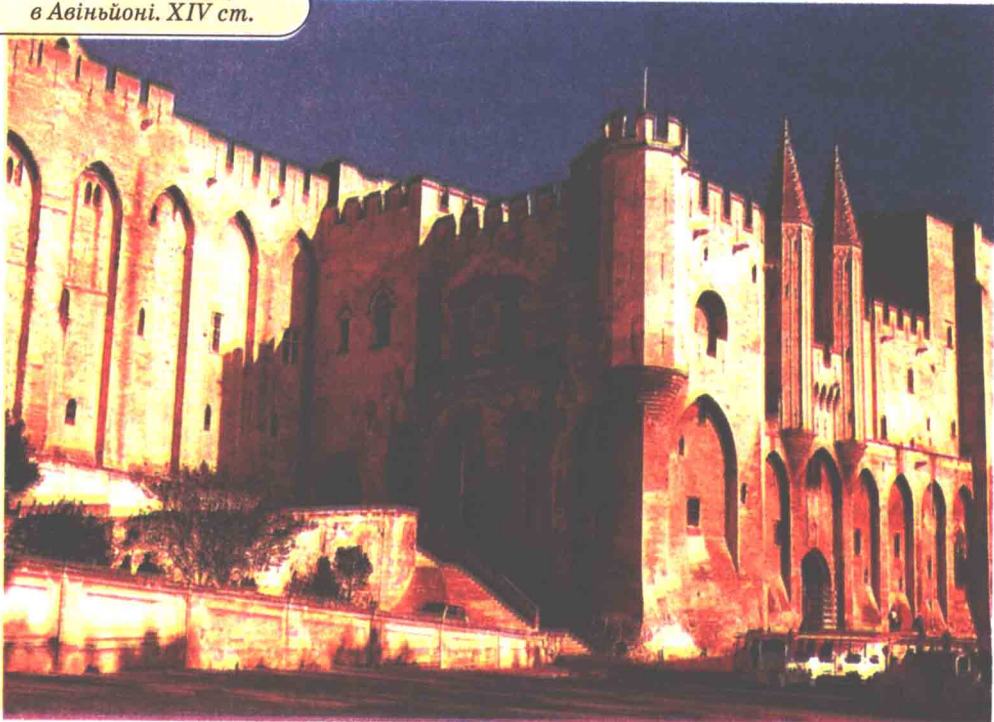
*Боніфатій VIII.
Скульптура. XIII ст.*

■ ■ 5. Занепад папства. На межі XIII–XIV ст. претензії папства на головування в християнському світі зустріли відсіч нової сили. Це були країни, де розгорталася централізація – процес державного об'єднання.

Конфлікт спалахнув після того, як французький король Філіпп IV Красивий без дозволу папи Боніфатія VIII оподаткував французьке духовенство і тим дав ясно зрозуміти, що вважає церкву невід'ємною частиною своєї держави. Папа збирався відлучити Філіппа IV від церкви, але король завдав удару першим. Його посланці вступили в місто Ананьї (під Римом), заарештували там приголомшеного папу і заявили, що він повинен предстати перед французьким судом. Ходили чутки, начебто один із французів залізною рицарською рукавичкою дав ляпаса Боніфатію VIII. Такої образи немолдий уже папа витримати не зміг і раптово помер.

Папську резиденцію було перенесено до Авіньйона. Хоча це місто знаходилося поза межами володінь французької корони, Філіпп IV мав тут майже необмежений вплив. Почався тривалий «авіньйонський полон» пап (1309–1377). Власне, він мало нагадував справжній полон, просто всі тогочасні папи

*Папський палац
в Авіньйоні. XIV ст.*

були французами й виконавцями волі короля. Але саме відтоді почалося ослаблення папства.

За відсутності пап Рим дедалі більше занепадав. У садах папського палацу вночі ганяли вовки, деякі церкви перетворилися на стайні. У місті постійно точилися бої між прибічниками різних партій, панував повний безлад. До такого Риму знову повернулися папи. І майже одразу всередині колегії кардиналів, що складалася з французів та італійців, відбувся розкол. Обрання папою італійця викликало різкий протест з боку французьких кардиналів і проголошення ними ще одного папи – француза. Виникла досить дивна ситуація, і в усі країни від обох пап полетіли листи з вимогою підтримки. Невдовзі Європа розділилася на ворожі партії: почалася **Велика схізма західної церкви (1378–1417)**.

Аби покласти їй край, скликали **церковний собор** – збори вищого духовенства. Він позбавив влади обох пап і обрав нового, але скинуті папи не визнали рішення собору. Пап стало вже три, розкол дедалі посилювався. Тільки у 1417 р. кардинали обрали нового папу, якого всі визнали законним.

1. Чому організатором Хрестових походів виступила католицька церква? Чи справили Хрестові походи вплив на життя Західної Європи?
2. З якою метою були створені духовно-рицарські ордени і яку роль вони відіграли?
3. Чому вважається, що католицька церква досягла вершини своєї могутності за папи Інокентія III?
4. Що вплинуло на виникнення середньовічних єресей і як з ними боролася папство?
5. Чим можна пояснити, що занепад папства почався саме з XIV ст.?

ЗАВДАННЯ

1. Визначте мотиви, які спонукали хрестоносців вирушати на війну з мусульманами. Обґрунтуйте їх, використовуючи повідомлення наведених джерел.
2. Використовуючи уривок з «Історії альбігойців», з'ясуйте, чи були у церкви підстави вважати катарів небезпечними для себе.

Візантія. Арабський світ

Зміст

§ 8 ТИСЯЧОЛІТТЯ
ВІЗАНТІЇ

§ 9 АРАБСЬКИЙ
ХАЛІФАТ

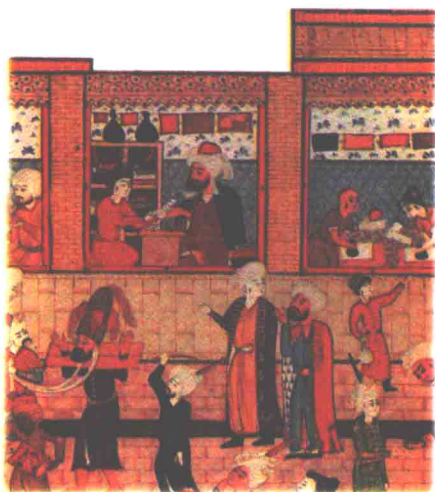

§ 8. ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ

■ 1. Утворення Візантійської імперії. У 330 р. римський правитель **Константин Великий** – перший імператор-християнин – заснував на березі Босфору, на місці давньогрецької колонії Візантій, нову східну столицю своєї держави. Її назвали Новим Римом, а згодом – Константинополем (з грец. – місто Константина). Виключно вигідне розташування, на перехресті шляхів між Заходом і Сходом, швидко перетворило Константинополь на найбільше місто Європи.

У 395 р. єдина Римська держава була розділена на дві частини – Західну і Східну. До складу Східної Римської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, частина Криму, Месопотамії і Закавказзя, а також ряд островів Середземного моря. Ці землі населяли різні народи – сирійці, грузини, вірмени, євреї, але провідну роль

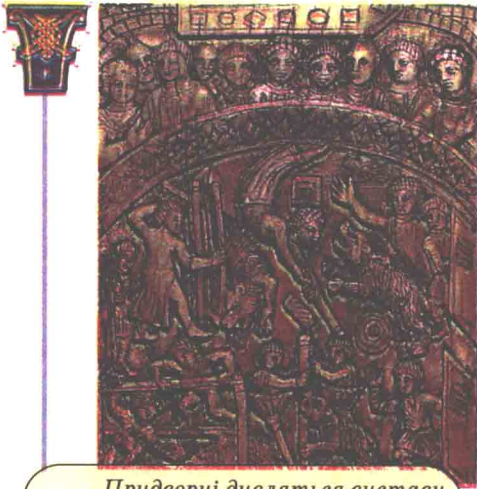

у житті імперії відігравали греки. Тому поступово грецька витіснила латину і стала державною мовою. Не випадково у Західній Європі жителів імперії вважали греками, хоча самі вони називали себе **ромейцями** (грец. – римлянами), а свою країну – **Ромейською імперією**. Назву «Візантія» почали використовувати вже після загибелі держави, історичний шлях якої складає понад тисячоліття: з IV ст. і до завоювання турками-османами у 1453 р.

У перебігу Великого переселення народів Візантія, на відміну від Західної Римської імперії, змогла захистити свої володіння від нашествия варварів. Вона не лише вистояла, а й залишилася країною з розвиненою економікою і культурою. На всіх торгових шляхах від Західної Європи до Індії та Китаю можна було зустріти енергійних візантійських купців. Всюди цінувалася надійна і повновага візантійська монета.

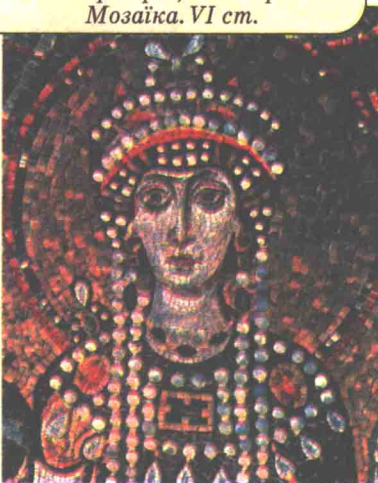

Придворні дивляться виставу на арені цирку. Барельєф. V ст.

Візантійський солід

Імператриця Феодора.
Мозаїка. VI ст.

У багатолюдних містах процвітали ремесла, а виготовлені візантійськими майстрами ювелірні прикраси, розкішні тканини, коштовний і скляний посуд не мали собі рівних. Візантія залишалася країною численних, прекрасно забудованих міст, де вирувало ділове життя. Особливо вражав пишністю соборів і палаців столичний Константинополь. Візантійці дуже пишалися величию і багатством своєї країни.

Уся повнота державної влади належала **василівсу** (грец. – імператору). Він видавав закони, командував військом, призначав на посади, тримав під своїм захистом церкву. Зі свого боку, церква стверджувала, що влада імператора є священною, він обраний Богом для володарювання над християнським світом і стоїть вище за всіх інших людей. Панувало правило: «Що бажає імператор – має силу закону». Василевса оточувало загальне поклоніння, його двір потопав у розкоші. Своє особливе становище візантійські правителі підкреслювали навіть у одязі. Тільки вони мали право носити плащі і взуття червоного (пурпурного, багряного) кольору.

Разом з тим влада імператора не була спадковою. Кожного нового государя проголошували військо, сенат і народ, тому на престол могли піднятися навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати і навіть звичайні селяни. Проте, щоб утриматися на троні, їм доводилося уважно прислухатися до думки знаті й чиновників, а також до настроїв рядових жителів столиці. Коли мешканців Константинополя не влаштовував якийсь правитель, вони виходили на вулиці міста з криками: «Іншого імператора ромеям!» Інколи їм вдавалося досягти успіху, але частіше імператорів скидали за допомогою двірських інтриг та заколотів.

■ 2. Доба Юстиніана. Вершини своєї могутності Візантія досягла за правління **Юстиніана I** (527–565). Він народився у сім'ї македонського селянина, але ще підлітком опинився у Константинополі, у свого дядька – відомого полководця Юстіна. Там юнак отримав блискучу освіту, а коли Юстина оголосили імператором, став його співправителем. Згодом ясний розум, невичерпна енергія,

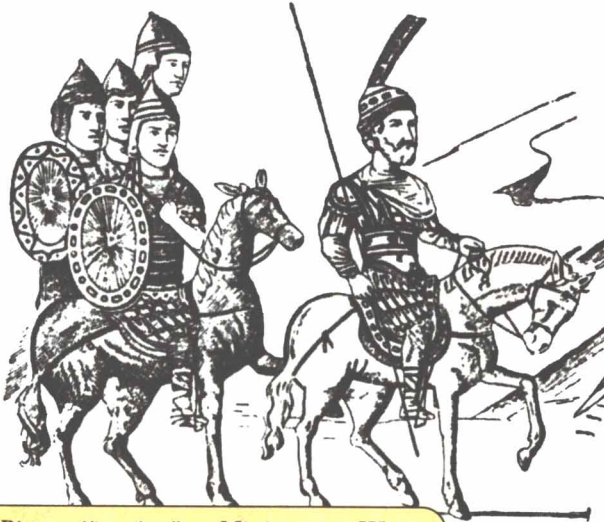
Імператор Юстиніан I з почтом.
Мозайка. VI ст.

талант політика і виключна працездатність дозволили Юстиніану зійти на імператорський трон. Великий вплив на нього мала дружина Феодора, в минулому циркова артистка. Далеко не всі ставилися до їхнього шлюбу приязно, однак це не завадило Феодорі бути достойною парою Юстиніану. Вона брала участь в управлінні державою, а у складних ситуаціях ставала імператору надійною опорою.

Справжня заслуга Юстиніана полягала у створенні зводу римського права. Крапці візантійські знавці зібрали закони римських імператорів і зроблені до них докладні пояснення відомих юристів і впорядкували їх у так званий **Кодекс Юстиніана**. Він не тільки тривалий час залишався найповнішим зводом римського права, а й склав основу європейського права наступних століть.

Юстиніан дуже багато часу віддавав державним справам, часто займаючись ними і вночі. Через це він мало спав і отримав від сучасників прізвисько «Безсонний государ». До розкоші ставився байдуже, але не шкодував грошей для прикрашання столиці, розуміючи, що її зовнішній вигляд підносить престиж держави. Чудові константинопольські палаці і будинки, пишність прийомів викликали захват не тільки у варварських правителів і послів, а й у досвідчених римлян. Утім, і тут Юстиніан знав міру. Коли в середині VI ст. землетрус зруйнував безліч міст, він негайно скасував пишні палацові обіди для столичної знаті, а заощаджені чималі кошти відіслав постраждалим.

Свою головну мету Юстиніан бачив у відновленні Римської імперії в межах до розділу 395 р. Щоб досягти її, він проводив активну зовнішню політику і постійно вів війни, які вимагали величезного напруження всіх сил держави. Візантійське військо досить швидко розгромило Вандальське королівство у Північній Африці й відвоювало у вестготів частину Іспанії. [хоча для підкорення остготської Італії знадобилося цілих двадцять років, зрештою Середземне море перетворилося на внутрішнє візантійське озеро.

Візантійські воїни. Мініатюра. IX ст.

Срібні монети Юстиніана

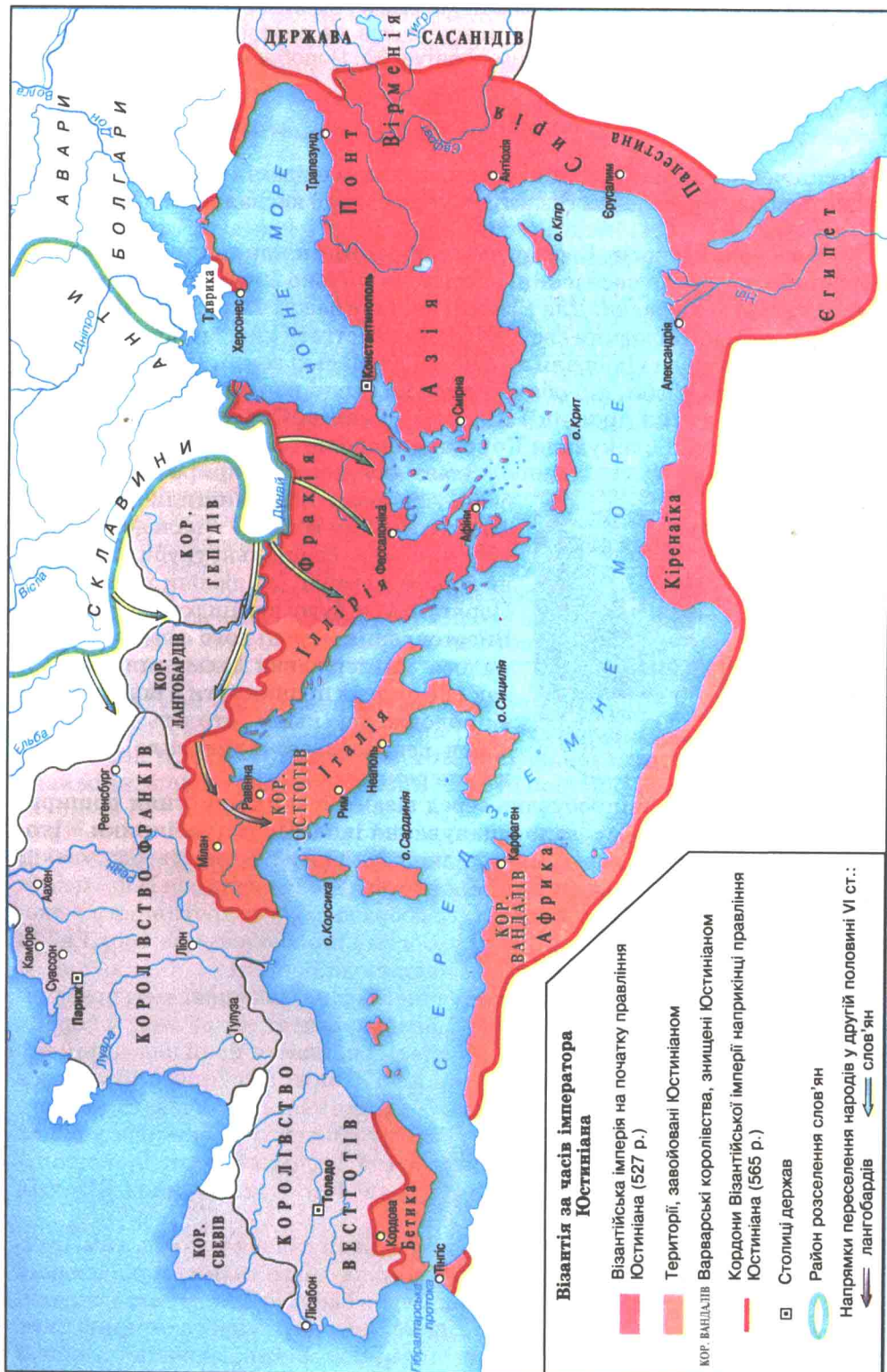
На сході Візантія вела виснажливі війни з Персією. На півночі їй доводилося тримати постійну оборону проти регулярних вторгнень слов'ян. За всі роки свого правління Юстиніан особисто не взяв участі у жодній битві чи поході, однак усі війни закінчив досить успішно. Заслуга в цьому належала талановитим візантійським полководцям, насамперед **Велісарію**.

Велісарій (Велізарій) був за походженням варваром – слов'янином чи германцем. Видатний полководець і хоробрий воїн, він нерідко бився у бою поряд зі своїми воїнами, надихаючи їх особистим прикладом. Велісарій мав величезний авторитет, і навряд чи хтось у Константинополі відважився б не підкоритися цій людині. Юстиніан навіть узяв з нього клятву, що він ніколи в житті не намагатиметься захопити імператорський престол. Попри численні перемоги, здобуті для Візантії Велісарієм, Юстиніан усунув його з посади. У пам'яті нащадків великий полководець залишився символом вірного слуги, який постраждав від невдячності правителя.

Важким випробуванням для імператора стало народне повстання 532 р. «Ніка» («Перемагай!» – заклик повсталих) у Константинополі. Воно набуло такої сили, що Юстиніан збирався зректися престолу. Тільки рішучість Феодори змусила його боротися і придушити повстання.

VI ст. З «Таємної історії» Прокопія Кесарійського

Між тим у царя відбувалася нарада: що краще робити, залишатися тут або втікати на суднах. Багато говорили на користь першої або другої думки. Зрештою цариця Феодора сказала: «Зайвим було б, здається, зараз розмірковувати про те, що жінці непристойно бути відважною між чоловіками. На мою думку, втеча тепер для нас є не вигідною, хоча б вона й вела до порятунку. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти; але тому, хто колись царював, блукати вигнанцем нестерпно! Не приведи Боже, позбавитися цієї багряниці (імператорський одяг) й дожити до такого дня, коли зустрічні не вітатимуть мене як царицю! Отже, государю! Якщо

хочеш врятуватися втечею, це неважко! Ми маємо багато грошей; ось море, ось судна! Але дивись, щоб потім, коли ти врятуєшся, не довелось тобі коли-небудь віддати перевагу смерті перед таким порятунком. Подобається мені старовинне слово, що царська влада – чудовий саван».

Так мовила цариця; слова її надихнули всіх.

Нескінченні війни, внутрішні чвари, жахлива епідемія чуми, яка забрала майже половину населення Візантії, – усе це вкрай виснажило сили імперії.

3. В оточенні ворогів. Своему наступнику Юстиніан залишив порожню скарбницю, розорене населення, знесилене військо й небезпечних ворогів на всіх кордонах держави. Для Візантії настали важкі часи: за століття вона втратила близько половини своїх володінь. Вестготи витіснили візантійців з Іспанії, лангобарди відібрали майже всі італійські землі. Ще відчутнішого удару завдали араби, які обрушилися на східні кордони держави. Вони захопили найбагатші провінції Візантії – Єгипет, Сирію, Палестину, а у 717 р. з моря і суші блокували Константинополь.

*Візантійці підпалюють арабські кораблі «грецьким вогнем».
Мініатюра. XIII ст.*

Здавалося, столиця приречена на загибель. Але візантійці знищили арабський флот «грецьким вогнем» – пальною сумішшю, яку через спеціальні труби викидали на ворожі кораблі, спалюючи їх дощенту. Порятунку не було: суміш горіла й на воді. Виготовлення «грецького вогню» охоронялося як державна таємниця, вороги так і не змогли проникнути в його секрет. Упродовж декількох століть ця грізна зброя неодноразово приносила візантійцям перемоги.

У час жорстоких випробувань серед візантійських християн поширилося вчення, яке заперечувало вшанування ікон. Його прибічники – **іконоборці** – знищували ікони, викидали їх із храмів. Вони стверджували, що, вшановуючи ікони, людина поклоняється ідолу, оскільки Бог – це дух і, на відміну від тіла, його неможливо зобразити. Їхні противники – **іконошанувальники** – вважали, що між Богом і іконою існує зв'язок і коли людина вшанує ікону, вона наближається до Бога.

Василевс Лев III відкрито підтримав іконоборців, маючи на меті практичні міркування. Він хотів відібрати у монастирів частину земель і скарбів, щоб укріпити фінансове становище імперії і покласти край надмірній могутності церкви. Боротьба тривала понад століття, супроводжувалась жорстокими розправами і нищенням безцінних пам'яток візантійського мистецтва. Як тільки монастирські багатства і землі опинилися в руках імператорів, іконоборство почало згасати. У середині IX ст. іконошанування було урочисто відновлене, але з тривалого протистояння Візантія вийшла ослабленою.

Чим щільніше стискувалося навколо імперії кільце ворогів, тим значнішою ставала роль дипломатії – засобу мирного розв'язання міжнародних проблем. Візантійські дипломати славилися своїм умінням вести складні переговори, укладати вигідні угоди, знаходити потрібних союзників. Саме в них навчалися мистецтва дипломатії середньовічні європейці, а звичай

і правила поведінки візантійських послів заклали основу й сучасної дипломатії. При візантійському дворі завжди можна було побачити строкату юрбу послів з усіх кінців Європи, Азії та Африки, почути безліч мов. Прийоми в імператора проходили з небаченою розкішшю і мали на меті приголомшити іноземців, викликати в них трепет перед Візантією.

X ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара, про прийом у палаці василевса

Перед тронем імператора стояло бронзове, але позолочене дерево, на гілках якого сиділи птахи різних порід, також із бронзи з позолотою, і на різні голоси виспівували кожний свою мелодію. Трон імператора був виготовлений так майстерно, що спочатку він здавався низьким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і насамкінець висячим у повітрі. Трон начебто охороняли надзвичайних розмірів леви, не знаю, бронзові чи дерев'яні, але визолочені. Вони били хвостами по підлозі, роззявляли пащу і голосно ричали.

При моїй появі заричали леви, і птахи защебетали кожна на свій лад. Коли, схилившись перед імператором, я за звичаєм утретє вклонився, то, підвівши голову, побачив його у зовсім іншому одязі майже під стелею, хоча тільки що він сидів на невеликому підвищенні. Я не міг зрозуміти, як це трапилося: мабуть, його підняли наверх за допомогою машини. Він не вимовив жодного слова, а якби й хотів вимовити, то таке порушення церемоніалу вважалося б у вищій мірі непристойним. Про життя і здоров'я Беренгара мене розпитав логофет (одна з вищих посадових осіб). Відповівши йому за звичаєм, я залишив залу.

Усіма силами Візантія намагалася не тільки стримати натиск ворогів, а й відродити свою колишню могутність. Представник Македонської династії **Василій II** (976–1025) повернув імперії значні території і знову зробив її найміцнішою державою Європи. Проте постійні війни дедалі більше

Перемога імператора Василія II над болгарами. Мініатюра. 1014 р.

виснажувало країну, і невдовзі від завоювань їй довелося перейти до оборони. У 1071 р. у битві при Манцікерті (Вірменія) турки-сельджуки розгромили візантійське військо. У полон потрапив навіть імператор Роман IV. Сельджуки заволоділи Малою Азією і заснували на землях імперії свою державу – Іконійський султанат.

Скрутне становище імперії загострило боротьбу за владу. Військова аристократія посадила на престол **Олексія I Комніна** (1081–1118), талановитого полководця, політика і дипломата. Василевси династії Комнінів зуміли на ціле століття відродити славу Візантії. Вони відвоювали у турків Малоазійське узбережжя і підкорили частину Сирії. Коли Олексій I звернувся до Заходу по допомогу проти сельджуків, Константинополь став пунктом збору хрестоносців. Відвоювані ними землі визнали владу Візантії.

4. Загибель імперії. Правління Комнінів завершилося громадянською війною. Імператори втратили трон, а сама імперія почала розвалюватися прямо на очах. Найвідчутнішого удару завдав їй Четвертий хрестовий похід. Навесні 1204 р. Візантія тимчасово припинила своє існування, а на її руїнах виникла і на півстоліття утвердилася нова держава – **Латинська імперія хрестоносців**. Однак Візантія не загинула. Вона оговталася від удару й відродилася на малоазійських землях, що уціліли від латинського завоювання. Там утворилася **Нікейська імперія**, яка невтомно накопичувала сили для збирання боездатного війська і повалення латинського володарювання.

У 1261 р. імператор **Михайл Палеолог** визволив Константинополь і відродив Візантійську імперію. Проте це була вже зовсім інша, виснажена набігами сельджуків і внутрішніми чварами країна. Її територія і населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесла підірвав економіку. Імперія являла собою лише тінь колишньої могутності. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи, які наприкінці XIII ст., після розпаду держави турків-сельджуків, створили на їхніх землях власну войовничу державу.

Невдовзі османи підкорили всі азійські володіння Візантії і перейшли до завоювання Балканського півострова. Їхній натиск змусив Палеологів шукати військової допомоги на Заході. Щоб урятувати державу, імператори навіть погодилися на унію – злиття православної та католицької церков, причому майже всі розбіжності були усунені на користь Риму. Обурені візантійці оголосили таке рішення принизливим для себе і відмовилися його визнати. Вони почали готуватися до захисту Константинополя.

Візантійська столиця вважалася неприступною. Тому, коли військо султана **Мехмеда II Завойовника** оточило Константинополь, на Заході були впевнені, що місто протримається декілька місяців, і не поспішали з допомогою. Але знесилена Візантія не змогла зібрати великого війська: 150-тисячним загонам османів протистояли всього 7000 захисників Константинополя. Султан не давав їм відпочити ні вдень, ні вночі, постійно ки-

*Вежа в Константинополі.
XIII ст.*

даючи проти городян свіжі сили. На п'ятдесятій день облоги почався вирішальний штурм Константинополя. Двічі місто відкидало ворога, однак після третьої спроби турки прорвалися за його мури. Василевс Константин XII загинув з мечем у руках. Увечері **29 травня 1453 р.** Мехмед II вступив у скорений Константинополь.

Після жахливого розгрому візантійська столиця лежала в руїнах. Більшість її жителів загинули, десятки тисяч полонених турки продали в рабство. У вогнищі пожеж назавжди зникли чудові твори мистецтва і безцінні рукописи. Храми перебудували на мечеті, замість християнського хреста над ними водрузили символ ісламу – півмісяць. Візантійська держава припинила існування.

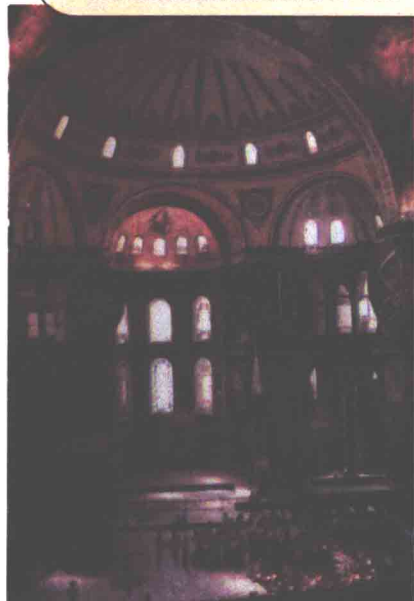
5. Культура Візантії. Візантійській імперії належить виключна роль в історії людства. У той час, коли після варварських нашествь Західна Європа поринула в «темні віки», саме Візантія зберегла для нащадків античний спадок і християнську культуру. Вона стала також головною хранительською культурних досягнень сусідніх країн Сходу. Землі імперії населяли різні народи, і всі вони вплинули на розвиток візантійської культури.

Візантійці з великою пошаною ставилися до знань. Діти навчалися у початкових школах: більш заможні – у приватних платних, усі інші – у безкоштовних (церковних та міських), куди приймали навіть бідняків. Далі бажуючі потрапляли до середніх шкіл, а в Константинополі існувала ще й вища школа, на кшталт університету. З нею пов'язана діяльність видатного вченого **Льва Математика**. Він започаткував алгебру, склав медичну енциклопедію, винайшов світлову сигналізацію, був поетом і створив для імператорського палацу ті статуї, які приводилися в рух водою і так вражали іноземців. Візантійська наука досягла особливих успіхів у математиці, медицині, географії та хімії. Чимало талановитих творів вийшло з-під пера візантійських істориків.

Справжньою перлиною світової архітектури став храм Святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його звели за наказом імператора Юстиніана всього за п'ять років. Будівництвом керували два малоазійських греки – Исидор із Мілета та Анфімій із Трал. Майже квадратна будівля (75 × 71 м) увінчана на висоті 51 м величезним куполом діаметром у 31 м. Він спирається на чотири могутні стовпи, які настільки майстерно замасковані, що присутні їх ледве помічають. Виникає ілюзорне відчуття надзвичайної легкості купола. Коли ж через 40 прорізаних у ньому вікон ллється сонячне світло, здається, нібито купол ширяє над храмом.

У цій грандіозній споруді втілена одна з характерних рис візантійського зодчества – створити у глядачів враження нерукотворного дива. Не менший захват викликало у сучасників і внутрішнє оздоб-

Інтер'єр Собору Святої Софії в Константинополі. VI ст.

лення собору: різнокольорова мармурова підлога, тонкий орнамент стін, мерехтливі мозаїки. Ювеліри наповнили храм богослужбовими предметами, ткачі – коштовними тканинами, майстрині – вишивками. Невипадково константинопольська Софія стала взірцем для храму дивовижної краси – Софії Київської.

Тисячолітня історія Візантійської імперії завершилася печально, проте вплив її культури тривав набагато довше, ніж існувала сама держава. Історики навіть використовують поняття «Візантія після Візантії». Рятуючись від турків, візантіїці переселялися до інших країн. Вони приносили туди свої знання і майстерність, вивезені з батьківщини старовинні рукописи та ікони, візантійські культурні традиції. Частина візантіїців опинилася в Італії і сприяла розквіту італійської культури. Здебільшого ж вони знаходили притулок у православних країнах, тому особливо збагатили культуру слов'янських народів.

1. Чому Східна Римська імперія збереглась як могутня держава?
2. Що являла собою влада імператора у Візантії? Чому імператора Юстиніана вважають одним із найвизначніших правителів Середньовіччя?
3. Заради якої мети василевс Лев III підтримав іконоборців?
4. Чому мистецтва дипломатії середньовічні європейці навчалися у Візантії?
5. Якими були причини падіння Константинополя?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи матеріал підручника і уривок з «Таємної історії», спробуйте описати характер імператора Юстиніана I і визначити роль імператриці Феодори в державних справах.
2. На підставі розповіді Ліутпранда з'ясуйте, чому візантійські імператори влаштовували іноземним послам такі пишні прийоми.
3. Як ви розумієте вислів «Візантія після Візантії»? Свою думку обґрунтуйте.

§9. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Святкова трапеза мусульман.
Мініатюра. XIV ст.

1. Аравія та її населення. У той час коли після загибелі Римської імперії Європа переживала глибокі потрясіння, не менш важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, у населеній арабами Аравії, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

У центрі Аравійського півострова розташована величезна пустеля. Люди жили переважно по її околицях, а також на узбережжі. На більшій частині «кам'янистої Аравії» у пошуках пасовищ кочували бедуїни (степовики) зі своїми стадами

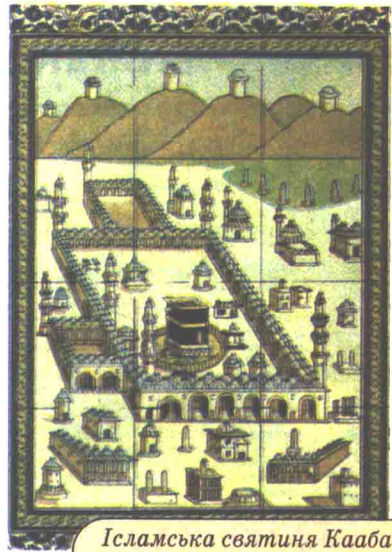
верблюрів, овець та коней. Скотарство не завжди забезпечувало їхні потреби, і час від часу бедуїни здійснювали набіги на осілих сусідів або грабували купецькі каравани. Найрозвиненішими були дві області – Ємен (щасливий) у південно-західній частині півострова і Хіджаз на заході. Через ці землі проходили важливі торгові шляхи з Індії до Візантії, що сприяло зростанню міст і піднесенню купецтва.

Араби, поряд з євреями, ассирійцями та фінікійцями, належали до семітських народів. Вони довго залишалися язичниками, а їхні релігії мали багато спільного з віруваннями інших семітів. Араби поклонялися сонцю і місяцю, кам'яним стовпам – бетілі, яких вважали втіленням Бога та його житлом, вірили в добрих та злих духів. Різні племена вшановували різних богів. Перехід арабів до єдиної релігії – ісламу (покірність Богові) – пов'язаний з іменем Мухаммада.

2. Виникнення ісламу. Мухаммад народився близько 570 р. у священному для арабів місті Мекка, де знаходилась їхня найшанованіша святина – Кааба (з араб. – куб). Він походив із знатної купецької родини, дуже рано осиротів і виховувався у родичів. У юнацтві Мухаммад займався караванною торгівлею і чимало бідував. Згодом він одружився з Хадіджею – вдовою багатого купця, котра стала йому найближчим другом і одноступцем.

Мухаммад був людиною справедливою і добропорядною, оточуючі ставилися до нього з повагою. Щороку він усамітнювався в гірських печерах неподалік Мекки, постив і віддавався благочестивим роздумам. Там йому було видіння архангела Джебраїла (біблійного Гавриїла), який змусив Мухаммада повторювати заповіді Бога (Аллаха) із священної книги. Так Мухаммад почав пророкувати нову релігію – іслам, що арабською означає «відданість Богові». Він закликав відмовитися від багатобожжя і визнати єдиного Бога, покаятися у гріхах і вести праведне життя.

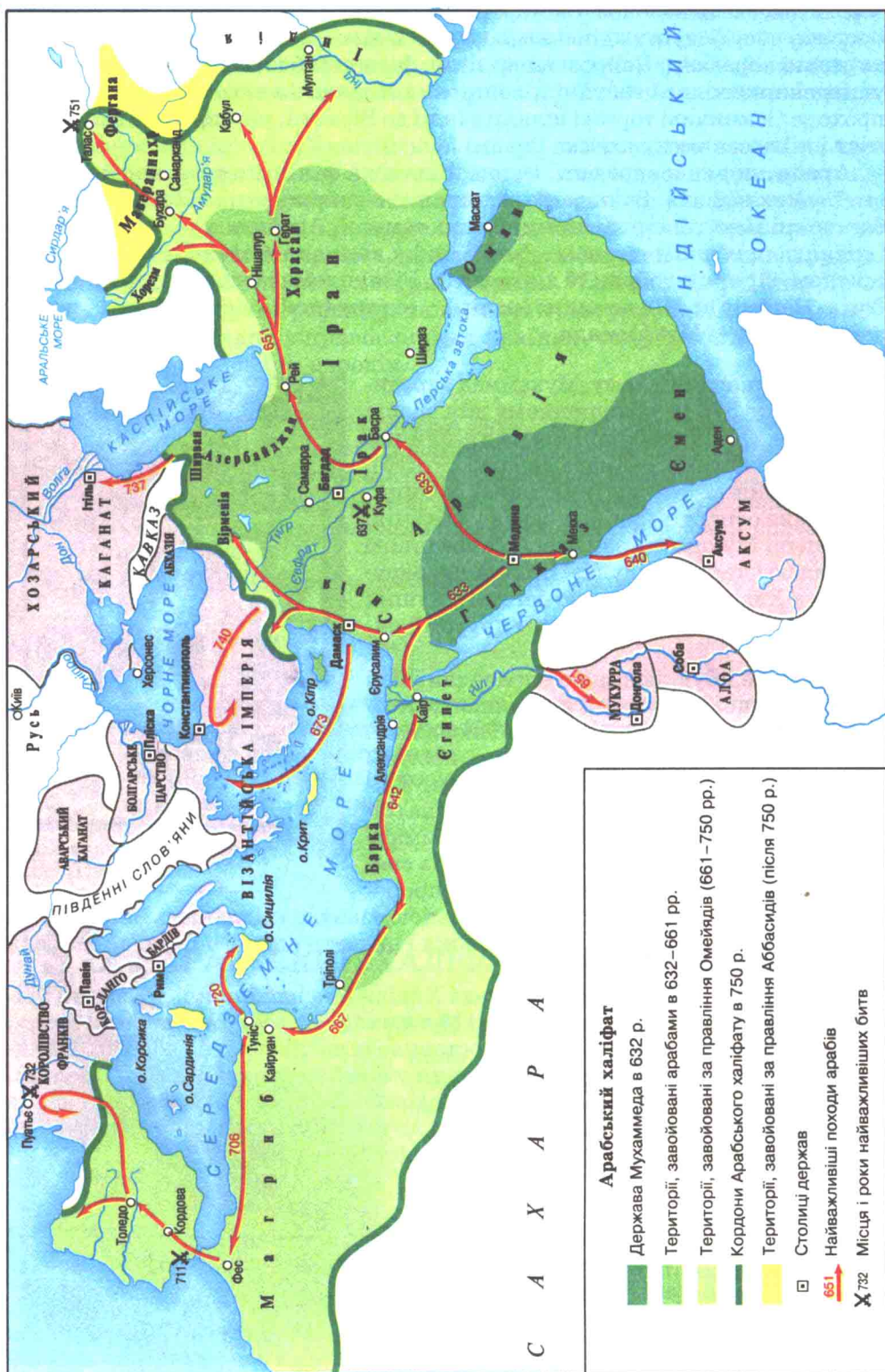
Першими підтримали Мухаммада Хадіджа та найближчі друзі, які увірували: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк (посланник) його». Проте в цілому населення Мекки поставилося до проповідей вороже. На адресу Мухаммада лунали звинувачення у відступництві від віри предків, виникла навіть загроза життю. Несподівано його слова справили велике враження на жителів міста Ясріб. Вони почули Мухаммада, прийшовши до Мекки на ярмарок, і принесли додому вістку про Пророка.

Ісламська святина Кааба.
Мініатюра. XIII ст.

VIII ст. З «Життя посланця Божого» арабського письменника і богослова Ібн Ісхака

Мухаммад промовив до них: «...Те, що я приніс, я приніс не для того, аби домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах на-

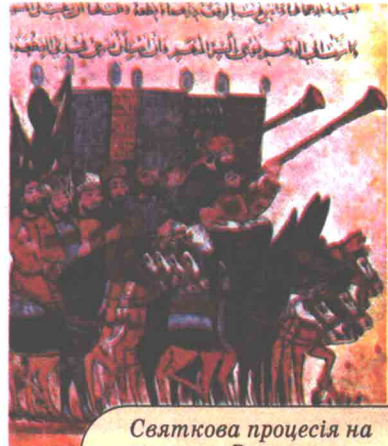
правив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й напучував вас. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в цьому житті і в майбутньому. Якщо ж ви відринете мене, то я втерплю заради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами...»

Рятуючись від фізичної розправи, Мухаммад з невеликою групою однодумців утік із Мекки до Ясріба. Ця подія отримала назву **хіджра** (переселення), а 622 р., коли вона відбулася, поклав початок мусульманському літочисленню. Населення Ясріба поставилося до ісламу прихильно. Авторитет Мухаммада був тут настільки високим, що місту навіть дали нове ім'я – Медина (місто Пророка). У Медині Мухаммад відкрив перший мусульманський храм – **мечеть** (від араб. «масджид» – місце поклоніння), визначив порядок богослужіння.

Тих, хто прийняв іслам, стали називати мусульманами – відданими Богові. Звід істин, які отримав від Аллаха і проповідував Мухаммад, був пізніше записаний в **Корані** (від араб. «ал-кураан» – читання голосно напам'ять). Ця священна книга мусульман поділяється на окремі глави – сури.

Крім Корану, чимало мусульман вшановують **Сунну** – збірку висловів Мухаммада та розповідей про його життя. На основі Корану і Сунни юристи розробили правила мусульманської поведінки – **шаріат** (правильний шлях).

Іслам установив для віруючих п'ять основних правил. По-перше, необхідно вірити в єдиного і всемогутнього Аллаха й у пророчу місію Мухаммада. По-друге, щодня мусульманин повинен п'ять разів молитися. Про час кожної молитви голосно оповіщає спеціальний служитель – **муедзін** – з

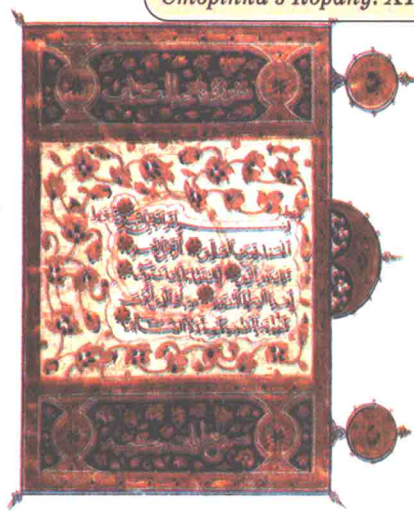

Святкова процесія на честь Рамазану.
Мініатюра. XIII ст.

Мінарет

Сторінка з Корану. XIV ст.

Мухаммад і чорний камінь.
Мініатюра. XIV ст.

високої башти біля мечеті – **мінаре́ту**. Молитися дозволяється де завгодно, треба лише дотримуватися певного ритуалу, але на п'ятничну молитву всі мусульмани зобов'язані збиратися у головних мечетях свого міста чи села. По-третє, обов'язком мусульманина є піст з утриманням від їжі, пиття та розваг. Головний піст – Рамаза́н – триває місяць, коли всім, крім хворих та дітей, забороняється їсти й пити від сходу до заходу сонця. По-четверте, кожний мусульманин мусить віддавати п'яту частину своїх прибутків на потреби общини та на милостиню. І, нарешті, кожний, хто має можливість, повинен хоча б раз у житті здійснити **хадж** – паломництво до Мекки.

Мухаммад став правителем Медини. Він почав війну з Меккою і згодом захопив її. Мусульмани знищили зображення старих богів і перетворили Каабу на свою головну святиню. Поступово навколо Мухаммада об'єдналася вся Аравія.

Кааба – будинок із сірого каменю у формі куба. Ззовні вона покрита чорною парчею, на якій вишиті рядки з Корану. Має скромне внутрішнє оздоблення: заощену мармуровими плитами підлогу і – ніяких меблів. У східному куті знаходиться священний чорний камінь, поміщений у срібну оправу. Вважається, що через цей камінь можна побачити рай. І кожний, кому вдасться це зробити, має потрапити туди після смерті.

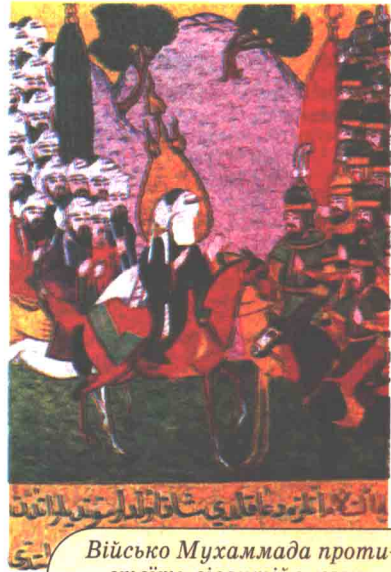
Коли вирішили очистити Каабу, це робили всі мекканці. Але коли знадобилося повернути до її стін священний чорний камінь, виникло непорозуміння. Кожний старійшина прагнув бути удостоєним честі покласти його на старе місце. Зрештою вони вирішили обрати суддю і підкоритися його волі. Цим суддею став Мухаммад, якого за чесність і мудрість співвітчизники називали людиною, «гідною повної довіри». Пророк розстелив на землі білу тканину, а в її центр поклав чорний камінь. Він наказав старійшинам взятися за кінці тканини і віднести камінь до стіни Кааби. Потім Мухаммад встановив камінь на старе місце. Так мудро і мирно він усе владнав.

3. Арабські завоювання. Після смерті Мухаммада знать обрала з його найближчих сподвижників нового правителя – **халіфа** (заступника пророка), який зосередив у своїх руках усю духовну, світську та військову владу. Мусульманська держава стала називатися **Халіфатом**. Іслам не лише об'єднав арабів, а й поставив перед ними мету: поширити нову релігію серед «невірних» і тим підтвердити її правоту. Найшвидше це можна було зробити за допомогою зброї, тому перше століття існування Халіфату стало добою майже суцільних завойовницьких воєн.

Арабські халіфи вміло скористалися з того, що дві великі сусідні країни – Візантія та Іран – повсякчас виснажували одна одну нескінченними війнами. На їхні території обрушилася на своїх швидконогих скакунах легка кіннота халіфа **Омара**. Невдовзі араби завоювали Сирію, Месопотамію, Палестину, Єгипет, Північну Африку і почували себе там справжніми господарями. Під приводом боротьби з «невірними» Омар остаточно знищив знамениту Александрійську бібліотеку. За легендою, він сказав: «Усе, що відповідає Корану в древніх книгах, є в Корані, а те, що не відповідає, не підходить для мусульман». Халіфат постійно розширювався за рахунок нових завоювань. Згодом під владою арабів опинилися частина Вірменії, Азербайджану і Грузії, а також Середня Азія і долина Інду. У 711 р. полководець Джебель аль-Тарік подолав протоку, яку за його іменем назвали Гібралтар, і підкорив більшу частину вестготських володінь в Іспанії. Окрилені успіхом араби перейшли Піренеї і просувалися землями Франкської держави, аж поки їх не зупинив Карл Мартелл.

У середині VIII ст. територія Халіфату простягалась від Атлантичного океану до гір Паміру, від Сахари до Приаралля. Це була держава, що володіла землями в Азії, Африці та Європі. Поступово завойовники-араби засвоїли більш високу культуру підкорених народів. У Халіфаті розквітла торгівля, зросли міста, а їхні вулиці прикрасили чудові палаци й мечеті. Саме тоді була зведена головна мусульманська святиня Єрусалима – мечеть Омара, відома сьогодні як Аль-Акса (Далека). У завойованих

*Військо Мухаммада проти-
стоїть візантійському.
Мініатюра. XIII ст.*

Печатка Омара

Монети перших халіфів

країнах мусульмани боролися з язичниками. До релігій, які визнавали єдиного Бога – християнства та іудаїзму, – вони ставилися терпимо. Християни та іудеї обов'язково платили податки, але їх не змушували приймати іслам.

Документ

VIII ст. Арабський автор Абу-Юсуф про мудрість халіфа Омара

Омару відчинили ворота міста, і він увійшов і сів у дворі церкви Воскресіння. Коли настав час молитися, він сказав патріарху Софронію: «Я хочу помолитися». Той відповів: «Повелитель віруючих, помолися на тому місці, де знаходишся». Омар відповів: «Тут я не молитимуся». Тоді патріарх привів його до церкви Константина і поклав йому циновку всередині церкви. Омар сказав: «Ні, й тут я не молитимуся». І вийшов Омар на сходи, і помолився один на сходах. І потім сказав Софронію: «О, патріарх, ти знаєш, чому я не помолився всередині цієї церкви?» Той відповів: «Не знаю, о, повелитель віруючих!» Тоді Омар сказав: «Якщо б я помолився всередині цієї церкви, то ця церква пропала б для тебе, пішла б із твоїх рук, і мусульмани після мене відібрали б її у тебе, кажучи при цьому: "Тут помолився Омар"».

■ **4. Розквіт і занепад Халіфату.** У 750 р. владу в Халіфаті захопила династія **Аббасідів** (нащадки Аббаса, дядька Мухаммада). Вони перенесли столицю до іракського міста Багдад.

У цей час країна досягла вершини економічного розквіту. Застосування іригаційних систем забезпечувало успіхи землеробства, високі врожаї рису та бавовни. Араби розводили цінні породи коней і овець. Заслужена слава йшла про вироби ремісників – тканини, славнозвісну дамаську сталь, зброю, скляні та ювелірні вироби, парфуми. Купецтво вело широку і жваву торгівлю. Двір халіфа потопав у розкоші. Пам'ять про це, як і про відомого халіфа Гаруна ар Рашида, збереглася в знаменитих казках «Тисяча і одна ніч».

Проте Аббасиди вже не могли тримати під контролем усе, що відбувалось у велетенській державі. Намісники окремих областей – **еміри** – поводитися як повноправні господарі підпорядкованих їм земель. Від Халіфату одна за одною почали відпадати великі території – Іспанія, Марокко, Закавказзя, Середня Азія, Вірменія, Єгипет. Невдовзі халіфи втратили реальну владу, а в XIII ст., під час монгольського нашествия, були навіть вигнані з Багдада. Арабська держава припинила існування, але на величезному просторі, яким колись управляли халіфи, поширився іслам. Виникло поняття «арабський світ».

■ **5. Світ знань і різнобарв'я культури.** Коли завойовники-араби прийшли в Передню Азію, там існували давні культурні традиції. Місцеве населення (греки, перси, сирійці, євреї) дивилося на мусульман як на варварів. Проте араби дуже швидко сприйняли мудрість підкорених народів і на її основі створили власну високу культуру.

Іслам ставився до знань як до одного з проявів всемогутності Аллаха і вважав їх необхідною умовою справжньої віри. Цим захоплювався розвиток науки, а разом з нею і мистецтва, яке теж розглядалося як вид знань. Арабською мовою було перекладено чимало творів античних мис-

Астролябія. IX ст.

Арабський квадрант. IX ст.

лителів. На початку IX ст. при дворі халіфів навіть діяла ціла перекладацька школа – Дім мудрості.

Араби не просто засвоїли античну спадщину, а й творчо її розвинули. Вони зробили вагомий внесок у різні науки. Математики створили алгебру, а винайдені в Індії цифри, внаслідок широкого вживання їх саме арабами, і сьогодні називають арабськими. Астрономи вміли обчислювати окружність Землі, визначати розташування зірок на небі. Впродовж тривалого часу величезним авторитетом користувалися на Сході й у Європі медичні твори Ібн Сіні (Авіценни). Араби мали дуже точні карти та морські прилади. Вони були невтомними мандрівниками, і відомий їм світ простягався від Тихого до Атлантичного океану.

На відміну від європейської науки, яка розвивалася переважно в монастирях, діяльність арабських учених минала при дворах халіфів або багатих вельмож. Там іноді навіть виникали свого роду «академії наук». Це надавало арабській науці світського характеру і створювало простір для вільних досліджень. Саме цим пояснюється більш високий стан арабської науки порівняно з європейською.

Справжніми центрами освіти й наукової думки були арабські бібліотеки. При них працювали переписувачі, причому особливо цінувалися **каліграфі** – ті, хто вмів красиво писати. Матеріалом для письма слугували папірус, пергамен і папір, який почали виробляти з VIII ст. Аркуші паперу покривали крохмальним клейстером і полірували кришталевим яйцем. Від цього папір ставав міцним, а нанесені кольоровим чорнилом літери й візерунки – чіткими, яскравими та блискучими. Мусульмани винайшли безліч почерків і використовували той чи інший залежно від змісту тексту. Різніми написами покривали стіни храмів, посуд, дорогі тканини,

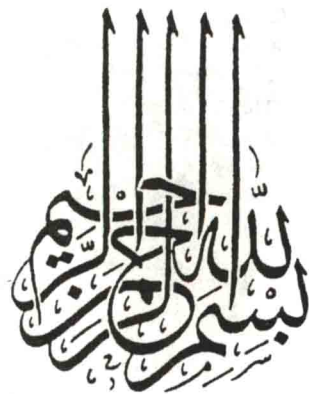
Урок в медресі.
Мініатюра. XIII ст.

«Мухаммад – посланець Божий»

«Немає іншого божества, окрім Бога...»

«В ім'я Бога Милостивого і Милосердного»

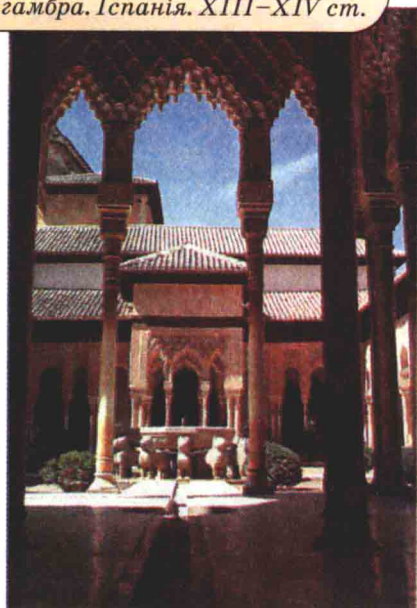
Зразки традиційних написів арабською в'яззю

зброю. За наявності численних бібліотек і відносно дешевих книг у арабських країнах діяло багато шкіл та університетів.

Мусульманська література створювалася спочатку арабською мовою, а з X ст. й перською. Особливо цінувалася поезія, але популярністю користувалися також короткі повчальні оповідання і збірки казок. Назавжди увійшли до скарбниці світової культури всесвітньо відомі казки «Тисяча і одна ніч» та перський епос «Шахнаме» («Книга царів»).

Великих успіхів досягла архітектура. Головним будинком міста була мечеть – квадратний двір, оточений галереями на стовпах. З боку, зверне-

Левиний дворик палацу Альгамбра, Іспанія. XIII–XIV ст.

ного до Кааби, ставили декілька рядів колон. Вони створювали відкриту в двір молитовну залу. Іслам забороняє вклонятися зображенням, тому в мечетях відсутні фрески та ікони. Зате вони пишном оздоблені мозаїкою та різьбленням, а каліграфічні написи з Корану створюють вишуканий орнамент. Шедевром архітектурного мистецтва такого типу є мечеть у Кórдові, а справжньою перлиною мусульманської архітектури – палац правителів-емірів Альгамбра в місті Гранáда в Іспанії.

Особливу роль в Альгамбрі відіграють надписи на стінах, досконало виконані й нібито вплетені в загальні палацові шати. Переважно вони мають релігійний зміст, але спрямовані також на виховання у людини почуття прекрасного. Ось один з них: «Вдивись уважно в мою витонченість і отримай користь від пояснення оздоблення...»

Альгамбра (червоне місто) втілила в собі уявлення мусульман про рай на землі. Палац височіє в оточенні розкішних садів з безліччю фонтанів і басейнів. У глибині його розташовані численні внутрішні дворики, де правителі приймали послів, обговорювали різні справи і просто відпочивали. За легендою, залишаючи християнам Гранаду, її 16-річний халіф гірко розплакався, коли востаннє поглянув на втрачений рай з висоти гірського перевалу. Відтоді цей перевал називають Стогін Мавра.

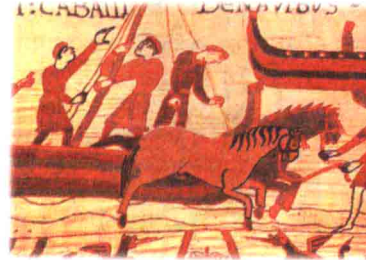
- ?**
1. Як вплинули природа і географічне розташування Аравії на заняття її населення?
 2. Яку роль відіграло прийняття ісламу в об'єднанні арабів?
 3. Чим можна пояснити перемоги арабів у завойовницьких війнах?
 4. Як іслам ставився до іновірців?
 5. Чому арабська культура доби Халіфату досягла такого високого для свого часу рівня?

ЗАВДАННЯ

1. Спробуйте пояснити, чому виникнення держави супроводжувалося прийняттям нової релігії: у франків – християнства за римським зразком, а в арабів – ісламу.
2. Спираючись на повідомлення Абу-Юсуфа, з'ясуйте, чому халіф Омар відмовився молитися в християнському храмі. Яке враження мав справити його вчинок на християн?
3. Який висновок можна зробити на підставі арабського прислів'я «Той не вмирає, хто віддає життя науці»?

Історичні долі європейських держав

Зміст

§10

НАРОДИ
І КРАЇНИ
СКАНДИНАВІЇ

§11

ФРАНЦІЯ:
ВАЖКЕ ЗДОБУТТЯ
ЄДНОСТІ

§12

АНГЛІЯ: ВІД
АНГЛОСАКСОНСЬКИХ
КОРОЛІВСТВ ДО
СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ

§13

СВЯЩЕННА
РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
НА ШЛЯХУ ДО
РОЗДРОБЛЕНОСТІ

§14

РОЗМАЇТТЯ
СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОГО
СВІТУ

§10. НАРОДИ І КРАЇНИ СКАНДИНАВІЇ

- 1. «Люди Півночі». Умови життя на півночі Європи були нелегкими. Скандинавія відрізняється суворим кліматом, у її ландшафті переважають скелясті гори й ліси. Придатної для обробки землі тут мало, навіть в урожайні роки припасів на довгу зиму не вистачало. Скандинави рано почали використовувати щедрий дар природи – море, яке і годувало, і відкривало швидкий шлях до інших країн. Предки нинішніх датчан, шведів та норвежців успішно плавали як у відкритому морі, так і вздовж своїх берегів, порізаних звивистими затоками – фіордами.

Скандинави були не тільки досвідченими мореплавцями, а й вправними суднобудівниками. Вони створили найдосконаліший на той час корабель – довгий і вузький дракар, здатний вміщувати 50–60 чоловік. Корму й ніс робили однаково загостреної форми. Це дозволяло не розвертати судно, а просто переставляти весла і пливти у зворотному напрямку.

Піднявши прямокутні вітрила, гребці легко долали на своїх дракарах моря і заходили навіть у неширокі річки. Ніс корабля майстри прикрашали різьбленою головою дракона, щоб відлякувати злих духів і наводили жах на ворогів. Таке судно було стійким, швидким і дуже зручним у керуванні: навіть у бурю з ним могла впоратися одна людина. За тиждень дракар міг пересікти Північне море, а за місяць – досягти берегів Італії! Кораблям давали імена («Довгий змія», «Пожирач вітру») і ставилися до них, як до свого житла. Компаса скандинави не знали, але вміли тримати вірний курс за сонцем, місяцем, зірками, польотом птахів, рухом косяків риби.

Кам'янисті землі Швеції і Норвегії не могли прогодувати зростаюче населення. Усе більше чоловіків поривали зі звичним способом життя і ставали вікінгами – сміливцями, які на свій страх і ризик вирушали в морські походи на пошуки слави та здобичі. У Західній Європі їх називали норманами –

Корабель вікінгів. Мініатюра.
Поч. XII ст.

Голова дракона, вирізьблена
на носі корабля. IX ст.

«північними людьми», а на Русі – варягами. Повісивши щити вздовж корабельних бортів, вікінги сідали за весла, щоб невдовзі безжальними грабіжниками увірватися до чужих володінь. Період з кінця VIII ст. до середини XI ст. у Північній Європі відомий під назвою «доба вікінгів». Пов'язані з ним події історики вважають відгомонам або останньою хвилею Великого переселення народів.

2. Походи вікінгів. У 793 р. вікінги напали на англійське узбережжя, де пограбували і спалили монастир. Так на Європу обрушилася навала

Вікінги. Бляшки. VII ст.

лютих скандинавських розбійників, які впродовж трьох століть несли з собою смерть, розруху і поневолення. По всій Європі лунала молитва: «Боже, врятуй нас від шаленства норманів!» Здебільшого набіги відбувалися влітку. Флотилії з десятків і сотень дракарів спустошували узбережжя, а потім під покровом ночі або туману входили в гирла рік і проникали в глиб країни. Висадившись на берег, вікінги грабували і знищували все на своєму шляху. Діяли швидко, і перш ніж до нещасних жертв встигала прийти допомога, опинялися зі своєю здобиччю в морі.

108 Спочатку з нагробаним добром нормани поверталися зимувати додому. Згодом характер набігів змінився. Вікінги почали захоплювати чужі прибережні райони і будувати там свої укріплені поселення. Поступово вони прибрали до рук значну частину Ірландії та Англії і вже звідти здійснювали регулярні набіги на територію Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Щоб відкупитися від норманів, по всій Західній Європі збирали «датські гроші». Вікінги їх охоче приймали, але продовжували захоп-

лювати все нові й нові території. На завойованих землях Північної Англії вони створили **Денло** – область датського права, де скандинавські переселенці жили за своїми звичаями. На початку X ст. під тиском норманів французький король віддав їм значну частину своїх володінь на півночі країни. Там виникло **герцогство Нормандія**. Його скандинавське населення перейшло в християнство, перейняло місцеві звичаї та мову. Згодом нащадки цих вікінгів – нормандці – відібрали у візантійців Південну Італію, а у арабів – острів Сицилію і заснували **Сицилійське королівство**. Пізніше воно перетворилося на могутню державу – Королівство Обох Сицилій.

Нашестя VIII–X ст.

— Кордони Священної Римської імперії

□ Столиці держав

→ Походи вікінгів

→ Походи угорців

→ Походи арабів

Фрагмент кам'яного хреста
із зображенням вікінга

Нормандський
воїн

Скарби вікінгів. IX–XI ст.

ПОДРОБІШІ

Збереглась розповідь про облогу італійського міста Луна вікінгом Халстейном. Після того як городяни відбили всі атаки норманів, Халстейн вирішив діяти хитрістю. Він вдав нібито помирає і попросив місцевого священика здійснити над ним обряд хрещення. Після цього охоронцям Халстейна дозволили віднести труну з ним на кладовище. Потрапивши всередину міських мурів, підступний вікінг миттєво «ожив» і разом із своїми людьми пограбував місто.

Вікінгів повсюди високо цінували за бойові якості. Їх охоче наймали на службу руські князі й візантійські імператори. Європейські правителі користувалися послугами скандинавських найманців, щоб відбивати набіги їхніх же співвітчизників. Особливий жах наводили на ворогів відважні воїни – **бёрсерки**, які билися без захисного обладунку. Сучасники вірили, начебто берсерки наділені такою чаклунською силою, що зброя перед нею безсила.

Відкриття
скандинавами Америки

Вікінги не тільки грабували та завойовували. Вони також займалися торгівлею і здійснювали мирну колонізацію. Норвежці відкрили і заселили острів, давши йому назву «країна льоду» – Ісландія. У X ст. ісландець Ейрік на прізвисько Рудий знайшов «зелену землю» – Гренландію. Його син Лейв Щасливий близько 1000 року досяг узбережжя Північної Америки і назвав її Вінланд – «країна винограду». Він на 500 років випередив Колумба, але з невідомих причин поселення вікінгів у Америці проіснували недовго. Можливо, шлях через океан виявився дуже важким, а, можливо, похолодання клімату надто сильним. У самій Скандинавії дбайливо зберігали розповіді про країну Вінланд, інші ж європейці про існування далекої землі так і не дізналися. Вікінги плавали не лише

на Захід, а й на Схід. По ріках Давньої Русі вони проторували знаменитий шлях «із варяг у греки».

В XI ст. нормани все частіше наштовхуються на серйозну відсіч. Європейські правителі створюють добре озброєні армії, укріплюють міста, будують замки. Це дозволяє їм належним чином охороняти свої землі. Набіги вікінгів поступово вщухають. У 1263 р. шотландці відбили останнє вторгнення норвежців.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про норвезьких вікінгів

Кнут Могутній зібрався у похід. Він мав численне військо й величезні кораблі. Його особистий бойовий корабель, із визолоченою головою дракона на носі, вміщав шістдесят лав для гребців. У Хокона був інший корабель із сорока лавами для гребців і також із визолоченою головою дракона. Обидва кораблі мали вітрила в червону, синю і зелену смужку...

Бій ішов на носах кораблів, і лише ті, хто стояв там, могли рубатися мечами. Ті, хто знаходився за ними в середній частині корабля, билися списами. Ті, хто стояв ще далі, метали дротики або каміння. А ті, хто стояв за щоглою, стріляли з луків...

Наступної весни вони спорудили кораблі і влітку відпливли до Гардариків (Київської Русі). Конунг Яріцлейв (Ярослав) добре прийняв Харальда Суворого з його людьми. Харальд став ватажком над людьми конунга, які охороняли країну. Харальд залишався в Гардаріках декілька зим і ходив у походи Східним шляхом. А потім з великою дружиною він вирушив у похід до Країни греків (Візантії). У той час Країною греків правила імператриця Зоя. І коли Харальд прибув до Міклагарда (Константинополя), він поступив до неї на службу.

3. Держава і влада. Основну масу скандинавського населення становили вільні люди – **бонди**. Це були землероби, скотарі, мисливці та рибалки, які мали власне господарство та жили на відокремлених хуторах або в невеличких селах. Усю землю від батька успадковував старший син, а перед молодшими не залишалося іншого вибору, ніж приєднатися до войовничих вікінгів і шукати щастя в далеких походах. Раз на два-три роки відбувалися загальні збори всіх дорослих вільних чоловіків – **тинг**. Його учасники просто неба вершили суд, укладали угоди, влагоджували суперечки.

У добу вікінгів у Данії, Норвегії та Швеції утворилися держави. Об'єднуючи Скандинавські країни, королі добре розуміли, наскільки важливою для зміцнення їхньої влади є підтримка церкви. Тому всі вони запроваджували християнство. Але християнізація наштовхувалася на стійкий опір народу, який пов'язував захист своєї незалежності із збереженням язичництва. Зазвичай виступи проти посилення королівської влади і боротьба проти знищення язичництва зливалися в єдиний потік.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про прийняття християнства

Після відкриття тінгу говорив конунг Хокон. Він почав з прохання, щоб увесь народ прийняв християнство й увірував у одного Бога – Христа, сина Марії.

Вони повинні відмовитися від усяких жертвоприношень і зректися язичницьких богів. Як тільки конунг оголосив це перед народом, піднявся сильний гомін.

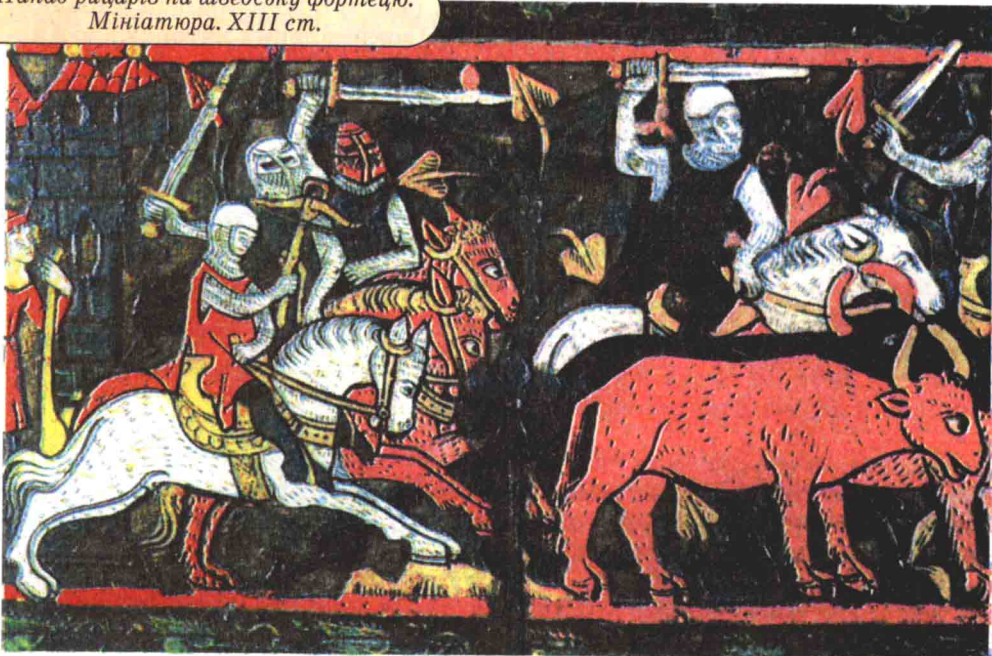
Асб'єрн підвівся, щоб відповісти на промову конунга. «Конунг Хокон, ми, бонди, розмірковували, насправді ми отримали волю, чи ти знову хочеш поневолити нас, коли висуваєш таку дивну вимогу – зректися віри, якої дотримувалися наші батьки і пращури, і ця віра досі нам допомагала. Всі ми підемо за тобою і вважатимемо конунгом доти, доки ти, конунг, вимагатимеш від нас лише те, що ми можемо тобі дати. Якщо ж ти схочеш здійснити свій намір, не рахуючись ні з чим, і застосуєш проти нас силу та примус, тоді всі ми, бонди, як це вже вирішено між нами, зречемося тебе й оберемо собі іншого вождя, який так правитиме нами, що ми зможемо вільно сповідувати ту віру, яку хочемо».

Після завершення доби вікінгів населення Північної Європи помітно зросло. Його основними заняттями були скотарство, землеробство, наземне й морське мисливство, рибальство, видобуток копалин – залізних руд і міді. Із припиненням загарбницьких набігів знать втратила головне джерело своїх прибутків і почала активно прибирати до рук землю. Частина вільних селян перетворилися на залежних і сплачували за користування землею продуктивний оброк. Ті, кому вдалося зберегти власність на землю, вносили податки на користь держави.

Роль лідера серед Скандинавських країн належала Данії – країні, де проживало найчисленніше населення і було найбільше придатних для обробітки земель. Особливе значення мало те, що Данія володіла протоками, які з'єднували Атлантику, Північне і Балтійське моря. Це надавало їй важливих переваг у торгово-економічному і політичному житті Європи.

У XII ст. Данія вже мала рицарське військо і розпочала загарбання на Балтиці. Хрестові походи проти слов'ян Помор'я завершилися їхнім підкоренням і насильницькою християнізацією. Швеція тоді ж приєднала

*Напад рицарів на шведську фортецю.
Мініатюра. XIII ст.*

частину Фінляндії, а потім спробувала захопити руські землі. У Невській битві 1240 р. дружина новгородського князя Олександра дала ворогу рішучу відсіч, ущент розгромивши шведське військо. У XIV ст. Данія вела запеклі війни з Ганзою за панування на Балтиці, однак програла їх. Позиції німців у Данії надзвичайно посилювалися: за мирним договором датський король навіть не міг коронуватися без згоди Ганзи. Німецькі князі все активніше виношували плани, спрямовані на приєднання до своїх володінь окремих скандинавських територій.

Перед такою загрозою Данія, Швеція і Норвегія вирішили об'єднатися. У 1397 р. у шведському місті Кальмар три держави уклали **Кальмáрську унію** (об'єднання). Відтепер на чолі їх стояв один король, але в кожній з країн продовжували діяти свої закони. Фактично унія не зрівняла всі три держави. Керівну роль у ній відігравала економічно найрозвиненіша Данія. Вона ж мала з унії і найбільший зиск, оскільки управління величезною державою опинилося в руках датської королеви **Мáргрети**. Згодом Швеція і Норвегія відкрито стали на шлях здобуття самостійності і зрештою виборили свою незалежність.

4. Духовне життя скандинавів. Скандинави довше, ніж інші народи Європи, залишалися язичниками. Вони вірили, що бог Хеймдаль мав трьох синів, які стали пращурами трьох родів: Трель – рабів, Карл – землеробів і Ярл – воїнів. Вікінги вважали себе нащадками Ярла та його сина Кона (конунга), а війну – єдиною гідною себе справою. Тому найшанованішими у них стали боги-воїни Одін та його син-громовець Тор.

Одін був верховним правителем богів і повелителем людей. Він мав усього одне око, бо друге пожертвував заради набуття мудрості і знань. Одін їздив на чудовому восьминогому коні, а на плечах у нього сиділи два ворони на ім'я Думка і Пам'ять. Щодня ці птахи облітали цілий світ і сповіщали Одіна про все, що бачили. Не менш слухняними були й божественні діви-воїтельки валькірії. За наказом Одіна вони кружляли в повітрі над полем битви і спрямовували її хід: дарували воїнам перемогу або прирікали їх на смерть. Після битви валькірії відбирали серед загинулих найхоробріших і відносили їхні душі у Вальхаллу – розкішний палац Одіна. Туди могли потрапити лише доблесні воїни. Віра в це і прагнення опинитися у Вальхаллі виховували в скандинавах непохитність і безстрашність навіть перед лицем смерті. Дружина Одіна, богиня Фрігг, славилася своєю добротою і красою. Вона піклувалася про здоров'я і добробут усіх людей, особливо дітей.

Поряд із добрими існували також злі боги і чудовиська. Насамперед це була богиня смерті Хель і потворні тролі, які стерегли багатства підземних надр.

У скандинавів існувала легенда, що з підземного царства Одін приніс особливі знаки – **руни**. Вони заклали основу писемності скандинавів і мали

*Бог Одін на коні.
Рунічний камінь. IX ст.*

Руни на камені. XI ст.

кутасту форму, що дозволяло легко вирізати або висікати їх на камені, кістці, метали чи дереві. Алфавіт називався ф́атарк (саме так вимовлялися перші шість рун) і налічував усього 16 рун. Це ускладнювало написання слів і не дозволяло передавати всі звуки мови.

Своїм богам скандинави вклонялися просто неба: у гаях, серед дерев, на узгір'ях або біля струмків. Такі місця вважалися священними. Будували також святилища, однак після поширення християнства вони були повністю зруйновані. Нова віра прийшла на зміну язичництву наприкінці доби вікінгів. Навернення народів Скандинавії в християнство тривало майже два століття і здебільшого здійснювалося зусиллями місіонерів. Вони сподівалися, що перехід у християнство по-

кладе кінець набігам вікінгів, які тероризували всю Європу. Християнізація далеко не завжди відбувалася мирно. Таємно скандинави продовжували поклонятися своїм древнім богам. Досить довго нова й стара релігії існували поряд. З поширенням християнства латинський алфавіт витіснив і скандинавські руни.

Вікінги любили розповідати довгі захоплюючі історії про легендарні походи і битви. Ці героїчні пісні отримали назву са́ги. Подвиги королів і героїв оспівували скáльди – поети, виконавці і воїни водночас. Вважалося, що натхнення їм дарував бог Одін. Спершу саги передавали з покоління в покоління і зберігали усно, потім їх почали записувати ісландські християнські ченці. Найвизначнішим твором, який у прозаїчній та віршованій формі містить безліч старовинних саг, є чудовий скандинавський епос «Едда».

1. Що спонукало вікінгів до грабіжницьких набігів і на які країни вони нападали? Чим пояснювалися успіхи норманів?
2. Чи можна вважати норманів лише завойовниками?
3. Які держави створили в Європі нормани? Чому після переселення до Нормандії вони перейняли місцеву мову і звичай? У чому полягає різниця між назвами «нормани» і «нормандці»?
4. Якими були уявлення скандинавів-язичників про загробний світ?
5. Чи стала Кальмарська унія союзом рівноправних держав?

ЗАВДАННЯ

1. Уважно прочитайте розповідь Сноррі Стурлуссона про норвезьких вікінгів. Як можна оцінити відносини між руськими князями, візантійськими імператорами і норманами?
2. На підставіповідомлень Сноррі Стурлуссона з'ясуйте, як відбувалася християнізація скандинавських народів.
3. Назвіть моря, якими плавали кораблі вікінгів.

§ 11. ФРАНЦІЯ: ВАЖКЕ ЗДОБУТТЯ ЄДНОСТІ

1. На шляху до єдності. В XI ст. власне Францією називали невелику територію навколо Парижа – королівський домен Іль-де-Франс. Інші землі являли собою фактично незалежні території, а володарі Нормандії, Бургундії, Шампані навіть карбували свою монету і тримали військо. Вони не носили корони, але нерідко були могутнішими за монарха і змушували його діяти у своїх інтересах. Проте значно частіше суперництво і ворожнечу між впливовими феодалами вміло використовували монархи. Запорука їхнього успіху полягала в існуванні сильного союзника – середніх та дрібних феодалів, населення міст і церкви. Потерпаючи від зловживань сеньйорів, усі вони шукали захисту в королівській владі, виступали за її зміцнення та об'єднання країни.

Влада королів з династії Капетингів не виходила за межі власного домену, тому наводити порядок вони почали саме з нього. Рішучого удару сваволі феодалів завдав **Людвік VI** (1108–1137). Упродовж свого тривалого правління він невтомно зупиняв розбої на дорогах, знищував замки зухвалих васалів, а їх самих приводив до покори. Справжньою удачею стало одруження його сина Людвіка VII з Альєнорою – єдиною спадкоємицею герцогства Аквітанії – величезної території на південному заході Франції між Піренеями і річкою Луарою. Королівський домен одразу збільшився у декілька разів.

Але невдовзі вінченосна пара розлучилася, і Аквітанія перейшла до рук іншого господаря. Ним став новий чоловік Альєнори – граф Анжуйський **Генріх II Плантагенет**. Від батька він успадкував французьке графство Анжю, а від матері – Англію і Нормандію. Коли через декілька років Генріх став англійським королем і об'єднав усі свої володіння, в його руках опинилася більша частина Франції. Ці землі (історики називають їх **Анжуйською державою**) у декілька разів перевищували домен Капетингів і відрізали їм вихід до моря. Боротьба між ними і Плантагенетами ставала неминучою.

Її повів **Філіпп II Август** (1180–1223), якому вдалося захопити більшу частину англійських володінь у Франції і повернути собі узбережжя. Цей

*Король із рицарями вирушає на війну.
Мініатюра. XII ст.*

фантастичний успіх – час справжнього торжества французької корони. Тепер вона могла перейти до завоювання багатих і незалежних південних областей, скориставшись у якості приводу для вторгнення поширенням альбігойської ересі. Південь мужньо опирався хрестоносному воїнству, але після двадцяти років боротьби зазнав поразки. Король Людовік VIII приєднав до своїх володінь графство Тулузьке і частину Середземноморського узбережжя. Віднині землі корони простягалися від Ла-Маншу до Середземного моря, а її першочергове завдання полягало у зміцненні королівської влади на приєднаних землях.

Французький король Людовік IX вирушає зі своєю родиною в хресто-вий похід. Мініатюра. XIV ст.

Подолання феодальної роздробленості супроводжувалося посиленням королівської влади і важливими змінами в управлінні державою. Особливо активно вони відбувалися за правління одного з найвідоміших французьких монархів – Людовіка IX Святого (1226–1270). Так ще за життя назвали його за щирю побожність, милосердя та заступництво церкви.

Людовік IX – правитель із справжнім державним розумом. Він заборонив судові поєдинки, в основу яких було покладено правило «Бог дарує перемогу невинному», і постановив, аби вирок спирався на показання свідків. Король наполягав, щоб

усі важливі позови розглядалися в королівському суді. У своєму домені Людовік IX не дозволяв феодалам вести між собою приватні війни, а на іншій території Франції ввів «40 днів короля». Упродовж цього часу сторони, опинившись перед загрозою збройного конфлікту, могли звертатися за посередництвом до короля. Міжусобних сутичок у Франції поменшало.

У королівському домені Людовік IX ввів єдину монету. Поступово вона почала витіснити з обігу місцеві гроші, що сприяло економічній єдності країни. Спеціальні контролери наглядали за діяльністю королівських службовців і сповіщали короля про зловживання та порушення. Так у Франції почав складатися єдиний порядок управління: По всій Європі Людовіка IX поважали за його справедливість і шанування законів. До нього першого зверталися сусідні королі з проханням виступити посередником у суперечках. По справедливе рішення йшли до нього і звичайні люди. Діяльність Людовіка IX засвідчила дуже важливий факт: король ставав законодавцем.

Документ

XIV ст. З «Історії Людовіка Святого» хроніста Жана де Жуанвіля

116

Влітку, прослухавши месу, король часто вирушав до Венсенського лісу (поблизу Парижа) і там сідав, притулившись спиною до дуба, і запрошував усіх нас сісти біля нього. Хто мав до нього прохання або скарги, ті могли розмовляти з ним вільно, без усіляких перешкод від прево (чиновник короля) чи якоїсь іншої особи. Король прямо звертався до них і питав: «Чи є у когось справа, яку необхідно вирішити?» І той, хто мав прохання, підводився. Тоді король казав: «А ви всі поки що мовчіть; кожного з вас вислухаю, одного за одним». Потім він підзивав

радників короля і казав одному з них: «Вирішіть це для мене». Якщо він бачив, що треба виправити щось у словах того, хто говорив від свого імені чи від імені іншої особи, тоді він сам втручався, аби добитися потрібного рішення.

XIII ст. 3 «Повчання короля своєму синові» Людовіка IX

Дивись, щоб навколо тебе були всі люди добрі, уникай товариства поганих.

У справі суду й розправи будь твердим і справедливим до своїх підданих, не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч, іди завжди прямо.

Докладай усіх зусиль, аби у мирі й правді жили піддані твої. Охороняй міста і закони свого королівства, тому що при силі та багатстві великих міст барони призадумуються чинити щось проти тебе.

Війни та чвари як свої, так і своїх підданих приборкуй якомога швидше.

2. Під твердою рукою Філіппа IV Красивого. Помітне посилення королівської влади відбулося за правління онука Людовіка Святого Філіппа IV Красивого (1285–1314). Людина з напрочуд гарною зовнішністю, він відрізнявся холодним і жорстоким характером, за що його остерігалися сучасники.

Завдяки одруженню Філіпп IV включив до своїх володінь багате графство Шампань. Однак спроба підпорядкувати процвітаючу на сукнарстві й торгівлі Фландрію закінчилася невдало: у 1302 р. у битві біля Куртрé королівське військо зазнало поразки. Це був рідкісний на той час випадок, коли піше міське ополчення, до складу якого входили переважно ткачі, вцент розбило рицарську кінноту. Зібрані на полі битви позолочені шпори (відмітний знак рицарського звання) були на честь перемоги розвішені на воротах міста, через що подія отримала назву «битва шпор».

Війна з Фландрією вимагала чималих коштів. Філіпп змушував міста регулярно давати йому гроші в борг, але зазвичай їх не повертав. Фактично такі позики перетворювалися на постійний податок. Грошові стягнення важким тягарем лягали на міста і приводили у розлад їхні фінанси. Тоді під приводом налагодження заплутаних грошових справ король позбавляв міста самостійності. Так він поклав початок підпорядкуванню міст королівській владі і знищенню славетних міських свобод. Філіпп IV відчував постійну потребу в грошах і не соромився у виборі засобів для наповнення державної скарбниці. Він неодноразово виганяв з міст євреїв-лихварів і привласнював їхнє майно, а за право повернутися назад знову стягував великі суми. Не гребував король і випуском неповноцінної монети, за що здобув у сучасників славу фальшивомонетника.

Важливим напрямом діяльності Філіппа IV стала перебудова армії. Замість феодального ополчення він створив наймане військо, засноване на жорсткій дисципліні та відданості королю.

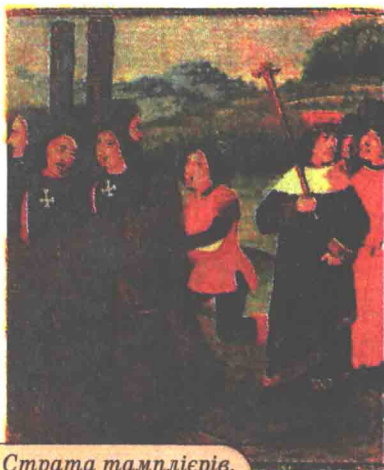

Філіпп IV Красивий.
Гравюра. XIV ст.

У розпалі конфлікту з папою Боніфацієм VIII Філіпп IV, аби заручитися підтримкою своїх підданих, скликав збори представників трьох станів. Поряд з церковною і світською знаттю до участі в них були допущені багаті городяни – від імені тих, «що працюють». Так у 1302 р. виникли **Генеральні штати** – орган для обговорення державних справ і затвердження запропонованих королем податків. Кожний стан засідав окремо і мав один голос. Разом збиралися лише для прийняття спільного рішення. Оскільки інтереси двох перших станів зазвичай збігалися, при голосуванні вони мали перевагу над городянами, хоча ті й становили більшу частину населення країни. Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою. Але те, що він скликав їх не регулярно, а лише в разі необхідності і не звітувався перед ними у своїх діях, робило Генеральні штати залежним від королівської влади органом.

Таким чином, на початку XIV ст. Франція перетворилася на **станову монархію** – державу з досить високим рівнем централізації, де королівська влада спиралася на збори представників станів.

*Страта тамплієрів.
Мініатюра. XIV ст.*

Широкого розголосу набув організований Філіппом IV судовий процес над тамплієрами. Могутній орден мав численні землі у Франції, але підпорядковувався тільки папі. Це дуже дратувало короля, адже орденські володіння він вважав перешкодою на шляху до об'єднання країни. До того ж Філіпп заборгував тамплієрам великі гроші і, за своєю звичкою, не бажав їх повертати. Тамплієрів звинуватили в ересі і чаклунстві. Орден розпустили, а Великого магістра, який відкинув усі звинувачення, спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв короля і папу, напрозоривши їм близьку смерть. Невдовзі обидва і справді померли, скоріш за все від отрути тамплієрів. Значна частина багатств ордену перейшла до королівської скарбниці.

Філіпп IV продовжив справу своїх попередників по збиранню французьких земель. Почав складатися єдиний для всієї країни порядок управління і збору податків. Поступово Франція ставала наймогутнішою державою Європи. Її остаточному об'єднанню заважали володіння англійських Плантагенетів – багата провінція Гієнь (Аквітанія).

■ ■ **3. Початок Столітньої війни.** Невдовзі після смерті Філіппа IV Красивого один за одним померли три його сини. Пряма лінія династії Капетингів припинилася. Претензії на французький трон висунув син доньки Філіппа IV – англійський король Едуард III. Франція рішуче виступила проти такого повороту подій. У древній «Салічній правді» французькі юристи розшукали закон, за яким жінка не мала права успадковувати землю, і заявили, що Франція теж є землею, тому наслідувати її за жіночою лінією неможливо. Корону отримав племінник Філіппа IV – Філіпп VI Валуа. Відносини між Англією і Францією різко погіршилися.

Династичні зазіхання різко посилили взаємну ворожнечу, яка мала давню історію і вагомими причинами. Насамперед французькі королі прагнули

завершити об'єднання своїх земель і тому збиралися відібрати в англійців Гієнь. Інтереси сторін перетиналися також у Фландрії, де склалася досить своєрідна ситуація. Графи Фландрські були васалами французького короля і виконували щодо нього ряд обов'язків. Але економічно Фландрія тяжіла у бік Англії, звідки отримувала вовну для виробництва своїх знаменитих сукон. Країни-суперниці докладали чимало зусиль, аби посилити свої позиції у багатій Фландрії. Усі ці протиріччя робили зіткнення неминучим.

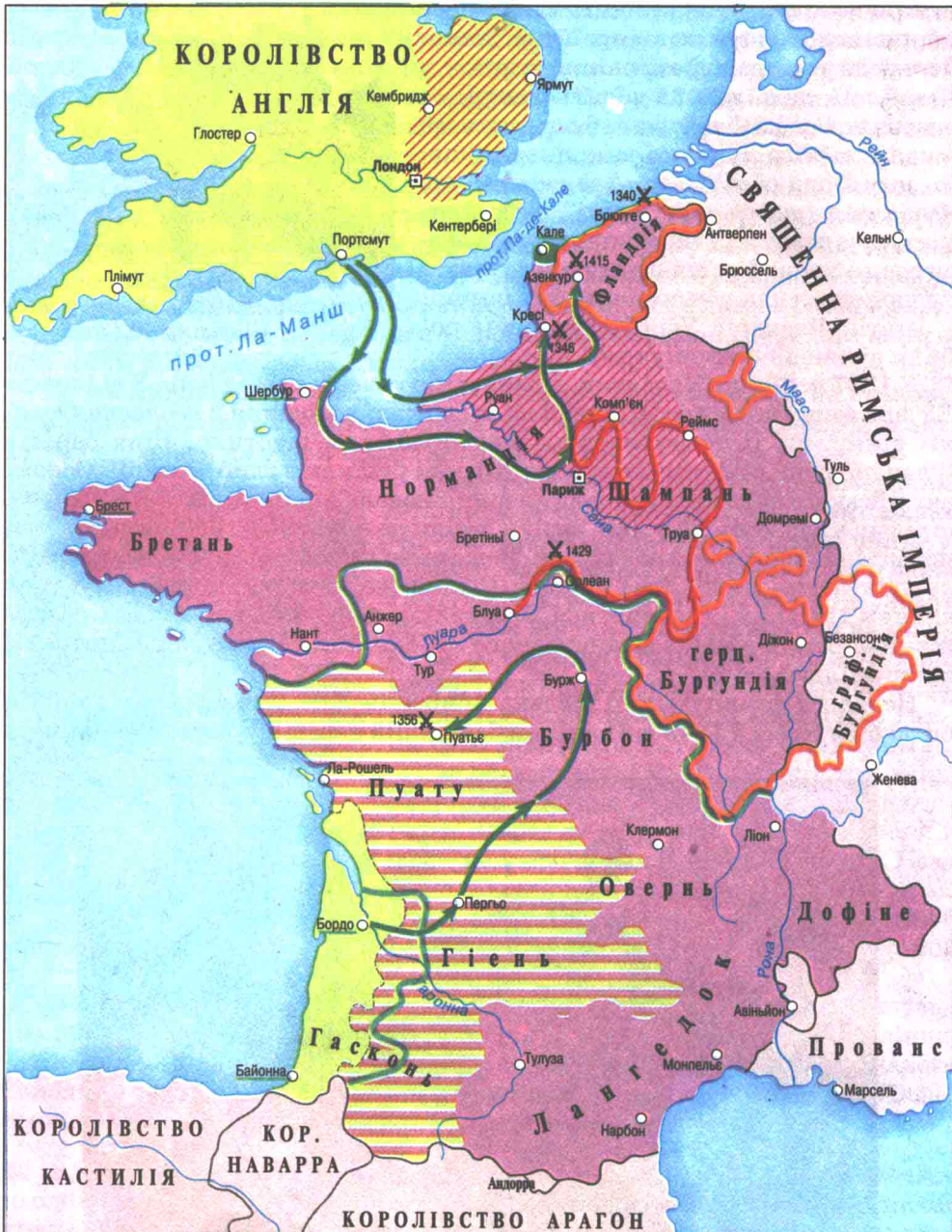
*Англійські та французькі рицарі атакують один одного на мості.
Мініатюра. XIV ст.*

У 1337 р. Філіпп VI заявив, що Франція повертає собі Гієнь. У відповідь Едуард звинуватив його у нападі на англійські володіння й оголосив Франції війну. На її початковому етапі англійцям щастило. Біля берегів Фландрії вони розгромили ворожий флот і рушили в глиб Франції. Основу англійського війська становила дисциплінована наймана піхота, а її ядро – стрільці з важкого лука. Їхні стріли летіли на відстань до 350 метрів, легко пробивали рицарський обладунок. Важливою перевагою англійців було вдале сполучення дій піхоти і кінноти. Французи, навпаки, не звикли битися єдиним військом і підкорятися дисципліні. Англійцям протистояли дружини окремих васалів французького короля, які не вважали за потрібне діяти спільно.

Недоліки французького війська прирекли його на поразку у великій битві біля Кресі в 1346 р. Почавши безладний наступ, французька кіннота

*Битва біля Кресі. Мініатюра.
XV ст.*

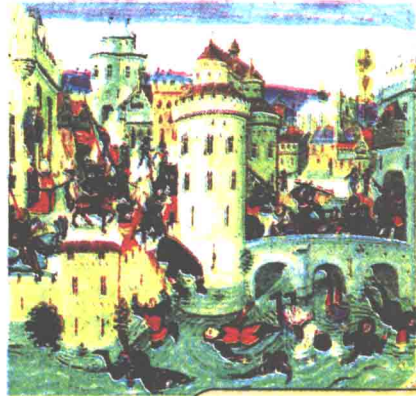
Столітня війна

	Володіння англійського короля перед початком війни		Межі просування англійських військ на 1429 р.
	Походи англійських військ		Володіння герцога бургундського
	Території, які відійшли до Англії за миром у Бретіні		Похід війська Жанни Д'Арк
	Міста, що залишилися в англійців наприкінці XIV ст.		Місця і роки найважливіших битв
	Райони поширення селянських повстань у Франції (1358 р.) та в Англії (1381 р.)		Столиці держав
			Район міста Кале, що залишився за Англією після 1453 р.

спочатку розтоптала своїх же арбалетників, а потім сама опинилася під обстрілом англійських лучників. Загинуло близько 1,5 тисячі рицарів і 10 тисяч піхотинців. Перемога дозволила Едуарду взяти в облогу «морські ворота Франції» – порт-фортецю Калé. Так і не дочекавшись допомоги, після цілого року героїчного опору захисники Кале капітулювали. Тимчасово воєнні дії перервала епідемія «чорної смерті».

У Середні віки воювали неспішно, великі битви відбувалися рідко. У 1356 р. біля Пуатьє очолювана королем французька армія наздогнала військо старшого сина англійського короля принца Едуарда, якого за колір обладунку прозвали **Чорним принцом**. Обтяжені здобиччю англійці поверталися з чергового грабінницького походу і чисельно майже вдвічі поступалися французам. Проте, на відміну від противника, вони діяли дисципліновано і злагоджено. Французи зазнали повної поразки, у полон потрапив навіть король Іоанн II.

■ 4. «Францію врятує Діва». Країна опинилася у дуже важкому становищі: вона втратила і військо, і короля. Англійці, окупувавши значну частину французької території, безперервно вивозили на батьківщину воєнну здобич і величезні суми викупів за знатних бранців. Державна казна Франції спорожніла, країна дедалі більше потерпала від тягот війни. У цей скрутний момент вибухнуло селянське повстання – **Жакерія**, назву якому дало презирливе прізвисько селян «жак-простак». Селяни найбільше страждали від війни: їх грабували не лише чужі, а й свої вояки. Повстання охопило значну територію і насили було придушене.

*Жакерія.
Мініатюра. XV ст.*

XIV ст. 3 «Хроніки» ченця Жана де Венéтта

У цьому, 1358 р., багато неукріплених сіл перетворили свої церкви на справжні замки. Їх обкопали ровами, встановили на баштах і дзвіницях воєнні машини, аби захищатися в разі нападу, а це, здається, траплялося дуже часто. Ночами на цих баштах пильнували вартові. Стояли там діти, щоб попередити про наближення ворогів. Помітивши їх здалеку, вони підіймали тривогу трубними звуками і дзвонами. При цьому сигнали селяни залишали свої домівки і поля, найшвидше шукали притулку в церкві.

У цьому році виноградники не обробляли, поля не засівали і не орали, бики та вівці не ходили пасовиськами. Церкви й будинки всюди постраждали від пожеж або перетворилися на руїни. Дзвони не звучали радісно, скликаючи вірних до божественної служби, а лише били тривогу, подаючи селянам сигнал до втечі при наближенні ворога. Що сказати мені ще? Найвідчайдушніша убогість панувала всюди, і особливо серед селян, бо сеньйори посилювали їхні страждання, відбираючи у них і майно, і їхнє бідне життя.

У цей час ті, хто повинні були б захищати народ, гнобили його не менше во-

Попри всі випробування, **дофін Карл** (так у Франції називали старшого сина короля, спадкоємця престолу) мужньо продовжив боротьбу проти англійців. Він змусив їх піти на переговори і в 1360 р. підписати мирний договір у Бретіні. Франції довелося віддати Едуарду III значні території, але натомість вона отримала перепочинок.

Карл V передає офіцеру королівський прапор. Гравюра. XV ст.

Після смерті в англійському полоні Іоанна II корона Франції перейшла до його сина. **Карл V (1364–1380)** виявив здібності неабиякого правителя і провів важливі перетворення у війську: налагодив дисципліну, збільшив кількість здібних командирів та вправних лучників. Король правильно оцінив причини попередніх поразок і відмовився від старої тактики воєнних дій. Відтепер французи уникали великих битв і вимотували ворога у частих дрібних сутичках. Надійним помічником війська були створені простим народом партизанські загони. Усе це дозволило Франції перейти в наступ і поступово витіснити англійців з більшої частини загарбаних територій.

Утім, закріпити успіх країна не змогла. Королівський трон успадкував слабоумний Карл VI, почалася боротьба за владу між його найближчими родичами – герцогами Бургундським та Орлеанським. Англійський король **Генріх V Ланкастер** влучно скористався цим розбратом, висадився в Нормандії і продовжив війну. У 1415 р. біля **Азенкура** зішлись армії двох держав. Битва закінчилася нищівною поразкою французів. Герцог Бургундський зрадницьки перейшов на бік англійців і допоміг Генріху V оволодіти Парижем.

Облога замку. Епізод Столітньої війни. Мініатюра. XV ст.

Франція підписала важкий договір. Генріх V ставав її тимчасовим правителем і спадкоємцем безумного Карла VI. Він взяв шлюб з дочкою французького короля, їхній майбутній син мав згодом посісти престол об'єднаного королівства. Договір усував від успадкування трону сина Карла VI дофіна Карла, однак той не збирався відмовлятися від своїх прав і продовжив боротьбу. Коли невдовзі Генріх V і Карл VI несподівано померли, дофін оголосив себе королем **Карлом VII**. Частина Франції визнала його владу, однак англійці заперечували її законність. Становище Карла ускладнювалося тим, що він не мав можливості, як усі французькі королі, коронуватися в Реймсі, оскільки місто знаходилося в руках противника.

Франція лежала в руїнах, її населення скоротилося майже вдвічі. Країна опинилася на краю загибелі – перед загрозою втрати незалежності. Наприкінці 1428 р. потужне англійське військо оточило Орлеан – важливу фортецю на Луарі. Оволодіння ним відкривало шлях до завоювання всієї країни. У разі падіння Орлеана Франція втрачала останній шанс на перемогу. У цей вирішальний момент до короля з'явилася сімнадцятирічна сільська дівчина **Жанна Д'Арк**.

Жанна Д'Арк. Малюнок пером. XV ст.

ПОСРІБІМЦІ

Столітня війна завдала Франції чимало страждань, і серед народу постійно поширювалися різні пророцтва про вигнання ворогів. За одним із них, спасителькою Франції мала стати Діва, що прийде з дубового лісу – як раз із тієї місцевості, де жила Жанна. Побожна дівчина була впевнена, що чула голоси святих, які закликали її до подвигу. Вона вірила, що має зняти облогу Орлеана, коронувати в Реймсі Карла VII і врятувати Батьківщину.

Жанна переконала дофіна дати їй озброєний загін, приєдналася з ним до війська і вирушила на допомогу Орлеану. Облога міста тривала вже 200 днів, коли Жанна повела воїнів у бій. Надихані її відвагою і вірою в перемогу, вони через дев'ять днів вигнали англійців. Це був перший великий успіх французів. Жанна стала народною героїнею – Орлеанською Дівою. Під її визвольні прапори з усієї країни сходилися люди.

Жанна вмовила короля вирушити в глибокий тил ворога – до Реймса. Там у соборі відбулася урочиста коронація дофіна. Коли Карл VII спитав Жанну, яку нагороду вона бажає отримати, дівчина попросила єдине: звільнити від податків жителів її рідного села.

Карл VII

Жоден з наступних правителів Франції не наважився позбавити їх цього привілею.

Під впливом подвигів Жанни французи почали активно наступати. Одне її ім'я наводило жах на англійців. У ході війни настав перелом, однак популярність Жанни лякала Карла VII і викликала у нього побоювання опинитися в затінку її слави.

В одній із сутичок Жанна потрапила в полон до бургундців. Король і пальцем не поворухнув, аби визволити дівчину, яка так багато для нього зробила. За велику суму бургундці передали Жанну англійцям, а ті – в руки інквізиції. Орлеанську Діву звинуватили в чаклунстві та ересі. Під час слідства і на суді юна дівчина поводитися мужньо, розсудливо відповідала на підступні запитання вчених богословів. Так і не довівши її вини, 30 травня 1431 р. Жанну спалили на міській площі в Руані. Згодом церква оголосила її святою.

Людвік XI

Карл Сміливий

■ 5. Закінчення війни і об'єднання Франції. Загибель Жанни Д'Арк не зупинила наступу французів, і невдовзі Карл VII увійшов у Париж. Король продовжив реформи свого діда Карла V: запровадив постійний податок, заборонив васалам тримати збройні загони, створив регулярне військо. У 1453 р. воно повністю витіснило англійців з володінь на материку. Лише порт Кале ще ціле століття залишався в їхніх руках. Мирного договору країни між собою не підписали. Головним підсумком найдовшої в історії Європи війни стало збереження і зміцнення французами своєї держави.

Перемога сприяла об'єднанню Франції, яке завершив Людвік XI (1461–1483) – видатний політик і дипломат, але підступна, хитра і нещира людина. Власних ворогів Людвік спочатку роз'єднував, а потім розправлявся з ними поодиноці. За це сучасники прозвали його «всесвітнім павуком». Головним противником французького короля був його васал герцог Бургундський Карл Сміливий. Карл володів не тільки одним з найкращих у Франції герцогств, а й Нідерландами – країною численних квітучих міст. Двір цього правителя по праву вважався найбагатшим і найрозкішнішим у Європі, а сам він прагнув незалежності від короля Франції.

Допустити цього Людвік XI не міг. Коли він дізнався, що свою єдину дочку і спадкоємицю Карл Сміливий збирається віддати заміж за сина німецького імператора, король перейшов до рішучих дій. За допомогою політичних противників Карла Сміливого –

лотарингців та швейцарців – Людовік покінчив з непокірним герцогом, а потім возз'єднав Францію, Пікардію і герцогство Бургундське. Пізніше до складу королівства увійшли також Прованс і Бретань. Об'єднання Франції в основному завершилося.

Починався новий етап – **централізація** держави, тобто підпорядкування всієї території владі короля. В її перебігу вища знать зберегла свої володіння, але втратила колишню незалежність. Скоротилися привілеї міст і окремих територій. Стрімко зросли податки в державну казну, необхідні для утримання найманого війська і численних королівських чиновників. По всій країні діяло єдине королівське законодавство.

У XVI ст. Франція вступала сильною централізованою державою.

1. Які сили і чому підтримували прагнення королівської влади об'єднати Францію?
2. Коли і як виникли англійські володіння у Франції?
3. Навіщо Філіппу IV Красивому постійно потрібні були гроші і звідки він їх отримував? З якою метою король скликав Генеральні штати? Який внесок у розвиток французької держави зробив Філіпп IV?
4. Які причини викликали Столітню війну? Чому Жанну Д'Арк назвали Орлеанською Дівочою? Чи сприяла перемога Франції у Столітній війні об'єднанню країни?
5. Чим централізація країни відрізняється від об'єднання?

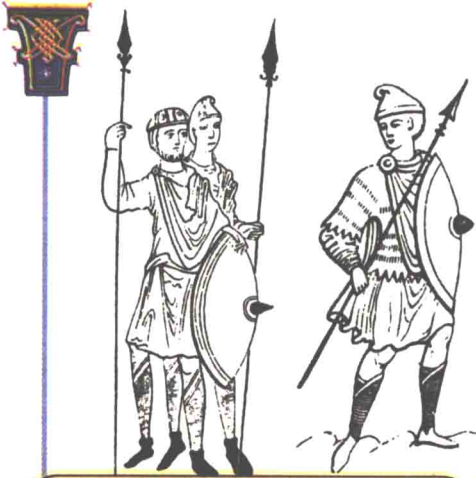
ЗАВДАННЯ

1. За даними хроніста Жана де Жуанвіля і «Повчання» Людовіка Святого спробуйте пояснити, чому цей король користувався повагою сучасників. Що засвідчила його діяльність?
2. На підставі матеріалу підручника з'ясуйте недоліки і переваги французького та англійського військ на початку Столітньої війни. Як це вплинуло на результати битв біля Кресі та Пуатьє?
3. Спираючись на уривок з «Хроніки» Жана де Венетта, охарактеризуйте становище французьких селян у роки Столітньої війни. Чи випадково вони піднялися на Жакерію?

§ 12. АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАКСОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ ДО СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ

1. Під ударами завойовників. Британські острови часто називають Альбіоном (з лат. – білий): чи то через часті тумани, чи то через білосніжні крейдові урвища вздовж їхнього південного узбережжя. Із середини V ст. сюди, на колишню римську провінцію Британію, обрушилися германці – юти, англи і сакси. Тимчасово їхній натиск вдалося призупинити. Спогади про цю героїчну добу збереглися в легендах про хороброго короля Артура і рицарів Круглого столу. Але поступово завойовники захопили майже всю Британію і утворили на її землях кілька королівств. Загарбники і підкорені злилися в єдиний народ – англосаксів. У IX ст. один з правителів вийшов переможцем з тривалої міжусобної боротьби й об'єднав

Англосаксонські воїни.
Мініатюра. XI ст.

усі королівства під своєю владою. Країну стали називати Англією, оскільки найуживанішою в ній була мова англів.

Об'єднання не врятувало Англію від вторгнень норманів, серед яких переважали датчани. Король **Альфред Великий** (871–900) організував опір завойовникам: створив міцне професійне військо, побудував великий флот, звів прикордонні укріплення. Він здобув над датчанами ряд перемог і змусив їх укласти договір про поділ Англії на дві частини. В одній повновладним володарем став він сам, решта відійшла скандинавам і отримала назву Денло. Король Альфред був не тільки невтомним воїном, а й мудрим державцем. Він відкривав школи для дітей і запрошував туди викладачами відомих учених, у 36-річному віці сам вивчив латину і переклав на англійську ряд творів. Король заохочував написання «Англосаксонської хроніки» про всі важливі події і видав звід законів – «Правду короля Альфреда».

Перетворення принесли бажані плоди: спадкоємці Альфреда повністю витіснили ворога з країни. Щоправда, в XI ст. нормани знову ненадовго підкорили Англію і включили її до складу морської держави датського короля **Канута Могутнього**. Канут проводив у Англії розумну політику: мав добрі стосунки зі знаттю, шанував місцеві звичаї, підтримував церкву. Його наступники діяли зовсім інакше. Тому англосакси підняли повстання, покінчили з датським пануванням і звели на престол свого представника – **Едуарда Сповідника** (так його назвали за побожність).

Після смерті короля на трон претендували двоє його родичів – знатний англосакс **Гарольд** і нормандський герцог **Вільгельм**. Важкоозброєна армія

Похід нормандців у Англію. Фрагмент гобелена із Байо. XI ст.

нормандців, ядро якої становила кіннота, перетнула Ла-Манш і висадилася на півдні Англії. Усього за три тижні до цього Гарольд відбив несподіваний напад норвежців. Усе, що він зміг протиставити відбірним силам Вільгельма, – це своє поріділе військо і спішно набране сільське ополчення. Англосакси билися з виключною мужністю, але в жовтні 1066 р. у битві біля Гастінгса зазнали поразки. Найкращі англійські воїни разом із королем Гарольдом загинули, захищати країну було нікому. Лондон відкрив ворота переможцю. Нормандський герцог став королем Англії Вільгельмом Завойовником.

Замок Харлер Касл.
Кінець XIII ст.

Збереглася цікава пам'ятка образотворчого мистецтва XI ст. – тканий килим (гобелен) із французького міста Байо. Його ширина – 50 сантиметрів, а довжина – цілих 70 метрів. На гобелені представлені епізоди походу Вільгельма Завойовника, у тому числі битва при Гастінгсі і загибель Гарольда. По суті, килим є своєрідною тогочасною енциклопедією: на ньому зображені селяни, ремісники, воїни, приготування до походу, кораблі, що плвли в Англію.

подробити

XIII ст. З «Великої історії Англії, або Хроніки від 1066 до 1259» Матвія Паризького

Англи піші, озброєні двосічними сокирами, з'єднавши щити, утворили непроникну стіну. Гарольд – також піший – стояв разом з братами біля свого прапора, щоб нікому не спало на думку втікати. Билися несамовито, обидві сторони не хотіли поступатися. Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англійці розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами. Нормандці, повернувши проти ворогів, напали на них і, у свою чергу, змусили бігти англійців. Перемога дісталася нормандцям. Зрештою Гарольд був поранений стрілою в голову і загинув на полі битви.

Англосакси неодноразово підіймали повстання. Вільгельм жорстоко їх придушував, а землі непокірної знаті роздавав рицарям-завойовникам. Король наділяв землею поступово, у міру того як забирав її у місцевого населення. Тому володіння баронів (великих землевласників) були розкидані в різних районах, що заважало виникненню незалежних князівств. У результаті влада короля в Англії виявилася міцнішою, ніж в інших країнах Західної Європи. На відміну від них, тут діяло правило «Васал мого васала є моїм васалом», і всі рицарі служили в королівському війську.

Печатка Вільгельма
Завойовника

Битва біля Гастінгса. Фрагмент гобелена з Байо. XI ст.

Зміцненню королівської влади сприяв також проведений Вільгельмом загальний поземельний перепис – перший у середньовічній Європі. Король отримав інформацію про розміри володінь і прибутки своїх васалів, а також точні дані для грошового оподаткування всього населення. Під час перепису від жителів під страхом покарання вимагали, як на Страшному суді, казати тільки правду. Тому всі зроблені записи назвали «Книгою Страшного суду».

Щоб утримувати в покорі переможений народ, Вільгельм поділив країну на графства і в кожному з них побудував замок-фортецю. Найвідомішим є лондонський Тауер – одна з королівських резиденцій, де знаходилася також в'язниця, а у дворі відбувалися страти.

Тепер тут розташовані сховище королівських коштовностей і музей старовинної зброї. За легендою, Лондон процвітатиме, поки в Тауері житимуть 12 чорних воронів. Цієї традиції англійці дотримуються й сьогодні. Ще маленьким пташеняткам підрізають крильця, щоб вони не могли вилетіти із замку.

Ставши королем Англії, Вільгельм залишився водночас герцогом Нормандії, тобто васалом французького короля. З цього моменту і на декілька наступних століть історичні долі двох держав тісно переплелися.

2. Створення держави Плантагенетів. Вільгельм Завойовник та його наступники перетворили Англію на могутню державу. Її подальше поси-

Лондонський Тауер

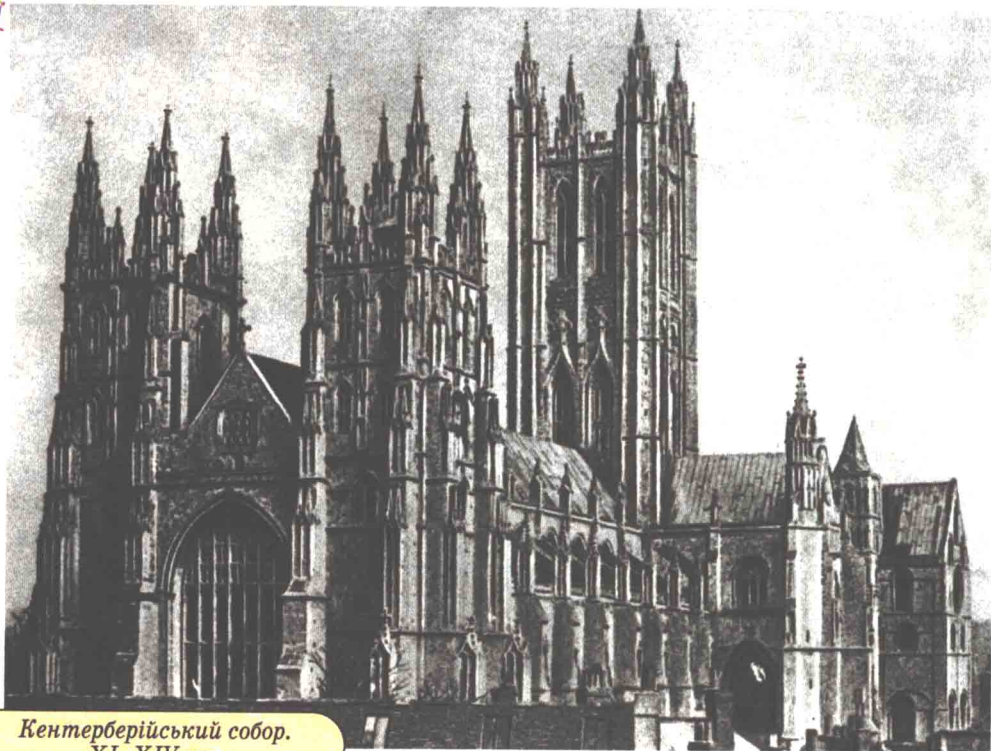
лення пов'язане з іменем правнука Вільгельма – уже знайомого нам **Генріха II Плантагенета** (1154–1189). Крім Англії, до складу його величезної Анжуйської держави входила також майже половина Франції, у тому числі багаті Нормандія й Аквітанія. Генріх II був невтомним працівником. Здавалося, він ніколи не відпочиває, постійно роз'їжджає по своїх володіннях і всюди наводить порядок. Щоб мати надійну опору, король призначив шерифами (управителями англійських графств) відданих собі людей незначного походження.

Важливі зміни викликала проведена Генріхом II судова реформа. Раніше справи розглядали місцеві сеньйоріальні суди, які виносили вирок за результатами поединку або після застосування **ордάλій** – випробувань водою і вогнем. Під час їх звинуваченому доводилося класти руки на вогонь, проходити через палаюче вогнище, тримати розпечене залізо. Або ж його змушували дістати кільце з окропу чи кидати із зв'язаними руками у холодну воду. Невинним вважався лише той, хто витримував ці випробування.

Генріх встановив нові правила. Кожна вільна людина могла за певну плату перенести розгляд своєї справи з сеньйоріального до королівського суду. Там судді діяли зовсім інакше. Вони опитували 12 «гідних, чесних і таких, що заслуговують на довіру», місцевих жителів, які свідчили під присягою (тому їх називали присяжними). Поступово суди присяжних витіснили феодальні, по всій країні поширилося єдине королівське право.

Важливе значення мала військова реформа. Генріх II обмежив військову службу феодалів терміном до 40 днів. За решту служби (а іноді й за всю) вони мусили сплачувати своєрідний податок – **щитові гроші**. На ці кошти король набирив наймане рицарське військо. Крім того, Генріх II зобов'язав усіх вільних чоловіків мати озброєння, щоб за необхідності з них можна було створити ополчення. Залежність короля від військових сил феодалів різко зменшилася.

Серйозне зіткнення відбулося у Генріха II із церквою, яку він спробував поставити під свій контроль. Проти цього рішуче виступив архієпископ **Томас Бекет**, колишній друг короля. Роздратований Генріх необережно вигукнув: «Невже не знайдеться нікого, хто позбавив би мене цього попа!» Одряду ж декілька надто послужливих придворних увірвалися до Кентерберійського собору, де правив службу архієпископ, і прямо біля вівтаря вбили його. Злочин викликав страшенне обурення, папа римський загрожу-

*Кентерберійський собор.
XI–XIV ст.*

вав королю відлученням. Він змусив Генріха II публічно покаятись і відмовитися від заходів проти церкви.

*Річард I Левове Серце.
Мініатюра. XII ст.*

■ **3. Велика хартія вольностей.** Син і спадкоємець Генріха II, **Річард I Левове Серце**, був героєм Хрестових походів, поетом, прекрасно освіченою людиною, але бездарним політиком. Він проводив життя у постійних мандрах, за десять років свого правління лише десять місяців прожив у Англії і навіть не знав англійської мови. Після загибелі Річарда королівську корону успадкував його молодший брат **Іоанн Безземельний**. Своєю підступністю, переслідуванням неугодних баронів і нескінченними поборами він викликав ненависть підданих.

Спроби Іоанна втрутитися у справи церкви викликали конфлікт з папою Інокентієм III. Папа відлучив короля від церкви і загрожував позбавити трону. Переляканий Іоанн відступився, визнав себе васалом папи і дав обіцянку щороку сплачувати йому велику грошову суму. Принизлива угода викликала в Англії обурення. Атмосфера загострилася після

поразок англійців у Нормандії, куди, скориставшись ситуацією, вторгся французький король Філіпп II Август. За короткий час Іоанн втратив понад половину своїх французьких володінь. Коли вістка про це досягла Англії, барони підняли заколот. Їх підтримали духовенство, рицарство і міста. Лондон відчинив перед повстанцями ворота.

Іоанну Безземельному не залишалось іншого, ніж визнати вимоги баронів і 15 червня 1215 р. підписати **Велику хартію вольностей**. У ній король обіцяв не обмежувати права англійської церкви, не обтяжувати баронів податками, не розорювати народ штрафами, не допускати сваволі королівської влади, опікуватися торгівлею і не порушувати міських привілеїв.

Іоанн Безземельний.
Мініатюра. XIII ст.

1215 р. З Великої хартії вольностей

1. Щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями в недоторканності. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи всі нижчеписані вольності.

12. Ні щитові гроші, ні інші побори не повинні стягуватись у королівстві нашому інакше, як за загальною згодою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону, і не для посвячення в рицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж первородної доньки нашої.

20. Вільну людину можна штрафувати тільки відповідно до роду провини, причому має залишатися недоторканим її зняряддя.

32. Ми не станемо утримувати у себе землі тих, хто звинувачений у важких злочинах, довше року і дня, а потім землі ці мусимо повернути їхнім сеньйорам.

39. Жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена, чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана, чи якимось іншим чином знедолена. Ми не вчинимо проти неї жодних дій і не дозволимо зробити це комусь іншому, інакше ніж за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати та в'їжджати до Англії, перебувати в країні та пересуватися як сушею, так і водою для того, щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит.

61. Ми даємо гарантію, щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства, кого забажають, а ті повинні всіма силами охороняти і змушувати охороняти мир і вольності, які ми їм надали. Якщо ми або хтось із слуг наших якусь із статей миру або гарантії порушимо, двадцять п'ять баронів тиснутимуть на нас всіма засобами, тобто шляхом захвату замків, земель, володінь та усіма іншими доступними їм способами, поки не буде виправлено порушення відповідно до їхнього рішення...

По суті, прийняття Хартії означало капітуляцію короля перед повсталими. Їхні вимоги були задоволені.

Велика хартія
вольностей

англійських феодалів. Під тиском папи Інокентія III король втрутився у політичну боротьбу в Італії і постійно тягнув для неї гроші з Англії. Обурена знать підняла повстання. Влада опинилася в руках Ради баронів, без узгодження з якою король не мав права приймати рішення.

Печатка Симона де Монфора

Громадянська війна закінчилася, однак започаткований Симоном де Монфором парламент продовжував діяти. Новий король Едуард I зрозумів, що за підтримки станів управляти країною набагато легше. Парламент протистояв домаганням знаті, забезпечував вчасне збирання податків, повідомляв короля про потреби станів.

Згодом у парламенті утворилися дві палати. Вище духовенство і знать входили до верхньої палати лордів, у нижній палаті общин засідали по два рицарі від кожного графства і по два городянина від великих міст. Англійський парламент не тільки встановлював податки, а й брав участь у виданні законів. Усередині нього склався міцний союз рицарства і міської

Основне значення документа полягало в обмеженні королівської влади на користь великих феодалів. За виконанням його положень стежила виборна Рада баронів, яка в разі порушення Хартії могла оголосити королю війну. Певні гарантії від сваволі влади отримали вільні люди. Невипадково вважається, що Хартія заклала підвалини англійської свободи і демократії, стала першим у Європі документом з утвердження прав людини.

Король Іоанн не збирався дотримуватися Хартії. Між ним і баронами почалася війна, але у розпал воєнних дій король помер.

4. Виникнення парламенту і нові випробування. Син Іоанна Безземельного Генріх III (1216–1272) не відрізнявся твердим характером і легко потрапляв під чужий вплив. За наполяганням дружини-француженки він щедро роздавав землі й посади її численним родичам, нехтуючи інтересами

Засилля купки баронів не влаштувало рицарів, міста і частину знаті. Вони продовжили боротьбу і на чолі з графом Симоном де Монфором вступили у відкриту війну з королем. Монфор розбив королівське військо і увійшов у Лондон. Генріх разом зі старшим сином потрапили у полон, а Монфор став правителем Англії. Щоб заручитися широкою підтримкою, він у 1265 р. скликав збори, на які запросив не лише верхівку духовенства і знаті, а й представників рицарства і міст. Так було започатковано англійський парламент (місце, де говорять: від франц. «парле» – говорити). Невдовзі військо Монфора зазнало поразки, сам граф загинув у бою.

верхівки. На відміну від французьких Генеральних штатів, усе це робило англійський парламент впливовою силою. Виникнення парламенту перетворило Англію на централізовану державу із становим представництвом.

У середині XIV ст. внаслідок «чорної смерті» Англія втратила не менше третини населення. Робочих рук не вистачало, заробітна плата різко підскочила. Перед феодалами й міськими багатіями постало питання, звідки взяти робітників і як змусити їх працювати за низьку плату. На допомогу їм прийшла королівська влада, видавши низку законів – так зване **«робітниче законодавство»**. Усі люди віком від 12 до 60 років мусили найматися на роботу за ту плату, яка існувала до чуми. Ті, хто залишав наймача без його дозволу, потрапляли до в'язниці. Найменша провина каралася штрафом. У відповідь по країні прокотилася хвиля селянських заворушень.

Водночас із критикою церкви виступив професор **Джон Вікліф**. Він закликав духовенство відмовитися від багатств і передати їх світським правителям. Щоб зробити Святе Письмо доступним народу, Вікліф сприяв його перекладу з латини англійською мовою. Вчення Вікліфа було засуджене як єретичне, але знайшло широкий відгук у народі. Його підхопили й надали нового звучання **лоларди** – бідні священики. Вони запитували: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?» У цих словах відбивалися інтереси простого народу.

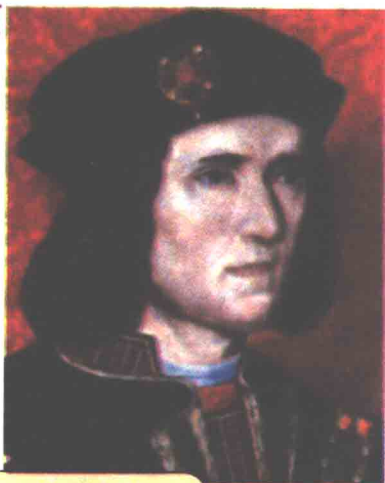
Становище в країні різко погіршилося після того, як для продовження Столітньої війни король увів новий податок. У **1381 р.** обурені селяни підняли повстання під проводом покрівельника **Уота Тайлера**. Воно миттєво охопило більшу частину Англії. Селяни громили монастирі й замки, убивали феодалів і збирачів податків, спалювали податкові документи. Селянські загони підійшли до Лондона, міська біднота відчинила перед ними ворота. Король був змушений піти на переговори з повсталими, але під час обговорення селянських вимог мер столиці підступно вбив Уота Тайлера. Королівське військо витіснило повстанців з Лондона і вчинило над ними жорстоку розправу. Відсутність дисципліни й наївна віра в «добра короля» у черговий раз прирекли селян на поразку.

Попри це повстання Уота Тайлера мало для Англії важливі наслідки. Уряд зрозумів, що не варто зловживати терпінням селян, зменшив податки й полегшив «робітниче законодавство». Звільнення селян прискорилося, їхнє господарство почало розвиватися успішніше.

5. Війна Червоної і Білої троянд. Наприкінці XIV ст. група баронів скинула з престолу останнього Плантагенета. До влади в Англії прийшла династія **Ланкастерів**. Свої права на трон заявила ще одна могутня родина – герцоги **Йорки**. Герб Ланкастерів прикрашала червона, а герб Йорків – біла троянда. Тому кровопролитна 30-річна бійня між ними отримала назву **війни Червоної і Білої троянд** (1455–1486). Попри свою романтичну назву, вона була на рідкість жорстокою і супроводжувалась палацовими інтригами, підступними зрадами й жорстокими розправами.

Джон Вікліф. Гравюра. XV ст.

Річард III

Король Генріх VI Ланкастер тяжко захворів і не зміг управляти державою. Йорки вступили в тривалу боротьбу за корону, вийшли з неї переможцями й звели на престол Едуарда IV. Після смерті Едуарда корону мав успадкувати старший з його двох малолітніх синів – 12-річний Едуард. Але виснаженій війною країні потрібен був сильний і мудрий правитель. Найбільше на цю роль підходив брат покійного короля – талановитий полководець і політик Річард Глостер. Щоб зробити його єдиним спадкоємцем трону, парламент оголосив дітей Едуарда IV незаконнонародженими. Корона перейшла до Річарда III (1483–1485). Юні принци опинилися в лондонському Тауері, де загинули за нез'ясованих обставин.

Постать Річарда III – одна з найзагадковіших у світовій історії. Пізніше письменники створили з нього якусь потвору – горбатого сухоругого карлика, безсердечного й винятково жорстокого. Насправді ж він був невисокою на зріст людиною з тонким і розумним обличчям. Одне плече у нього було трохи вищим за інше й погано працювала ліва рука, але це не завадило Річарду стати вправним воїном. Згодом йому приписали ряд убивств, у тому числі малолітніх принців. Сучасні історики ставлять ці звинувачення під сумнів. До нас дійшли тільки свідчення ворогів Глостера, але й вони відзначають його розум і хоробрість, прекрасні здібності полководця і правителя.

За два роки правління Річард встиг чимало зробити для відбудови та зміцнення Англії. Проте його вороги теж не сиділи склавши руки. У 1485 р. Генріх Тюдор, далекий родич Ланкастерів, висадився в Англії. Під Босвортом його військо зійшлося з армією короля. Уже на самому початку битви один з полководців зрадив Річарда й несподівано повернув проти нього свої зағони. Поразка короля стала неминучою, але він не втратив мужності.

Генріх VII Тюдор

Поранений, Річард відмовився втекти, бився в самому центрі свого війська й загинув як справжній король. Прямо на поді битви новим королем Англії оголосили переможця – Генріха VII Тюдора (1485–1509). Він одружився з представницею династії Йорків і поєднав дві ворогуючі квітки – червону та білу троянди – у гербі нових правителів Англії Тюдорів.

Війна Троянд забрала життя близько чверті населення Англії, знищила безліч старовинних родів. Знаті, яка вела своє походження від колишніх покорителів Англії – нормандців, майже не залишилося. На зміну їй прийшли нові дворяни. Зацікавлені у посиленні королівської влади, вони всіляко її підтримували. Генріх VII продовжував скли-

кати парламент, але повністю підпорядкував його собі. В Англії на зміну станово-представницькій монархії приходила необмежена влада короля.

1. Як Альфреду Великому вдалося зупинити норманів?
2. Чому в XI–XII ст. влада короля в Англії була міцнішою, ніж у Франції? Чи сприяли реформи Генріха II посиленню Англії?
3. Чим можна пояснити, що англійський парламент не припинив своєї діяльності після закінчення громадянської війни?
4. Що змусило королівський уряд піти на поступки після придушення повстання Уота Тайлера?
5. Які наслідки мала для Англії війна Червоної і Білої троянд?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи свідчення Матвія Паризького і матеріал підручника, з'ясуйте, що допомогло Вільгельму Завойовнику перемогти короля Гарольда. Як ви оцінюєте цю подію?
2. Уважно прочитайте уривок з Великої хартії вольностей. Інтереси яких груп населення вона захищала? В чому полягало її значення?

§13. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ

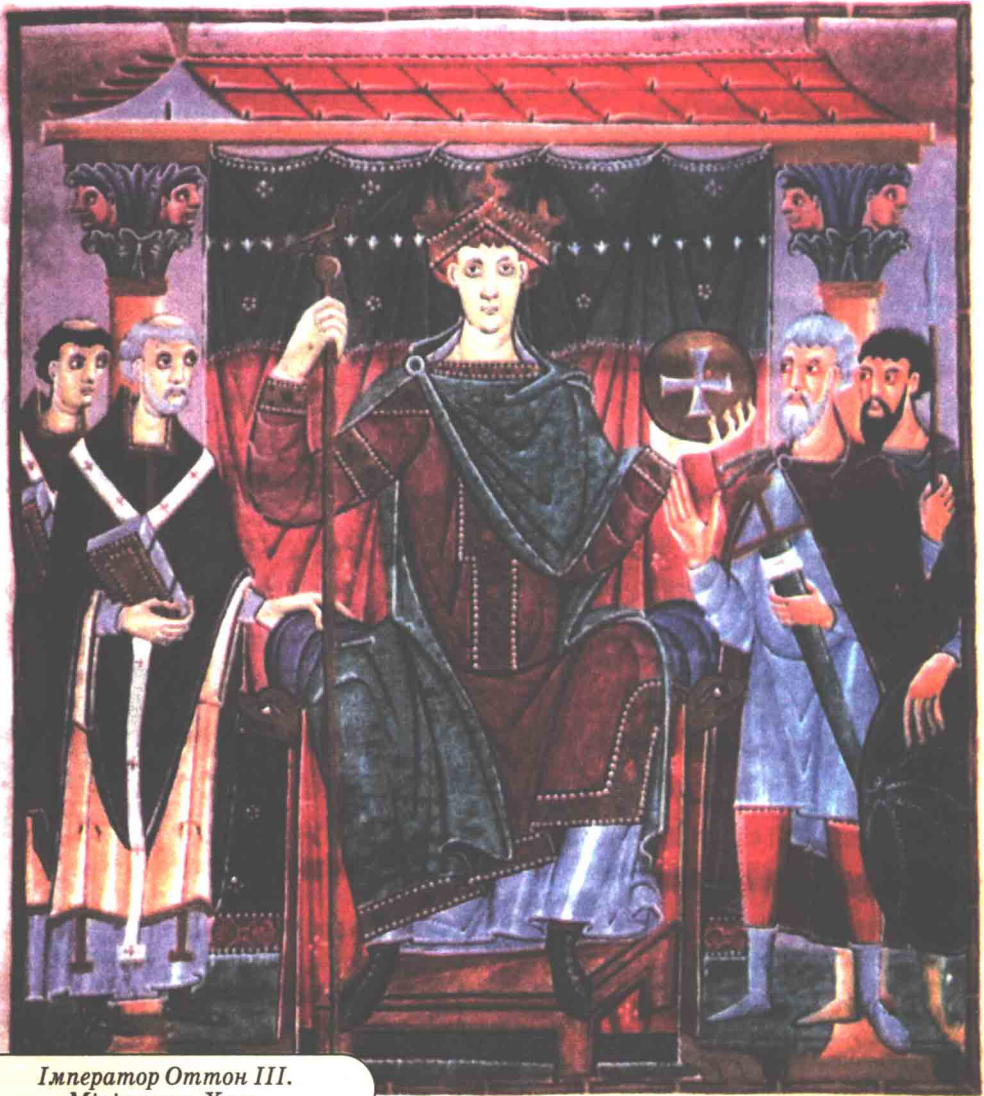
1. Відроджена імперія: государі і князі. Після розпаду єдиної Франкської держави в її східній частині виникло нове королівство, яке складалося з декількох фактично самостійних герцогств. У 919 р. їхні правителі обрали королем герцога Саксонії **Генріха**. З цієї дати прийнято починати історію Німецького королівства.

Генріх очолив країну в тривожний час. Одне за одним її знекровлювали вторгнення грізних ворогів – норманів з півночі і мадярів (угорців) – з півдня. Об'єднавши німецькі племена, король успішно стримував натиск скандинавів. Складніше було зупинити набіги мадярів з Придунав'я. Рухлива мадярська кіннота стрімко вривалася в німецькі землі і спустошувала все на своєму шляху. Для протистояння угорцям Генріх I створив міцне кінне військо і побудував численні бурги (фортеці).

Справу батька продовжив **Оттон I**. У 955 р. на річці Лех поблизу міста Аугсбурга він розбив мадярів. Удар мав таку силу, що угорці назавжди дали спокій німецьким землям. Після перемоги Оттон I став наймогутнішим королем Європи і прагнув відродити державу Карла Великого. Щоб отримати імператорський титул за всіма правилами, Оттон вирішив коронуватися в Римі. На чолі сильного війська він вирушив до Італії і в 962 р. отримав імператорську корону з рук папи. Народилася нова – **Німецька імперія**. Її правителі вважали свою державу продовженням Римської імперії і згодом назвали її **Священною Римською імперією**.

Монета Оттона III

*Імператор Оттон III.
Мініатюра. X ст.*

Наприкінці X ст. у Німеччині відбулося короткочасне піднесення культури, відоме під назвою «Оттонівське відродження». При дворі Оттона I діяла Академія, де освічені люди писали літературні твори і виготовляли рукописи.

Дружиною Оттона II була візантійська принцеса Феодано, що сприяло посиленню культурних зв'язків з Візантією. Виникли школи для хлопчиків і дівчаток, серед учителів особливо виділявся вчений монах Герберт. Людина незнатного походження, він здобув прекрасну освіту і став спочатку вчителем майбутнього імператора Оттона III, а потім – папою римським Сильвестром.

Кожний новий король вважав за необхідне отримати імператорську корону в Римі. Нерідко такі походи перетворювалися на затяжні війни, і тоді королі надовго залишали Німеччину. За їхньої відсутності зростала незалежність великих феодалів.

Щоб зміцнити свої позиції, імператори прагнули заручитися підтримкою церкви. Оттон I та його наступники щедро дарували їй численні землі та привілеї, а натомість призначали єпископами та абатами вірних собі людей. У Німеччині їм вдалося зробити церкву головною опорою імператорської влади. Наприкінці X ст. імператори вдало скористалися ослабленням папства і навіть почали на власний розсуд призначати пап. Обурене духовенство виступило за звільнення церкви від світської влади. Особливої гостроти конфлікт між імперією і папством набув у подіях уже згадуваної «боротьби за інвеституру». Імператорська влада вийшла з неї ослабленою.

Корона Священної Римської імперії. X–XI ст.

Для здійснення італійських походів імператори постійно зверталися по допомогу до німецьких князів. У обмін князі вимагали все нових привілеїв і фактично ставали незалежними правителями. Вони вміло користувалися тим, що в Німеччині не склався звичай успадковувати престол. Королів обирали князі. Кожний государ, щоб передати корону синові, мусив ще за життя отримати їхню згоду. Все частіше імператори просто купували підтримку князів ціною різних поступок.

2. Могутність Штауфенів. Посилення імператорської влади відбулося за государів з династії Штауфенів (або Гогенштауфенів), головна мета яких полягала у підкоренні Італії. Здібний полководець і досвідчений політик **Фрідріх I** (1152–1190) навіть отримав італійське прізвище **Барбаросса** (Рудобородий). Він шість разів вторгався в країну, але несподівано наштовхнувся на протистояння нової могутньої сили – багатих і незалежних міст.

Попервах Фрідріх I вміло скористався розбратом і суперництвом між містами. Два роки німецьке військо тримало в облозі Мілан – найбільший центр процвітаючої Ломбардії. Після капітуляції імператор ущент зруйнував місто, а його мешканців страшенно принизив, змусивши з мотузками на шії благати про пощаду. Розправа обурила всю Італію і показала, що досягти успіху можна лише спільними зусиллями. Північноіталійські міста об'єдналися в Ломбардську лігу і в 1176 р. біля міста Леньяно завдали війську Фрідріха I нищівної поразки. Сам імператор ледве встиг врятуватися, покинувши на полі битви свій меч і прапор.

Італійську політику Фрідріха I продовжив його син **Генріх VI** (1190–1197). Він одружився з сицилійською принцесою, однак право на корону

Імператор Фрідріх Барбаросса. Мініатюра. XII ст.

Фрідріх II. Мініатюра.
XIII ст.

Печатка Фрідріха II

Південної Італії був змушений підтверджувати силою зброї. Вдалий військовий похід закінчився пишною коронацією Генріха. Несподівано енергійний государ помер зовсім молодим. Його сину Фрідріху виповнилося всього три роки.

Для Фрідріха II (1220–1250) Німеччина завжди залишалася чужою країною. За 30 років свого правління він відвідав її лише двічі. Імператор виріс і жив на Сицилії – мальовничому і зручно розташованому острові, яким колись почергово володіли візантійці, араби і нормани. Тісне переплетіння різних культур надавало неповторного колориту сицилійському життю і суспільству. Королівська влада була тут найсильнішою у Західній Європі: феодалі повністю залежали від Фрідріха II. Двір імператора в Палермо вражав витонченою розкішшю, а пишний церемоніал підносив велич государя на неперевершену висоту.

Фрідріх II був найосвіченішим із тогочасних монархів: знав багато мов, складав вірші, написав цікавий трактат про соколине полювання. На відміну від інших європейських країн, державні посади у Сицилійському королівстві обіймали не васали імператора, а навчені й призначені за плату чиновники. Прагнучи поставити собі на службу якомога більше знаючих людей, Фрідріх II заснував університет у Неаполі – перший із створених не папою чи містами, а імператором.

Фрідріх II побудував потужний флот і першим у Західній Європі набрав постійне військо, сформоване переважно із сицилійців-мусульман. Він ніколи не виявляв зневаги до інших релігій або народів, мав прекрасні стосунки з мусульманськими государями. Під час Шостого хрестового походу імператор без усякого застосування зброї домовився з єгипетським султаном про мирне повернення християнам Єрусалима. Натомість Фрідріх II не закрив жодної мечеті і запевнив султана, що надаватиме йому підтримку проти ворогів. Така поведінка драгувала пап і неодноразово закінчувалася відлученням імператора від церкви.

Фрідріх II продовжив боротьбу з папством за панування у Центральній та Північній Італії. Ці області приваблювали його не лише своїм винятковим багатством. Вони утворювали своєрідний міст між Німеччиною і Південною Італією і дозволяли імператору з'єднати свої володіння. Усі військові витрати лягли на Сицилійське королівство. Від німецьких князів Фрідріх II вимагав лише одного – не заважати і задля цього постійно йшов їм на поступки. Князі отримали майже необмежену владу у своїх землях.

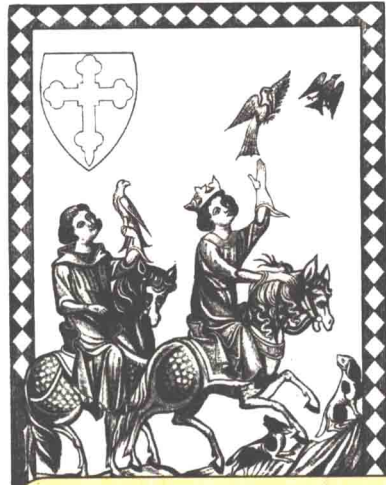

Документ

XIII ст. З грамоти Фрідріха II у відповідь на його відлучення від церкви

Якщо Римській імперії, яка покликана захищати християн, загрожуватимуть вороги та невірні, імператор візьме меча і захищатиме честь та звання. Але якщо отець усіх християн, наступник апостола Петра, намісник Христа підбурюватиме проти нас ворогів повсюди: на що ми мусимо тоді сподіватись? Що почати? Хіба в наш час люди знедолені та неблагородні не простягають своїх брудних рук до королівських та імператорських титулів? Папи хочуть перевернути весь світ, аби побачити біля своїх ніг імператорів, королів і князів. А тому весь світ повинен об'єднатися для повалення цієї нечуваної тиранії та для знищення загальної небезпеки.

Фрідріх II справляв на сучасників незвичне враження, через що його називали «Диво світу». Після смерті імператора виникла легенда, начебто він не помер, а лише тимчасово зник. Люди вірили, що колись государ повернеться і встановить царство загального миру. Насправді ж після смерті останнього з могутніх Штауфенів загинула і його держава. У Німеччині посилилась роздробленість. Сицилія вступила у смугу занепаду. Усі нащадки Фрідріха II загинули, намагаючись утримати чи повернути його володіння. До самого кінця Середньовіччя жоден з німецьких імператорів не мав такої сили, впливу і авторитету, як видатні правителі династії Штауфенів.

Соколине полювання.
Мініатюра. XIII ст.

3. «Натиск на Схід». На схід від німецьких територій, у міжріччі Одери і Ельби, жили незалежні племена західних слов'ян. Своєї держави тут не виникло. Поморські й полабські слов'яни залишались язичниками. Ще в X ст. правителі Німеччини спробували їх підкорити, але наштовхнулися на мужній опір і повернули назад. Нова хвиля німецького наступу почалася з середини XII ст.

На той час імператори повністю зав'язли в італійських походах. Серед світських і церковних феодалів посилювалося прагнення розширити свої володіння на схід. Замість участі в Другому хрестовому поході папа дозволив саксонським рицарям почати насильницьке навернення в християнство народів, які проживали в нижній течії Ельби (Лабі) та на Балтійському узбережжі, – полабських і поморських слов'ян. Похід очолив войов-

Надання імператором привілеїв князям. Мініатюра. XIV ст.

Німецькі селяни закладають села на колонізованих землях. Мініатюра. XIII ст.

ничий герцог Генріх Лев. Німців зустрів запеклий опір, але сили були надто нерівними. Після тривалої боротьби слов'янські землі скорилися.

За рицарями та місіонерами поринули німецькі переселенці – колоністи. Феодали створювали для них сприятливі умови: роздавали великі земельні ділянки, вводили податкові та інші пільги. Адже утримати завойовані землі можна було, лише заселивши їх. Припливу колоністів сприяло й те, що внаслідок загального зростання населення в Західній Європі землі на всіх не вистачало. У пошуках «кращої долі» безліч селян з різних куточків імперії вирушали у завойовані райони. Поступово підкорені слов'яни прийняли християнство і злилися з переселенцями. Виникли нові німецькі землі – Мекленбург, Бранденбург, Померанія. На місцях колишніх слов'янських поселень швидко зростали нові міста – Любек, Берлін, Росток та інші.

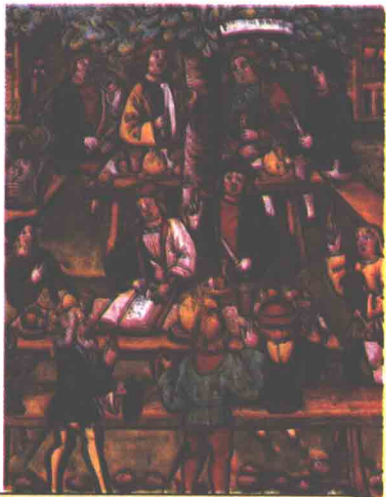
Тоді ж розгорнулася німецька колонізація Східної Прибалтики, де проживали ливи, лети, ести, прусси. Спочатку дорогу в ці області освоїли купці з Любека, потім прийшли місіонери й воїни. Місцеве населення усіма силами протистояло чужинцям: війни не припинялися багато років. На початку XIII ст. виросло місто Рига і згодом перетворилося на центр нової німецької землі – Лівонії. Головну роль у підкоренні Пруссії відіграв **Німецький (Тевтонський) орден**, який створив на загарбаних землях невелику, але міцну державу.

Заселення німцями слов'янських територій дало потужний поштовх їхньому економічному розвитку. Відбувалося активне освоєння нових земель, виникали міста, уздовж балтійського узбережжя процвітала торгівля. Разом з тим піднесення стало результатом насильницького підкорення чужих земель і народів. Загарбання на східних кордонах імперії посилили князів на противагу імператору.

■ ■ 4. Утворення Швейцарського союзу. Після припинення династії Штауфенів Німеччину майже 30 років виснажували феодалні міжусобиці. Спокій встановився після обрання на престол представника небагатого швабського роду – графа Рудольфа I Габсбурга. Скромне походження не

завадило йому стати досвідченим політиком. Імператор зрозумів, що Німеччина втратила колишній вплив у Італії, і відмовився від італійських походів. Його увагу привернули зовсім інші землі. Рудольф I захопив і приєднав до своїх володінь Австрію та сусідні з нею слов'янські території. Проте утримати імператорську корону надовго Габсбурги тоді не змогли.

Німецькі князі пильно стежили за тим, щоб жодна з династій не залишалася на престолі довго. Робилося це навмисно, аби не допустити посилення імператорської влади. Наприкінці XIII ст. Священна Римська імперія являла собою найбільшу, проте роздроблену країну Західної Європи. Кожний з понад ста територіальних князів був повновладним господарем у своїх володіннях.

Засідання швейцарського сільськогосподарського суду. Мініатюра. XV ст.

Тим часом Габсбурги (імператорська корона повернулась до них лише у XV ст.) всю енергію спрямували на загарбання гірських районів у Альпах. Це не тільки зробило б їх господарями важливих торгових шляхів між Німеччиною та Італією, але – найголовніше – з'єднало б усі їхні володіння в суцільну територію.

Альпійські селяни не знали особистої залежності і звикли бути вільними. Свою назву – швейцарці – вони отримали від імені однієї з селянських общин – Швіц. Наприкінці XIII ст. жителі трьох кантонів (областей) об'єдналися проти Габсбургів і створили Швейцарський союз. За легендою, повстання підняв селянин і знаменитий стрілець з лука Вільгельм Телль. Виступу передували незвичні події. Ландфогт (управитель) висів на стовпі свого капелюха і вимагав,

щоб усі перехожі кланялися головному убору на знак особливої шани до його хазяїна.

Документ

XIII ст. З легенди про Вільгельма Телля

Один благочестивий житель на ім'я Вільгельм Телль неодноразово проходив повз вивішений капелюх і не кланявся йому. Про це донесли ландфогту. Тоді викликав він Телля і грізно запитав, чому той не слухається його наказів.

Цей Телль був добрим стрільцем, краще нього важко було знайти, а ще були в нього гарненькі діти, яких він дуже любив. Ось за ними й послав ландфогт, а потім сказав: «Телль, ти повинен прострілити яблуко, яке покладуть на голову одного з твоїх дітей. І дивись, щоб влучити в яблуко, бо, якщо не попадеш з першого разу, це коштуватиме тобі життя».

142 Зрозумів Телль, що доведеться йому це робити, взяв лук, вклав стрілу, а другу засунув собі ззаду за комірець. Ландфогт сам поклав яблуко на голову дитини (якій не було ще й шести років). І прострілив Телль яблуко на маківці сина, а самого його не зачепив.

Ландфогт спитав, що означала друга стріла. Вимовив тоді Телль: «Якщо б я влучив у дитину, то другу стрілу випустив би у вас, і поза сумнівом, вам би це не минулося».

Швейцарська селянська піхота розгромила кінноту Габсбургів. Союз на справі довів, що здатен захистити свою незалежність. До нього приєднувалися все нові й нові кантони і міста.

Тривалий час у Швейцарському союзі не існувало постійних органів управління. У певний день дорослі чоловіки сходилися і розглядали накопичені справи свого кантону. Для розв'язання загальносоюзних проблем скликали збори представників усіх кантонів. Кожний кантон жив за власними законами, проте всі вони були зобов'язані не завдавати шкоди ані інтересам союзу в цілому, ані один одному. Такий устрій робив Швейцарію найдемократичнішою державою тогочасної Європи, а за її межами породив легенду про щасливу країну, де править вільне селянство.

Знадобилась ще не одна перемога, перш ніж наприкінці XV ст. Швейцарія остаточно виборолала собі незалежність.

5. «Золота б́улла» Карла IV і закріплення роздробленості. Вигідне розташування Німеччини на шляхах міжнародної торгівлі створювало сприятливі умови для розвитку її ремесла і торгівлі, розквіту міст. Важливу роль у господарстві відігравала гірнична справа: німці вважалися неперевершеними по всій Європі майстрами-гірниками. Подальшим економічним успіхам заважала політична роздробленість країни. У Німеччині не існувало єдиної грошової системи, кожне князівство стягувало свої мита, мало власні одиниці міри та ваги. У збереженні роздробленості були зацікавлені тільки князі.

На початку XIV ст. князі посадили на трон представника малозначного роду графів Люксембургів. Несподівано Люксембурги не лише приєднали до своїх володінь Чеське королівство, а й надовго закріпили за собою імператорську корону. У 1356 р. найвизначніший з правителів цієї династії – імператор Карл IV видав «Золоту буллу», яка остаточно закріпила роздробленість Німеччини.

«Золота булла» затвердила існуючий на практиці порядок передачі німецького трону. Більшістю голосів короля обирали сім авторитетних князів – курфюрстів: три архієпископи і чотири світські правителі. Але стати імператором король міг тільки в Римі після вручення імператорської

Імператор Карл IV і курфюрсти.
Мініатюра. XIV ст.

Титульна сторінка
«Золотої булли». XIV ст.

корони самим папою. «Золота булла» узаконила право князів карбувати монету, стягувати мита, вершити суд і навіть вести міжусобні війни. Більше того, містам було суворо заборонено створювати союзи для опору зазіхань феодалів.

У той час коли у Франції та Англії розгорталася централізація, посилювалась королівська влада і поступово знищувалось всевладдя феодальної знаті, у Священній Римській імперії відбувалися зовсім інші явища. Тут імператорська влада дедалі слабшала, а великі князі зміцнювали свої позиції і перетворювались на повноправних володарів своїх територій.

Після припинення Люксембурзької династії імператорська корона в середині XV ст. перейшла до Габсбургів. У країні діяв орган станового представництва – рейхстаг. Головна роль у ньому належала курфюрстам,

князям та багатій верхівці великих міст. Вплив рицарства, духовенства і більшості міст був незначним. Рейхстаг мав обмежені права, його рішення далеко не завжди виконувалися. В окремих князівствах скликали ландтаги – збори представників місцевої знаті, духовенства і городян. Попри нерегулярне проведення, ландтаги сприяли вдосконаленню управління, законодавства й економічного життя в межах своїх територій.

Роздробленість країни викликала занепокоєння у частині німецького суспільства. Бюргерство виступало за проведення реформ: заборону феодальних війн, встановлення контролю міст над свавіллям князів, введення єдиного судочинства та єдиної грошової і митної системи. Виконання цих вимог могло б вивести Священну Римську імперію на шлях централізації. Проте в реальному житті в Німеччині на схилку Середньовіччя зберігалась роздробленість.

1. Чому німецькі королі вважали за необхідне отримати імператорську корону в Римі? Які причини викликали роздробленість Священної Римської імперії?
2. Що в устрої Сицилійського королівства відрізняло його від інших країн? Чому сучасники називали імператора Фрідріха II «Подивом світу»?
3. Чому завоювання земель на Сході здійснювали князі, а не імператори? Які наслідки мало заселення німцями слов'янських територій?
4. Чому в тогочасній Європі Швейцарію вважали найдемократичнішою країною?
5. Чиї інтереси захищала «Золота булла» Карла IV? Чому в Німеччині не склалася спадкоємна монархія? Хто обирав короля і коли він ставав імператором?
6. Здійснення яких перетворень могло вивести Німеччину на шлях централізації? Чому цього не відбулося?

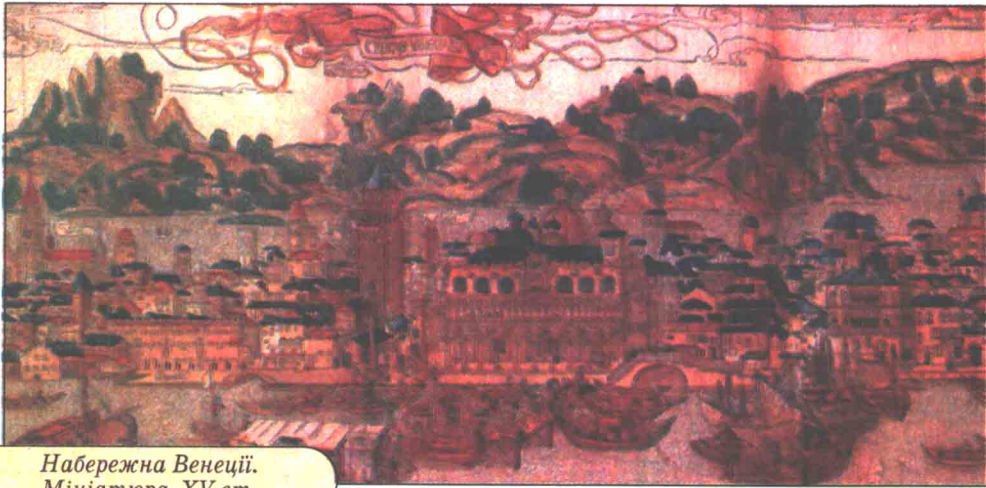
ЗАВДАННЯ

1. На підставі тексту грамоти Фрідріха II охарактеризуйте ставлення імператора до папи.
2. Уважно прочитайте уривок з легенди про Вільгельма Телля. Чому швейцарський селянин не вважав за потрібне кланятися капелюху імператорського ландфогта? Як ви оцінюєте подальшу поведінку Телля?
3. Поміркуйте, що було спільне, а що відмінне у діяльності англійського парламенту, французьких Генеральних штатів і німецького рейхстагу.

§ 14. РОЗМАЇТТЯ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОГО СВІТУ

1. **Італійські міські республіки.** Середньовічна Італія неодноразово зазнавала чужоземних вторгнень. Її територію завойовували лангобарди, візантійці, франки, араби, нормани, німці. Але скільки б не змінювалося загарбників, постійним залишалося одне – політична роздробленість країни. Це призводило до нескінченних чвар усередині Італії і водночас ослабляло її перед зовнішнім ворогом.

*Набережна Венеції.
Мініатюра. XV ст.*

В Італії найкраще зберігся античний спадок, тому тут значно раніше, ніж в інших країнах Європи, пожвавилось міське життя. Вже з VIII ст. активно відроджувалися старі й підіймалися численні нові міста. Вдале розташування в центрі Середземномор'я, на перетині морських шляхів, сприяло перетворенню великих портів Італії на центри посередницької торгівлі між Заходом і Сходом. Флот Генуї, Венеції і Пізи панував у Середземномор'ї. У житті італійського міста тон задавала не знать, а ділові люди – купці, банкіри, підприємці.

*Сцена з життя італійського
банку. Мініатюра. XV ст.*

Італійські купці започаткували банківську справу: не випадково їх усіх називали «ломбардцями». Далеко за межами країни славилися зброя з Мілана, тонкі сукна з Л'юкки, скляні вироби з Венеції. Широка торгівля, багатогалузеве ремесло, кредитно-грошові операції – все це створювало надійну основу для збагачення італійських міст. Виборюючи незалежність, городяни руйнували феодальні замки й переселяли їхніх володарів у міста, а сільську округу підпорядковували собі. Поступово великі міста перетворились на самостійні міські республіки, кожна з яких мала власне законодавство, органи управління, військо й монету. Завдяки небувалому розквіту міст Італія увійшла до числа передових країн середньовічної Європи.

146

Тривалий час Італія залишалась головною ареною боротьби за верховенство між імператорами і папами. Конфлікт досяг піка в уже відомому нам зіткненні папи Григорія VII з імператором Генріхом IV. Обидва суперники прагнули залучити в союзники якомога більше міст, а за підтримку жалували право самоврядування. Необхідність стати на той чи інший бік призвела до виникнення всередині міст двох протиборчих угруповань. Папу підтримували **гвельфи**, а імператора – **гібеліни**. Однак протиріччя між ними пояснювалися не стільки політичними уподобаннями, скільки еко-

номічним суперництвом. Упродовж століть позиції гвельфів і гібелінів визначали все життя італійських республік.

Самостійною політичною силою стали також **пополани** – широкі верстви торгово-ремісничого населення. Розрізнялися заможні й бідні пополани – «жирний» і «худий народ». Економічне процвітання міст додавало пополанам сили й рішучості: у Флоренції, Мілані та інших містах їм вдалося усунути від влади знать. Однак плодами спільної перемоги скористалася лише пополанська верхівка, яка зосередила у своїх руках міське управління. Невдоволення «худого народу» вилилося у низку міських заворушень. У 1378 р. особливого розмаху набуло повстання найманих робітників **чомпі** (чесальників вовни) у Флоренції. Після його придушення в місті утвердилася влада «жирних» пополанів.

У XIII–XV ст. італійські республіки були вже настільки могутніми, що почали битву за переділ Італії, насамперед за оволодіння торговими шляхами. Вони не шкодували ні сил, ні грошей для оплати **кондотьєрів** – найманих командирів військових загонів. Італія не знала внутрішнього миру. Міста постійно ворогували між собою, а щасливий переможець підпорядковував собі слабшого сусіда. Чимало чужих територій привласнили у такий спосіб розвинені Флоренція та Венеція.

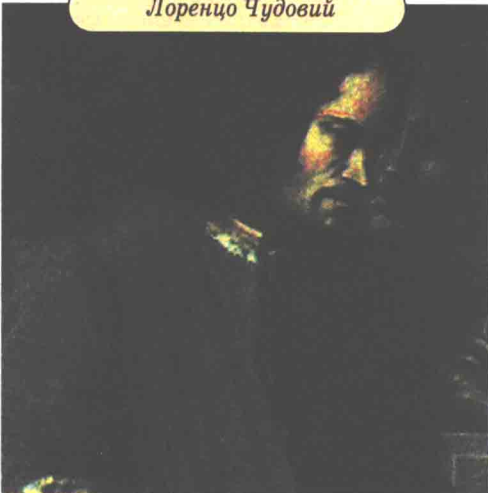
Відбувалися зміни і в політичному устрої міст. Замість республіки виникла нова форма правління – **сеньорія** на чолі з правителем (сеньйором), який тримав у своїх руках усю повноту міської влади. Термін правління сеньйора був необмеженим, поступово його посада перетворилася на спадкову.

В середині XV ст. навіть у Флоренції, де зберігався республіканський устрій, фактично правив багатий банкір **Козімо Медічі**. Хоча Козімо не мав звання сеньйора, політика повністю вершилася в його палаці. Найближкучішим правителем Флоренції став онук Козімо – **Лоренцо Чудовий**. Людина

Італійський кондотьєр.
Фреска. XIV ст.

Лоренцо Чудовий

Козімо Медічі

видатних здібностей, талановитий політик і дипломат, знавець і покровитель мистецтв, Лоренцо повністю керував життям міста. За нього Флоренція перетворилася на могутню державу. Свою владу ці правителі вже передавали у спадок.

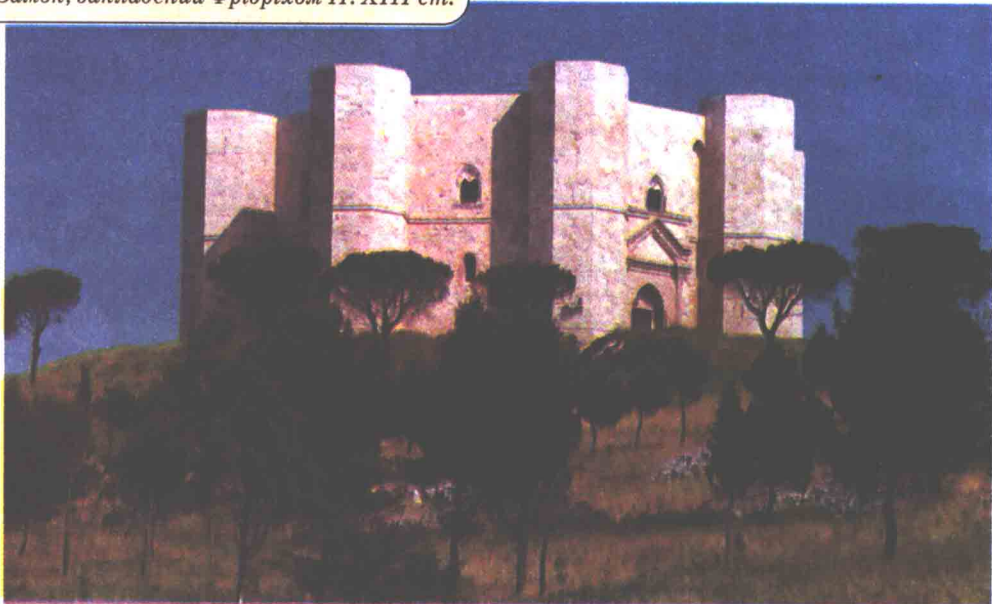
Як дід і батько, Лоренцо не обіймав офіційних посад. «Лоренцо, громадянин Флоренції» – такий чемний підпис ставив він під документами. Ця могутня людина мала не найбільший і не найбагатший у Флоренції будинок. Члени сім'ї Медічі носили простий одяг і були прекрасно виховані. Усі флорентійці знали, що при зустрічі на вулиці Лоренцо завжди поступався дорогою старшим.

Здавалось, Лоренцо робив усе, аби приховати свою владу. Проте його справжня роль ні для кого не була таємницею. Коли Лоренцо подорожував, його зустрічали як монарха. Государі і папи поводитися з ним як з рівним. Французький король Людовік XI іменував Лоренцо «дорогим кузенком» і навіть знімав капелюх, приймаючи його послів.

Суперництво між містами-державами заважало об'єднанню Італії і прирікало її на роздробленість. У Північній та Середній Італії існувало до півсотні дрібних незалежних держав. Південь країни і острів Сицилія, як нам відомо, входили до складу створеного норманами Сицилійського королівства. Значну частину Середньої Італії обіймала Папська держава.

2. У володіннях пап і на півдні Італії. Папська держава, або Папська область, невпинно розширювала свої володіння і вже у XII ст. охоплювала значні території в Середній Італії. В економічному відношенні Папська область помітно поступалася Північній Італії з її квітучими міськими республіками. У державі пап переважала сільська місцевість, зберігалися важкі форми селянської залежності. Великих розвинених міст тут не було, а ті, що існували, не мали права самоврядування. Навіть у столиці Папської області – Римі – височіло понад 200 феодальних замків, а населення здебіль-

Замок, закладений Фрідріхом II. XIII ст.

шого заробляло на життя обслуговуванням папського двора та численних прочан.

У 1143 р. римські ремісники й торговці за підтримки рицарства спробували створити в Римі республіку. Їх надихали проповіді колишнього священика **Арнольда Брешіанського**, який виступав проти світської влади пап і збагачення церкви. Городяни руйнували феодальні замки й палаци кардиналів, вигнали з Риму папу. Придушити повстання допоміг імператор Фрідріх I Барбаросса. Римську республіку було ліквідовано, а владу папи – відновлено.

Під час «авіньйонського полону» пап владу в Римі та деяких інших містах Папської області прибрали до рук впливові аристократичні родини. Вони вводили правління на кшталт сеньйорій. Обурені римляни у 1347 р. підняли повстання під проводом **Кола ді Рієнцо**. Син трактирника і пралі, Кола ді Рієнцо отримав хорошу освіту і був прекрасним оратором. Повсталі оголосили Рим республікою, а свого вождя – «трибуном свободи, миру і справедливості». Кола ді Рієнцо закликав італійські міста об'єднатися навколо древньої столиці – Риму, однак незалежні міста не захотіли втратити свободу. Римляни теж відмовилися підтримувати «трибуна», який поведився як диктатор, а у важливі моменти діяв нерішуче. Коли Кола ді Рієнцо спробував підняти податки, щоб отримати кошти для найму війська, римляни повстали і вбили його.

На початку XV ст. папи остаточно повернулися до бунтівного Риму. Проте це були вже зовсім інші папи. Вони легко йшли на поступки світським государям і навіть не думали про верховенство над ними. Папська область втратила колишній авторитет і перетворилася на звичайну італійську державу.

Бурхливі події розгорталися і на півдні Італії. Після припинення династії Штауфенів правителем сицилійської держави став брат французького короля – **Карл Анжуйський**. У відповідь на посилення податкового тиску і сваволю французів у 1282 р. вибухнуло народне повстання. За легендою, умовним знаком до нього став церковний подзвін до вечірньої молитви, через що подія отримала назву «Сицилійська вечерня». В Палермо за одну ніч повстанці вбили всіх французьких солдатів.

Могутній антифранцузький рух увінчався відокремленням Сицилії, однак її незалежність була короткочасною. Спочатку Сицилія, а потім і Південна Італія потрапили під владу однієї з держав Піренейського півострова – Арагонського королівства.

■ **3. Мусульманська Іспанія.** Після завойовання візантійських володінь у Північній Африці араби повернули зброю проти Вестготського королівства. У 711 р. разом з берберами (корінними жителями Північної

*Карл Анжуйський.
Скульптура. XIII ст.*

Фрагмент килима з
мавританської Іспанії

міжусобиць викликала розпад Ал-Андалусу на декілька десятків самостійних князівств. Певна частина місцевого населення прийняла іслам. Інші (їх називали мосарабами) зберегли свою релігію, але засвоїли мову і звичаї загарбників.

Араби принесли на Піренейський півострів передові господарські досягнення і високі культурні здобутки. Буквально на очах Іспанія перетворилася на процвітаючий куточок Європи. Були побудовані досконалі зрошувальні системи, почалось вирощування нових сільськогосподарських культур (рису, цукрової тростини, бавовни) і розведення овець. У містах вирувало ділове життя, успішно розвивалися торгівля і ремесла. Виготовлені в Ал-Андалусі тканини, вироби з металу та шкіри користувалися славою далеко за його межами. Міські школи мусульманської Іспанії давали найкращу в тогочасній Європі освіту. Сюди їхали вчитися вихідці з багатьох християнських країн.

Араби познайомили Європу з папером. У незапам'ятні часи папір винайшли в Китаї, але про нього ніхто нічого не знав, поки у VIII ст. декілька китайських ремісників не потрапили в полон до арабів. Їм повернули волю в обмін на таємницю виготовлення паперу. Через Північну Африку секрет паперового виробництва дійшов до Іспанії і швидко поширився в Європі. Спочатку папір використовували лише ченці, але з XIV ст. він увійшов у вжиток і серед звичайних городян.

Єдиною територією, яку маври не змогли завоювати, були важкодоступні гірські райони на півночі Піренейського півострова. Саме звідти й почалося визволення зайнятих мусульманами земель. Їхнє повернення отримало назву **Реконкіста** (ісп. – відвоювання) і тривало майже вісім століть.

Документ

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії» про взяття міста Толедо королем Альфонсо VII

150

Цього (1085) року зібрав король Альфонсо велике військо і пішов, як це бувало й раніше, на Толедо, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо. Воно було обнесене мурами і надійно захищене річкою Тахо. Але скупчилось у Толедо безліч людей, і вичерпалися припаси. Маври мусили здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб не виганяв їх із міста і щоб зберегли вони свої будинки й майно, і все те, чим вони володіють. Король дон Аль-

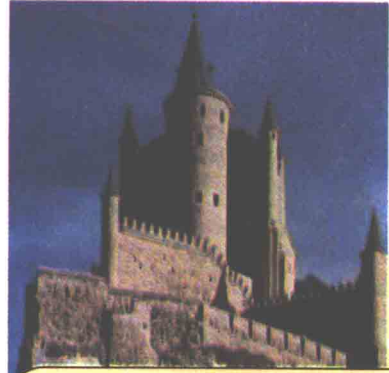

фонсо дозволив їм залишитись і наказав, щоб сплачували маври такі само податки, які стягували з них мавританські королі. Крім того, оголосив він, що головна мечеть має довічно належати маврам.

Після того як християни утвердилися в місті, здійснив король похід на міста й села в околицях Толедо, і нашими стали всі завойовані ним землі. Трон короля було перенесено до королівського палацу в Толедо, і побудували там кам'яні мури й міцний замок, тоді як раніше були в Толедо лише земляні вали.

Крім цього оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

Фортеця Алькасар у Сеговії, закладена королем Альфонсо VII. IX ст.

4. Об'єднання Іспанії. Одне за одним роздроблені мавританські володіння падали під ударами християнських правителів. Кордони арабських володінь дедалі відсувалися на південь, а на звільнених землях виникали нові незалежні держави – Кастилія, Арагон, Португалія та інші.

Століття Реконкісти не були суцільною смугою безперервних війн. Битви перемежовувалися періодами мирного співіснування, інколи досить тривалого. З XI ст. Реконкіста вступила в добу вирішальних успіхів. У середині XIII ст. за арабами зберігався лише Гранадський емірат, їхній останній оплот на Піренейському півострові. З цього моменту Реконкіста надовго призупинилася. Два наступних століття християнські держави суперничали і воювали між собою, а всередині них не вщухала боротьба між королівською владою і знаттю.

Ще в XI ст. у Кастилії склався звичай скликати вищу світську та церковну знать для обговорення нагальних державних проблем. Потім у таких зборах стали брати участь представники міст і вільного селянства. Так

Мозаїка в церкві. Іспанія. XI ст.

Фердинанд та Ізабелла. Мініатюра. XV ст.

Монети Фердинанда та Ізабелли

виникли органи станового представництва – **кортєси**. Слідом за Кастилією вони почали діяти і в інших іспанських державах. Важливі зміни відбулися після одруження в 1469 р. кастильської принцеси Ізабелли і арагонського принца Фердинанда. Згодом кожний з них успадкував трон свого королівства, і в 1479 р. дві найбільші держави Піренейського півострова об'єдналися. Утворилася династична унія – злиття двох монархій під спільною владою правлячого подружжя. Щоправда, таке об'єднання ще не означало виникнення єдиної держави, оскільки могло розпастися за відсутності у монархів сина-спадкоємця чи при вступі одного з них у новий шлюб. Тим не менш, унія Кастилії та Арагону заклала основи для появи єдиної Іспанії.

Фердинанд та Ізабелла здійснили важливі кроки на шляху централізації країни. Було створено новий апарат управління, внесено зміни в державні закони, набрано постійне наймане військо. Укріпивши свої позиції, правляче подружжя перейшло в наступ на останню арабську твердиню – Гранадський емірат. Війна з густонаселеною і процвітаючою державою розтягнулась надовго, але у 1492 р. Гранада склала зброю. Багатовікова Реконкіста завершилася. Арабської Іспанії більше не існувало. За винятком Португальського королівства, вся територія Піренейського півострова опинилась під владою Фердинанда та Ізабелли.

Реконкіста проходила під знаком боротьби християнства з ісламом і спиралась на широку підтримку католицької церкви. За виняткову відданість вірі папа навіть дарував Фердинанду та Ізабеллі титул – Католицькі королі. Ці фанатичні католики прагнули, щоб в об'єднаній країні їхні піддані належали до однієї церкви. Над безліччю мусульман і євреїв, які ще з часів арабського вторгнення проживали в Іспанії, нависла загроза. Спочатку вийшов королівський наказ про вигнання з країни всіх євреїв, що відмовилися перейти в християнство.

Наступний удар спрямовувався проти мусульман. Хоча Гранада капітулювала з правом зберегти свою віру, звичаї і майно, переможці швидко забули всі обіцянки. Підступно порушивши договір, вони насильницьки змушували мусульман охрещуватися. Тих, хто відмовлявся зректися віри батьків, кидали у катівні інквізиції, де на них чекали жорстокі розправи.

У таких умовах іспанську землю залишили сотні тисяч маврів та євреїв. Країна втратила бодай чи не найактивнішу і працелюбну частину свого населення – фінансистів, учених, лікарів, купців, безліч ремісників і селян. З собою вони вивозили гроші, ділові зв'язки, наукові знання і професійні навички, що завдало непоправної втрати господарству і культурі Іспанії. У країні запанувала атмосфера релігійної нетерпимості.

1. Чому в італійських містах-республіках поплани перетворилися на самостійну політичну силу?
2. Що дозволило родині Медічі стати справжньою правителькою Флоренції?
3. Якими особливостями вирізнявся розвиток Папської держави? Що мали на меті римські повстання?

4. Як арабське завоювання вплинуло на економіку та культуру Іспанії?
5. Чи можна вважати об'єднання Кастилії та Арагону утворенням єдиної іспанської держави? Як були пов'язані Реконкіста і об'єднання Іспанії?
6. Яку роль відігравала в Реконкісті католицька церква? Які наслідки мало для Іспанії вигнання євреїв та арабів?

ЗАВДАННЯ

1. Поміркуйте, чим політичний устрій міських республік відрізнявся від сеньйорії.
2. Спираючись на повідомлення хроніки, з'ясуйте, на яких умовах мусульмани Толедо погодилися капітулювати. Що має на увазі автор, відмічаючи, що християни надійно оселилися в місті?

Культура Західної Європи в V–XV ст.

Зміст

§15

ЗНАННЯ
І ОСВІТА

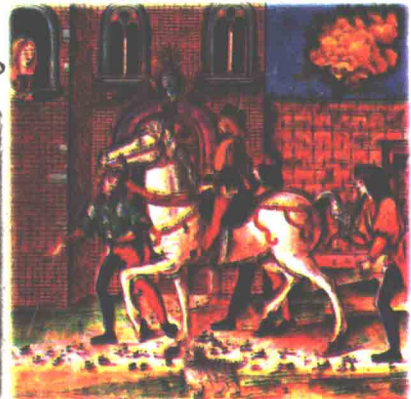
§16

ЛІТЕРАТУРА
ТА МИСТЕЦТВО

§ 15. ЗНАННЯ І ОСВІТА

1. Біля витоків середньовічної культури. Перехід Західної Європи до Середньовіччя супроводжувався безперервними війнами. В їхньому полум'ї гинули цілі народи і виникали нові держави. У протистоянні зійшлися два різних світи – античний і варварський.

Перший переживав занепад, але все ще залишався світом великих міст, досконалих законів, дивовижних храмів, бездоганних доріг, розвинених ремесел і торгівлі, чудових літератури і мистецтва. Зовсім інакше виглядав суворий і сповнений небезпеки світ завойовників-варварів. Сільські мешканці, варвари вклонялися силам природи, цінували войовничість і відвагу, зневажали зручності мирного життя. Їхнє ставлення до античної культури було суперечливим. Частина сприймала римські звичаї, решта – дивилась на них вороже. Проте у будь-якому випадку велич і розкіш Римської імперії викликали захоплення у всіх варварів.

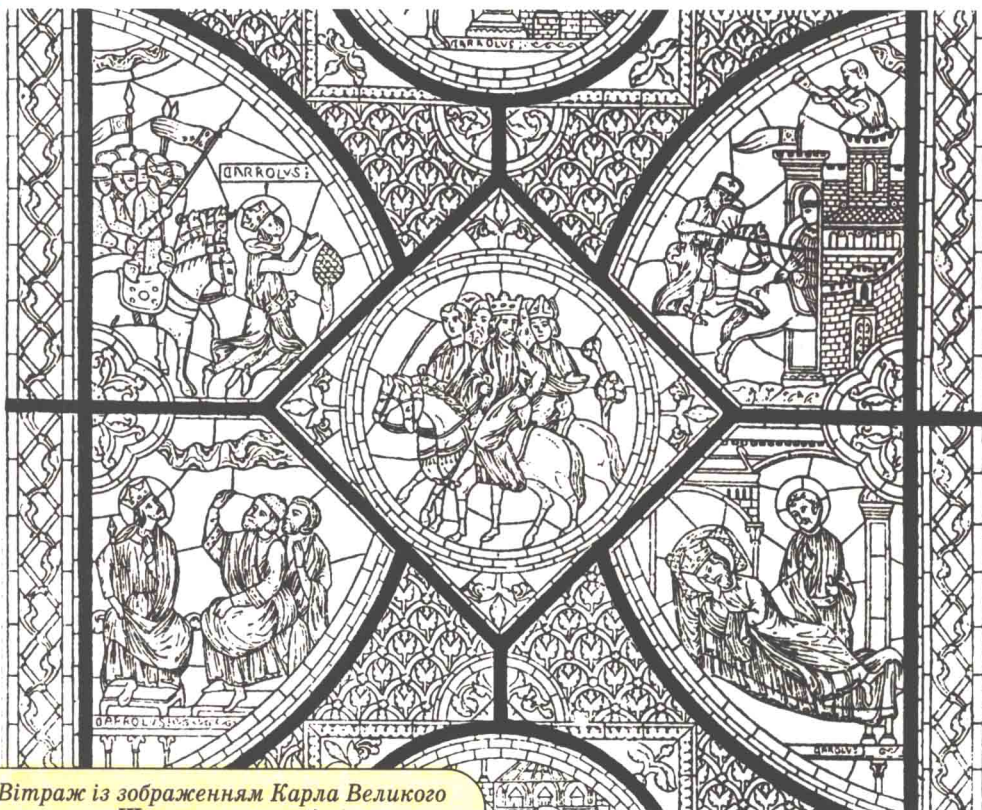

Обидва світи зустрілися не лише для битв і руйнувань, а й для мирного, хоча і дуже непростого, спілкування. У його перебігу відбулося поєднання високих досягнень Античності з духовним життям варварського світу – народилась середньовічна культура.

Силою, що здійснювала це злиття, стало християнство. Все існування середньовічної людини було просякнуте християнською релігією. Через церкву християнство давало людині знання про навколишній світ – про його початок, розвиток і кінець. Воно ж визначало місце самої людини в цьому світі, створювало норми її поведінки. Церква заклала духовний ґрунт для спільного існування римлян і варварів та згуртувала середньовічне суспільство.

На межі V–VI ст. перший центр культурного піднесення виник у Остготському королівстві.

Вітраж із зображенням Карла Великого у Шартрському соборі

Найяскравішим діячем «Остготського відродження» був напрочуд освічений для свого часу філософ, письменник, перекладач грецьких авторів **Северін Боєцій**. Його підручниками з музики та математики в європейських школах користувалися майже тисячу років.

Потім культурне життя надовго майже завмерло. Воно жевріло переважно в монастирях з їхніми прекрасними бібліотеками та скрипторіями. Середньовічна книга була не лише скарбницею знань, а й витвором мистецтва. Її прикрашали кольоровими заголовними літерами, коштовним камінням та металом, барвистими мініатюрами.

Новий культурний підйом визрів у державі Карла Великого і отримав назву «**Каролінгське відродження**». По суті, це був перший плід взаємодії трьох традицій – християнської, античної та варварської. Залишаючись істинним християнином, франкський правитель разом із тим цінував античний спадок і не відмовлявся від свого германського коріння. Карл намагався зробити освіту доступною для значної частини населення і з цією метою відкривав багато шкіл. На справжній центр освіти перетворилася придворна Академія в Аахені, до якої Карл запросив найосвіченіших людей з усієї Європи. Очоловав Академію англосакс **Алкуїн** – автор богословських творів, віршів, численних підручників з математики і граматики. Він та його учні чимало зробили для поширення освіти у Франкському королівстві.

За правління Карла Великого розгорнулося будівництво палаців і храмів за візантійськими зразками.

Аахенська капела. Трон Карла Великого.
Мініатюра. VIII ст.

У своїй резиденції в Аахені Карл спорудив величезний палац. У центрі розміщалися простора зала для прийомів і кімнати членів імператорської сім'ї. Бічне крило, де знаходилися бібліотека і школа, з'єднувало залу з капелою (каплицею) – палацовою церквою. Час зруйнував палац, але капела збереглась.

Це велична двоповерхова споруда висотою майже 32 метри. Її нижній поверх втілював землю, а другий, менший за розмірами, – небо. Перший призначався для придворних імператора, на другому стояв його трон. Капела слугувала не лише церквою. Тут зберігалися зібрані Карлом Великим коштовні християнські реліквії. На зразок аахенської капели були побудовані численні церкви по всій імперії.

«Каролінгське відродження» виявилось нетривким, як і сама імперія Карла Великого. Але його досягнення заклали ґрунт для подальшого розвитку середньовічної культури.

■ ■ 2. Авторитет схоластики. XI століття – час народження схоластики. Ця назва походить від латинського слова «школа» і в прямому розумінні означає «шкільна філософія». Сучасні люди розуміють під схоластикою знання, які відірвані від життя і тому позбавлені практичного значення. Проте в середні віки схоластика цілком заслужено мала високий авторитет.

Її головна мета полягала у пізнанні Бога і світу, в гармонійному сполученні віри і розуму. Схоласти вважали, що віра в Бога не повинна заважати зрозуміти, як Творець влаштував світ і яку долю визначив людству. Розум же не повинен ставити під сумнів істини віри. Необхідно лише у своїх доказах дотримуватися двох правил: не відступати від положень Святого Письма і робити висновки логічними, тобто винятково точними. Вважалося, що встановити істину можна, уникнувши щонайменших помилок у довгому ланцюгу міркувань. Саме тому схоласти дуже багато уваги приділяли логіці – здібності правильно, послідовно мислити.

Одним із раних схоластів був філософ П'єр Абеляр, син дрібного французького рицаря. Маючи неабиякі здібності, Абеляр здобув прекрасну освіту і відкрив школу в Парижі. Послухати його блискучі лекції сюди збиралися учні з усієї Європи.

Французький король заборонив Абеляру викладати на своїй землі. Наступного дня монарху доповіли: філософ читає лекцію з корабля, що плаває по Сене, а учні слухають його, сидячи на березі. Тоді розгніваний государ заборонив Абеляру викладати і на суші, і на воді. І знову королю повідомили: Абеляр продовжує навчати, вмостившись на дереві. Розлючений монарх закликав свавільного вчителя до відповіді, але Абеляр зауважив, що ніхто не забороняв йому викладати, знаходячись у повітрі. Королю довелося відступити перед мудрістю та винахідливістю філософа і скасувати свій наказ.

Абеляр поділяв думку тогочасних викладачів, що основою мудрості є Святе Письмо. Але, на відміну від них, мислитель вважав за необхідне збільшувати знання за допомогою власного розуму. Абеляр був переконаний: щоб вірити, треба розуміти, а це вже означало виступ проти авторитету церкви. Проти Абеляра почалися гоніння, його жорстоко покармили і змусили стати ченцем. Важкі випробування, які випали на його долю, Абеляр описав у книзі з красномовною назвою «Історія моїх поневірянь».

Документ

XII ст. З «Історії моїх поневірянь» П'єра Абеляра

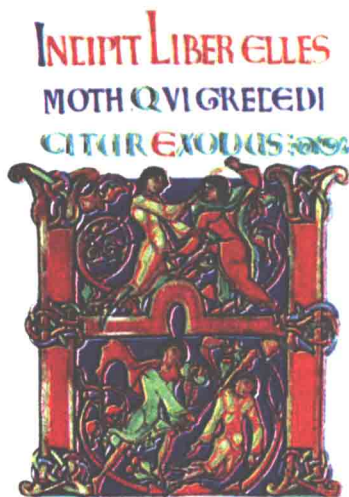
До мене дійсно поринула така безліч школярів, що не вистачало місця їх розмістити, і земля не давала достатньо продуктів для їхнього харчування. Тут я збирався присвятити себе вивченню Святого Письма, що більш відповідало моему званню, однак не зовсім відмовився від викладання і світських наук. Число слухачів моєї школи як на тих, так і на інших лекціях збільшувалось, тоді як в інших школах воно так само швидко зменшувалось. Ця обставина викликала до мене сильну заздрість і ненависть інших магістрів (викладачів), які нападали на мене при найменшій можливості, як тільки могли.

Абеляр – один із засновників раціоналізму (від лат. – розум) – учення про те, що розум є головним джерелом знання. Упродовж декількох століть раціоналізм відіграв визначальну роль у розвитку європейської думки.

Мініатюра з Євангелія. X ст.

Ініціал Вінчестерської Біблії. XII ст.

Свої вершини схоластика досягла у творчості **Фомі Аквінського** (Томаса Аквіната (1225–1274)). Виходець із знатної італійської сім'ї, Фома прийняв чернецтво, навчався в Неаполі, Кельні та Парижі. Тихому і мовчазному юнаку товариші дали прізвисько «Безсловесний віл». Однак учитель – знаменитий німецький схоласт **Альберт Великий** – зауважив якимось: «Ви звете його тупим волом. Кажу вам, віл зареве так голосно, що ревіння його приголомшить світ». І справді, вчення Фоми Аквінського – **томізм** – стало основним для католицької церкви. Головна праця Фоми «Сума теології» вражає глибиною думки, енциклопедичністю знань і логічністю викладу.

Якраз тоді церква опинилася перед складною проблемою. Араби, завоювавши Візантію, знайшли там праці античних авторів. Особливе враження на ісламських мислителів справили твори давньогрецького філософа Арістотеля, з якими вони познайомили і Захід. Європейців буквально приголомшили масштаби знань і спосіб мислення Арістотеля, але популярність язичницького філософа серйозно непокоїла церкву. Примірили і поєднали ідеї Арістотеля з католицьким ученням Альберт Великий і Фома Аквінський. Відтоді авторитет Арістотеля з будь-яких питань став беззаперечним.

3. Благодать освіти. Культурні цінності старовини гинули не лише від варварських вторгнень. Не менш руйнівним виявилось і вороже ставлення до античного спадку з боку церкви. Через те, що антична культура була язичницькою, церква вела проти неї відкриту війну. Папа Григорій I не тільки забороняв читати книги давніх авторів, а й вивчати математику, яку звинувачував у зв'язках з чаклунством. Особливо скрутні часи переживала на світанку Середньовіччя освіта. Навіть серед знаті важко було розшукати грамотних людей. Більшість рицарів замість підпису ставили звичайний хрест. До кінця життя так і не навчився вільно і добре писати Карл Великий.

Проте церква не могла повністю відмовитися від античної культури. Латину використовували у богослужінні та при написанні богослужбових

книг, античні знання з астрономії – для обчислення християнських свят. Церква пристосувала до нових умов і давньоримську систему освіти – «сім вільних мистецтв». Вони поділялися на два рівні – **трівіум** і **квадрівіум** – і становили основу знань упродовж усього Середньовіччя. Першими відчинили свої двері монастирські та церковні школи.

Х ст. 3 «Життєпису абата Гільйома»

Він заснував школи, де міг безкоштовно отримати благодать освіти всякий, хто звертався до підпорядкованих йому монастирів. Нікому з цих людей ніколи не відмовляли. Навпаки, залежні чи вільні, багаті чи бідні – всі без розрізнення відчували це виявлення братерської любові. Чимало нужденних отримували харчування в монастирі.

Монастирська школа.
Мініатюра. XIII ст.

Навчання починали з трівіуму, або предметів про слово, – **граматики**, **риторики** і **діалектики**. Граматика давала знання латини. Діти вчили алфавіт, зубрили визначення, знайомилися з творами латинських авторів. Граматика вважалася найважчою частиною навчання. Її навіть зображували у вигляді цариці з ножом для підчищення помилок у правій руці і з батоном для биття – у лівій. Адже вбивати шкільні знання за допомогою різок було звичайною справою. Діалектикою тоді називали вміння розмірковувати, будувати докази і вести науковий спір – **діспут**. Риторика навчала правильно і красномовно говорити, прищеплювала вміння писати твори, листи, ділові папери.

Подолавши трівіум, учень починав вивчати **квадрівіум**, або предмети про числа, – **арифметику**, **геометрію**, **астрономію** і **музику**. Уроки арифметики знайомили з діями додавання та віднімання. Множенням та діленням займалися менше: їх ускладнювало римське написання цифр. Геометрія давала загальні визначення (прямокутник, трикутник), а також включала знання з географії. На уроках астрономії спостерігали за рухом небесних тіл і отримували відомості з астрології, яка стежила за впливом планет і зірок на долі людей. Заняття музикою не стільки приділяло увагу грі на музичних інструментах, скільки нагадувало математичні розрахунки з визначення тривалості нот і музичних інтервалів.

Розвиток міст дав поштовх відкриттю світських шкіл, де учнів готували до занять торгівлею та ремеслом, а викладання поступово переходило на національні мови. У процесі централізації європейських держав зростала потреба в освічених юристах, лікарях, учителях. З іншого боку, все більше людей прагнули здобути знання, тому що вони відкривали можливості для кар'єри. Настав час утворення університетів.

4. У стінах університету. Університет (від лат. – об'єднання) – дітище середньовічного міста, свідчення успіхів тогочасної культури. Право за-

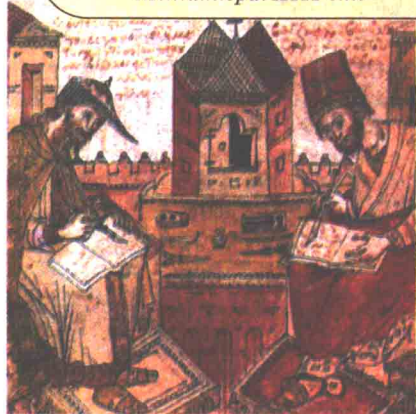
*Лекція в університеті.
Мініатюра. XIV ст.*

сновувати університети мали представники вищої влади – папи, імператори та королі. Перші університети виникли у XII ст. в італійському місті Болоньї і в Парижі. Згодом широкої слави набули Кембриджський та Оксфордський університети в Англії, Тулузький у Франції, Саламанкський в Іспанії, а також Празький і Краківський у Центральній Європі. Наприкінці XV ст. вже існувало близько 80 університетів, причому чимало з них діють і сьогодні, дбайливо зберігаючи свої традиції.

Університет поділявся на **факультети**. «Нижчим», обов'язковим для всіх, був **артистичний** (від лат. – мистецтво) факультет. На ньому студенти вивчали «сім вільних мистецтв». Потім, за бажанням, вони могли продовжити навчання на одному з «вищих» факультетів – правничому, медичному чи теологічному (останній існував не скрізь). Підготовка майбутнього юриста або лікаря тривала 5–6 років, а філософа-богослова – цілих 15 років.

На заняттях студенти слухали і записували **лекції** (від лат. – читання) професорів. Влаштувалися також диспути – спори із задалегідь визначених питань. Інколи вони бували такими гарячими, що перетворювалися на справжню бійку між учас-

*Учені-перекладачі з
університету м. Саламанці.
Мініатюра. XIII ст.*

никами. На лекції відомих професорів збиралися школярі з різних куточків Європи. Викладання велося латиною, тому мовних бар'єрів не існувало. Вихідці з однієї країни об'єднувалися у стінах університету в земляцтва. Існували студентські гуртожитки – колєгії, на основі яких пізніше вирости навчальні заклади – колєджі.

Університетська освіта була доступною для кожної вільної людини. І хоча серед студентів переважали вихідці із забезпечених сімей, зустрічалися також справжні бідняки. Зазвичай студентам доводилося багато працювати: зранку вони слухали лекції, потім до вечора в бібліотеці чи вдома повторювали пройдений матеріал. Однак вони вмiли радіти життю і своїй молодості. Без студентів не обходилися ні урочисті свята, ні веселі гулянки. Особливо це стосується вагантив – мандрівних школярів, які перебиралися з міста до міста, з країни до країни, щоб послухати лекції знаменитих професорів або просто підробити. З їхнього середовища вийшло чимало талановитих поетів.

Студенти любили свій університет і на знак вдячності за отримані знання називали його «матір'ю-годувальницею» (лат. «*альма-матер*»). Середньовічні університети були справжнім джерелом знань і відіграли дуже важливу роль у культурному розвитку європейського суспільства.

5. Роджер Бекон і поява дослідних знань. Схоластика закликала до сліпого поклоніння авторитетам і відмовлялась від дослідження природи. Деяких учених такий підхід до пізнання навколишнього світу не влаштував.

Одним із перших інтерес до природничих наук виявив у XIII ст. професор Оксфордського університету **Роджер Бекон**. Він стверджував, що справжнє знання можна отримати, лише досліджуючи природу, і тільки так перевірити правильність знань. Займаючись різними науками, Бекон намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Сучасникам він здавався магом і чарівником. Розповідали, начебто Бекон зробив мідну голову, яка вмiла розмовляти. Учений запевняв, що можна побудувати саморухомі судна і візки, зібрати апарати, які б літали в повітрі й рухалися морським дном. Будучи нездатними зрозуміти Бекона, задрісники звинуватили його у зв'язках із дияволом. Дослідника кинули до в'язниці, де він провів довгих 14 років і лише перед смертю вийшов на волю.

Документ

XIII ст. З творів Роджера Бекона

Усі науки пов'язані між собою і взаємно одна одну підтримують: успіх однієї допомагає всім іншим, як око, наприклад, керує рухом всього тіла.

Математику помилково вважають наукою складною, а іноді навіть підозрілою, – тільки тому, що вона мала нещастя бути невідомою отцям церкви. Проте якою вона є важливою, якою корисною!

Можна побудувати пристрої для плавання без гребців, так, щоб найбільші кораблі, морські та річкові, приводилися в рух силою однієї людини, рухаючись при тому із значно більшою швидкістю, ніж яки на них було повно гребців. Саме так можна зробити вози без запряжки, які котитимуться з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких, людина приводитиме в рух крила, що вдарятимуть по повітрю, подібно до пташиних.

Немає нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, від цього залежить добробут усього світу. Немає загрози більшої, ніж неучтво.

Алхіміки. Гравюра. XV ст.

Дух пізнання охоплював усе ширші кола суспільства. У Сицилійському королівстві, де тісно сплелися західноєвропейська, візантійська й арабська культури, були перекладені численні природничі твори грецьких та арабських авторів. У знаменитій медичній школі в Салерно склали описи лікувальних якостей рослин, практичні рекомендації з протидії отрутам, корисні настанови з підтримання здоров'я.

Важливі відкриття зробили алхіміки, які займалися пошуками «філософського каменя», щоб за його допомогою перетворювати звичайні метали на золото. Ці зусилля виявилися марними, але попутно алхіміки вивчили властивості різних речовин, освоїли виробництво пороху, створили чимало дослідних приладів.

Збагатилися і географічні знання європейців. Враження Марко Поло поклали початок низці творів про подорожі й мальовничим описам далеких земель. Поряд із достовірними повідомленнями вони містили безліч фантастичних історій, наприклад про напівлюдей-напівчудовиськ. Не менш неймовірними описами рясніли також книги про тварин і рослини. Проте враження від подорожей розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Так закладався ґрунт для майбутніх Великих географічних відкриттів.

- ?**
1. Що можна вважати витоками середньовічної культури Західної Європи? Яку роль у народженні цієї культури відіграла церква?
 2. Якими культурними досягненнями відзначене «Каролінгське відродження»? У чому полягало його значення?
 3. Чому на світанку Середньовіччя церква негативно ставилася до античної культури? Чи могло духовенство повністю відмовитися від неї?
 4. Що таке схоластика і чим вона відрізнялася від дослідних знань?

5. З чим пов'язане виникнення університетів? Чому студенти могли вільно переходити з одного університету до іншого?

ЗАВДАННЯ

1. З наведеного уривка «Історії моїх поневірянь» і матеріалу підручника з'ясуйте, чому лекції П'єра Абеляра мали успіх серед учнів і як до цього ставилися інші викладачі.
2. Спираючись на повідомлення «Життєпису абата Гільйома», визначте, яку роль у розвитку середньовічної освіти відіграли монастирські школи. Розкажіть, з яких рівнів складалося навчання. Охарактеризуйте кожен з них.
3. У творі Роджера Бекона знайдіть докази його наукових пророцтв. У яких машинах майбутніх часів вони знайшли втілення?

§ 16. ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО

1. Героїчний епос і лицарська культура. Середньовічне життя залишило яскравий відбиток у творах героїчного епосу. В оспіваних ними воїнських подвигах дійсність тісно перепліталася з казкою, а реальні події – з фантастичними вигадками. Англосаксонський епос X ст. «Сказання про Беовульфа» розповідає про молодого воїна, який здобув безліч перемог над різними чудовиськами і зрештою загинув у битві з драконом. Усі неймовірні подвиги героя безіменний автор переносить у реальне життя.

Історичною основою для знаменитої французької «Пісні про Роланда» стали похід Карла Великого в завойовану арабами Іспанію і героїчна загибель франкського загону під проводом племінника короля – Роланда. «Пісня» закликала до боротьби з мусульманами, прославляла вірність васала своєму сеньйору, звеличувала воїнську доблесть, мужність і благородство. Глибоким почуттям любові до батьківщини просякнута й іспанська «Пісня про мого Сіда» – учасника Реконкісти, справжнього народного героя.

Найулюбленішим твором Німеччини була «Пісня про Нібелунгів». Її герой Зіґфрид знищив страшного дракона і, скупавшись у його крові, став невразливим для ворогів. Під час купання до спини Зіґфрида приліпився листочок, під яким залишилося єдине беззахисне місце. Вороги хитрістю вивідали таємницю Зіґфрида і зрадницьки вбили його. Щоб помститися за чоловіка, дружина Зіґфрида знищила весь бургундський королівський рід. Під час цієї кривавої боротьби потонули в Рейні здобуті колись Зіґфридом скарби карликів Нібелунгів. Реальні історичні особи постають у поемі поряд з вигаданими героями, а сама вона є відображенням жорстоких звичаїв тієї епохи.

164

Героїчний епос зберігав у пам'яті народу його історію, а вчинки героїв слугували середньовічній людині зразком для поведінки.

У XII ст. на півночі Франції зародився лицарський роман – твір про служіння дамі серця, заради якої лицарі потрапляли в небезпечні пригоди і долали різні випробування. Культ дами становив важливу частку куртуазної (придворної) культури і вимагав від лицаря особливо вишуканої

поведінки. Дамі вклонялися, її оспівували, вважали окрасою життя, на її честь здійснювали подвиги.

Великої популярності набули романи, створені на основі кельтського епосу про доблесного короля Артура та його рицарів Круглого стола. Однією з кращих є чудова розповідь про кохання і смерть – «Трістан та Ізольда». Її герої втілюють у собі найвищі людські чесноти.

На півдні Франції, у Провансі, особливого розквіту досягла творчість **трубадурів** (від прованськ. – складати вірші) – поетів-рицарів, які нерідко декламували свої вірші під музичний супровід. Славнозвісним трубадуром був **Бернарт де Вентадорн**. Куртуазну поезію створювали не тільки чоловіки, а й жінки. Одна з них – **Марія Шампанська** – рішуче заявила про своє право на рівність із чоловіками.

Поезія мала надзвичайний успіх і швидко поширювалася на нові території. На півночі Франції творили **трувері**, в Німеччині – **мінезингери**. Занепад рицарської культури почався із занепадом рицарства.

Мінезингер. Мініатюра. XIV ст.

2. Міська і народна культура. Бурхливий розвиток міст супроводжувався перетворенням їх на центри культурного життя. Нова міська культура мала світський характер, виросла з народної творчості й була тісно з нею пов'язана. Це яскраво виявилось в розвитку міської літератури, яка із самого початку створювалась не латинською, а народними мовами. Особливою популярністю користувалися віршовані байки і жарти: **фабліо** – у Франції, **шванки** – у Німеччині. Їхній герой, життєрадісний і кмітливий городянин, завжди знаходив вихід із скрутного становища.

З не меншим захопленням сприймав середньовічний читач і сатиричні романи. Написаний на основі народних казок «Роман про Лиса» виник у Франції, був дуже швидко перекладений іншими мовами і невдовзі став улюбленою книгою у всій Західній Європі. Головний герой роману Лис Ренар – це образ заможного городянина, розумного і заповзятливого. Він насміхається з кровожерливого Вовка – рицаря, тупого Ведмеда – феодала, обдурює Лева – короля і глузує з жадібності Осла – священика. Іноді Лис переслідує й слабких та знедолених – зайців, курей, равликів, але тоді простий народ руйнує його задуми. Значного поширення набув також «Роман про Троянду», де оспівані природа і розум людини.

Оригінальну поезію латинською мовою створили **ваганти**, у житті й творчості яких тісно поєдналися дух протесту та вільнолюбство. Жартівливі, дотепні пісеньки вагантів прославляли радість життя, їх співала вся Європа. «Останнім вагантом», хоча він писав рідною французькою мовою, вважається **Франсуа Війон**. Поет прожив коротке, але до країв наповнене бурхливими подіями і тяжкими випробуваннями життя. Його твори сповнені непідробної щирості та нестримного прагнення до волі.

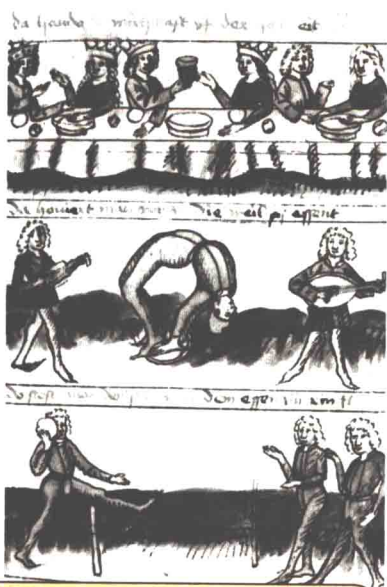
Франсуа Війон

Джефрі Чосер

Данте Аліґ'єрі

Виступ акторів на весіллі.
Мініатюра. XV ст.

У XIII ст. в Західній Європі зародилося світське за характером театральне мистецтво. Усіх мандрівних акторів, незалежно від того, були вони музикантами, співаками, танцівниками, акробатами чи фокусниками, називали жонґлєрами. Свої вистави вони давали просто неба, на міських площах. Зазвичай участь у таких видовищах брали також глядачі, і тоді вистава перетворювалася на запальний карнавал.

Останнім поетом Середньовіччя і першим поетом Нового часу називають творця італійської літературної мови, великого флорентійця Данте Аліґ'єрі (1265–1321). Його «Божественна комедія» змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського і суспільного буття. Поет переконаний, що людина народжена для добра і радості, вона здатна досягти висот мудрості й перемогти зло. Віяння Нового часу відчуються й у творчості видатного англійського поета

Джефрі Чосера (1340–1400), автора знаменитих «Кентерберійських оповідань».

Упродовж усього розвитку людства основу культури становила народна творчість. Народ створював мову, але сам залишався переважно неписьменним. Тому народна культура була усною, через що відтворити її повністю дуже важко. Про погляди простих людей і сприйняття ними світу ми дізнаємося з літератури, яка належала перу освіченої верхівки суспільства.

Середньовічна людина сприймала буття, керуючись християнською вірою. Земне існування вважалося тимчасовим, а життя душі – вічним, тому насамперед необхідно було турбуватися про її спасіння. В уяві неосвіченого населення історія людства набувала переважно легендарного і

казкового змісту. Не менш фантастичними були також уявлення про далекі, а нерідко й сусідні краї.

З прийняттям християнства виникло поняття про гріх і покарання за нього. Стає обов'язковою церковна сповідь, під час якої віруючі давали оцінку своїм діям і каюлися в гріхах. Життя людини сповнене боязні загробної кари, проте це зовсім не означало, що всі жили в постійному страху. Люди знаходили радість у праці, добробуті, святах і розвагах. Карнавал, пісні, танці й сміх – усе це, як і страх, звичайні ознаки середньовічного життя.

3. Диво книгодрукування. Розвиток господарства, освіти і культури викликав постійно зростаючу потребу в книгах. Звичайні переписувачі не встигали забезпечувати попит на них, тому гостро постало питання про інший, швидший спосіб виготовлення – друкування. У різних країнах світу майстри докладали чималих зусиль, аби навчитися робити відбитки цілих книжкових сторінок. На дерев'яній дошці вирізали у «дзеркальному» відображенні потрібний текст, потім накладали на дошку фарбу, притискували до неї аркуш паперу і так отримували необхідний відбиток.

Німець **Йоганн Гутенберг** (бл. 1399–1468) пішов іншим шляхом. Йому сяйнула геніальна думка – друкувати книги рухомими металевими літерами. Гутенберг виготовив металеві кубики з рельєфним дзеркальним зображенням літер і з них склав (набрав) сторінку. Таку набірну сторінку покривали фарбою і за допомогою преса робили з неї необхідну кількість відбитків. Потім набір розбирали, а металеві літери знову використовували вже для іншого тексту.

Крім цього, Гутенберг зробив ще чимало важливих для типографської справи відкриттів: створив інструменти для виготовлення набірнього шриф-

Сторінка із «сорокадворядкової» Біблії

Йоганн Гутенберг. Мініатюра. XVII ст.

ту, розробив необхідний сплав металу для літер, підібрав підходящу фарбу, вдосконалив друкарський прес. Відтепер книгу можна було підготувати до виходу значно швидше за її рукописну попередницю і притому випустити в сотнях екземплярів. Першу спробу надрукувати набірним шрифтом Гутенберг здійснив у 1445 р., тому цей рік вважається датою винайдення книгодрукування. Невдовзі Гутенберг видав справжній книжковий шедевр – «сорокадворядкову» Біблію. Стало очевидним: майбутнє належить друкованій книзі.

Новий спосіб виготовлення книг швидко поширився за межі Німеччини. Наприкінці XV ст. в Європі діяло понад 1000 друкарень у майже 300 містах. Книги цього часу пізніше стали називати «інкунабулами» (від лат. – колиска, ранне дитинство), тобто книжками «колискового» періоду книгодрукування. Винахід Гутенберга відкрив нову еру в історії інформації. Швидкий і дешевий друк, масові тиражі зробили книгу доступною великому колу грамотних людей і сприяли поширенню знань.

- 4. Доба соборів. У XI–XIII ст. по всій Західній Європі розгорнулося грандіозне будівництво. Один за одним виростили величні палаці і грізні замки, підіймалися міські ратуші, споруджувалося звичайне житло. Провідна роль відводилася церковній архітектурі.

Документ

XI ст. З праці «П'ять книг історії свого часу» монаха Рауля Глабера

З приходом третього року, що настав за тисячним, майже всі землі, особливо Італія та Галлія, стали свідками перебудови церковних споруд. Світ немовби обтрясав із себе дрантя і повсюди вдягався в нові білі шати церков. Тоді майже всі присвячені різним святым єпископальні й монастирські церкви, навіть маленькі сільські каплички, були перебудовані віруючими і стали ще кращими.

Особлива увага до храмів виникла не випадково. Клюнійський рух, боротьба з імператорами і початок Хрестових походів різко піднесли авторитет церкви і посилили її вплив на віруючих. Водночас у руках церкви зосередилися величезні багатства. Наближаючись до вершини своєї могутності, церква витратила значні кошти на спорудження та оздоблення храмів. Небачена велич соборів мусила підкреслити могутність оновленої церкви.

Потребу в храмах великих розмірів викликала ще одна обставина. У житті середньовічної людини дуже важливу роль відігравали подорожі до святих місць – паломництва. Це був спосіб покаятися й очиститися від гріхів. Люди вірили, що мощі святих, яким вони йшли вклонитися, можутьвилікувати і захистити від майбутніх бідувань. Зазвичай центрами паломництва ставали монастирі, тому на шляхах до них будували паломницькі церкви, де зберігали християнські святині. Щоб умістити всіх бажаючих, такі церкви мусили мати чималі розміри. Так уперше в Середньовіччі виникли величезні, повністю побудовані з каменю храми.

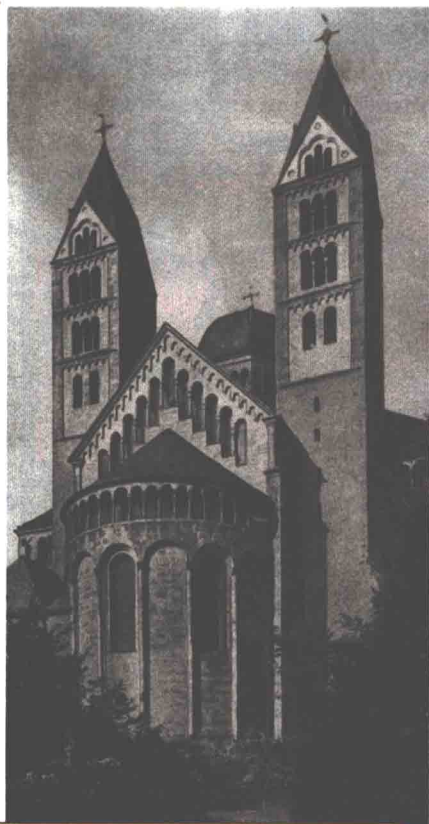
В європейському мистецтві X–XII ст. панував **романський** (римський) стиль. Таку назву він отримав тому, що тогочасні архітектори використовували деякі прийоми давньоримського будівництва. Це був перший стиль

Будівництво собору. Мініатюра. XV ст.

у середньовічному мистецтві, який поширився по всій Європі. Провідну роль у ньому відігравала архітектура.

Романські храми мали масивні стіни, великі опори, безліч напівкруглих арок. Щоб стіни були міцними, вікна робили невеликими й вузькими, на кшталт бійниць. Недостатній притік світла створював у храмах півморок, а важкі двері та могутні кутові вежі перетворювали їх на справжні фортеці. У небезпечні моменти романські храми надавали надійний притулок.

Собор у німецькому м. Шпєєр – пам'ятка романської архітектури. XI ст.

Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі) XII–XIII ст. – пам'ятка готики

Зсередини церкву прикрашав розпис. Фарби наносили на свіжу, ще вологу штукатурку, через що цей вид живопису отримав назву **фреска** (свіжа). У романський період у Західній Європі вперше виникла монументальна скульптура у вигляді **рельєфів**. Зазвичай рельєфи розмальовували, що робило їх особливо виразними.

У XII ст. народився у Франції, а в наступні два століття поширився по Європі новий стиль середньовічного мистецтва – **готичний** (від назви племені готів). На протигагу римському він вважався варварським.

На відміну від масивної і приземкуватої романської церкви, готичний собор був легким і піднесеним угору. Якщо в романській церкві важке склепіння підтримували товсті стіни, то в готичному соборі воно спиралося на витягнуті (стрілчасті) арки, а ті – на стовпи. Це дозволило зменшити товщину стін і збільшити внутрішній простір будови, а також зробити безліч вікон і наповнити соборне приміщення світлом. Численні вікна залишали обмаль рівної стінної поверхні, тому замість розпису почали робити особливі зображення – вітражі. Їх складали із скріплених між собою кольорових скелець і розміщували у прорізах вікон. Величезні сяючі вітражі наповнювали храми грайливим, немовби чарівним світлом.

Витягнуті лінії готичного собору, високі арки, башти з гостроконечними шпилями, численні статуї, осяяні сонцем зображення Христа і свя-

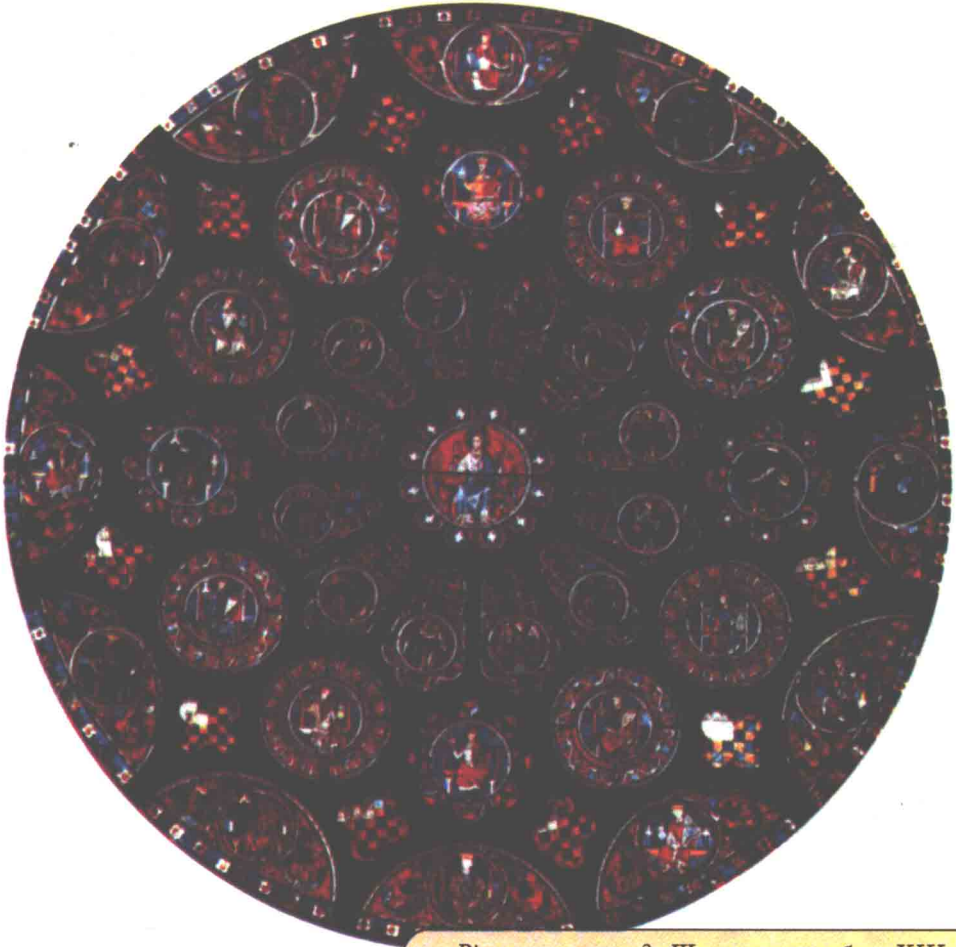

тих на вітражах – усе це повертало погляд і думки віруючих угору – до Бога.

Одним із найкрасивіших у Європі вважається готичний собор у французькому місті Шартрі. Присвячений Богоматері, храм користувався особливим заступництвом Людовіка IX. Король подарував собору велике вікно-троянду, а міські ремісники пожертвували вітражі. У будівництві собору брало участь дуже багато людей, оскільки вважалося, що всім їм простяться гріхи і буде забезпечено спасіння на небесах.

ПОДРОБИ

Вітражна троянда Шартрського собору. XIII ст.

■ **5. На світанку Відродження.** У XIV–XV ст. культура європейських країн розвивалася під впливом змін у суспільстві і все помітніше набувала нових рис. Колискою нової культури – культури Відродження, яка подарувала людству безліч досягнень у науці, літературі й мистецтві, стала Італія. Така роль не випадково випала на долю цієї економічно розвиненої країни. У численних і багатолюдних італійських містах вирувало ділове життя, цінувалися особисті здібності та комерційна хватка. Фортуна посміхалася

тим, хто звик покладатися на власні сили й розум. Справжній успіх міг прийти до людини незнатної, але енергійної і заповзятливої.

Залишаючись щирими християнами, ділові люди прагнули витратити свій час і кошти вже не на приготування до загробного існування, а на радість земного життя. Вони зводили і прикрашали творами мистецтва прекрасні палаци, цінували книги, захоплювались старовиною. Адже на італійській землі, в колишньому серці Давнього Риму найкраще і найбільше зберігся античний спадок. Оновлення культури відбувалося тут у вигляді відродження античності.

Творці нової культури негативно ставилися до «середньовічного варварства». Свій час, коли почала відроджуватися античність, вони вважали періодом справжнього піднесення культури після її «тисячолітнього занепаду». Звідси й походить назва – **Відродження** (франц. **Ренесанс**).

Ті, хто захоплювався старовиною, докладали чимало зусиль, аби розшукати і вивчити античні пам'ятки – рукописи, статуї, монети. Свої заняття вони визначали латиною «студія гуманітатіс» – «вивчення людського», через що їх самих стали звати **гуманістами**. Вищою цінністю гуманісти оголосили людину та її блага, відстоювали право кожної особи на вільний розвиток і використання своїх здібностей.

Ідеал гуманістів – це «людина універсальна», тобто всебічно розвинена і здатна до наукової та мистецької творчості. Творці Ренесансу й самі були на диво багатограниними особистостями. Вони поєднували заняття архітектурою, скульптурою, живописом з літературою, філософією, вивченням історії і точних наук. Не випадково з тих пір обдаровану людину називають «ренесансною».

Першим представником Відродження по праву вважається родоначальник ренесансної літератури поет **Франческо Петрарка** (1304–1374). Його уславила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У ній Петрарка возвеличив людську красу, порівнявши її з усім прекрасним на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього була відроджена давно забута антична традиція: на Капітолійському пагорбі в Римі Петрарку увінчали лавровим вінком.

Франческо Петрарка

XIV ст. З праці Петрарки «Про засоби проти всілякої долі»

172

Чи мало маємо причин для радості? Ми маємо розум, пам'ять, передбачення, красномовство. Деякі тварини сильніші за людину, деякі – спритніші, деякі мають гостріший слух, зір, нюх. Але немає серед них такої, яка б перевершила людину гідністю. Тільки людина має розум, мову, сльози, сміх.

Так багато тварин у небі, на землі, в морях, які призначені тільки для нашої користі і підпорядковані тільки нашому розуму, нашій владі! Зрештою кожній людській душі Господь дав ангела-охоронця. Це ще раз доводить, якою великою є гідність людини. Так! Серед усіх божих творінь людина вирізняється красою і винятковою величиною!

Послідовник Петрарки Джованні Боккаччо (1313–1375) у своєму творі «Декамерон» стверджував, що цінність людини полягає в її розумі, мужності та гідності і саме ці якості характеру допомагають вистояти в життєвих випробуваннях.

Найяскравіше ідеї гуманізму виявилися в мистецтві. У центрі його уваги опинилася прекрасна людина з необмеженими духовними і творчими можливостями. Зростання інтересу до неї викликало появу портрета – зображення конкретної, неповторної особи. Важливу роль відіграло виникнення лінійної перспективи. Раніше середньовічні художники робили головних героїв своїх творів крупнішими за другорядних персонажів. Постаті Христа чи короля, якщо навіть знаходилися на задньому плані, завжди вигля-

Джованні Боккаччо

Джотто. Поцілунок Іуди

Мазаччо. Чудо із статиром

дали значнішими за простих людей. Тепер усі фігури і предмети зображують так, як їх бачить людське око. Ті, що розташовані ближче до глядача, виглядають більшими, а віддалені – меншими.

Змінилося ставлення до художника. Анонімні творці залишилися в минулому. Художники Відродження гордо ставили підпис під своїми творіннями. Їхній талант цінували, кожний митець мав своїх шанувальників і покровителів.

Засновником живопису італійського Відродження був **Мазаччо** (1401–1428). Персонажі створених ним фресок вражають своєю величчю і гідністю.

Боттічеллі. Весна

Із скульпторів першим до античної традиції звернувся **Донателло** (1386–1466), який порушив середньовічний звичай використовувати скульптурні фігури лише для оздоблення храму. Донателло створив вільно розташовану і з усіх боків відкриту для глядача скульптуру, тобто перетворив її на самостійний витвір мистецтва. Прекрасні образи на основі античної міфології належать пензлю **Сандро Боттічеллі**.

Період з кінця XIV до кінця XV ст. в Італії називають раннім Відродженням. Це час бурхливого піднесення не тільки мистецтва, а й науки. Виникло вчення про виховання вільної, всебічно розвиненої і активної людини. Великих успіхів досягли математика (**Ліука Пачолі**), астрономія (**Регіомонтан**) і медицина. Своїм корінням сучасна цивілізація сягає в культуру Відродження: без неї вона була б неможливою.

1. Чи завжди події героїчного епосу відповідали реальності? Відповідь обґрунтуйте.
2. У чому полягав винахід Гутенберга? Яке він мав значення?
3. Унаслідок чого виникла необхідність будувати великі храми? Чим романський собор відрізнявся від готичного?
4. Чому батьківщиною Відродження стала Італія? Хто такі гуманісти?
5. Кого з письменників і митців раннього Відродження ви знаєте?

ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи розповідь Рауля Глабера, відзначте, як автор оцінював масштаби церковного будівництва. Чи було це випадковим?
2. Уважно прочитайте уривок із праці Петрарки «Про засоби проти всілякої долі». Відзначте, які якості в людині гуманіст цінує найбільше і про що це свідчить.

Зміст

Слов'яни
та їхні
сусіди§ 17. УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ
ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНО-
СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§17 УТВОРЕННЯ
І РОЗКВІТ ДЕРЖАВ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ

§18 ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ:
ЧЕРЕЗ РОЗДРОБЛЕНІСТЬ
ДО ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ

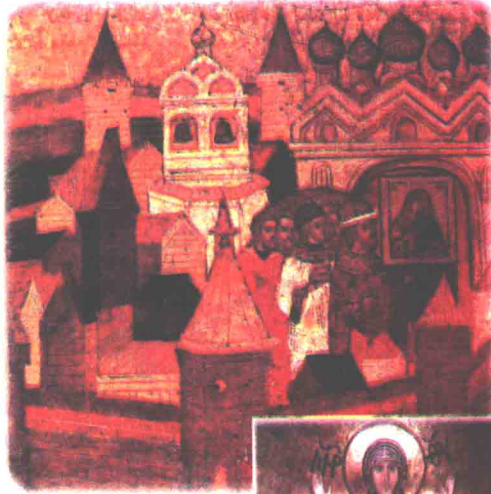
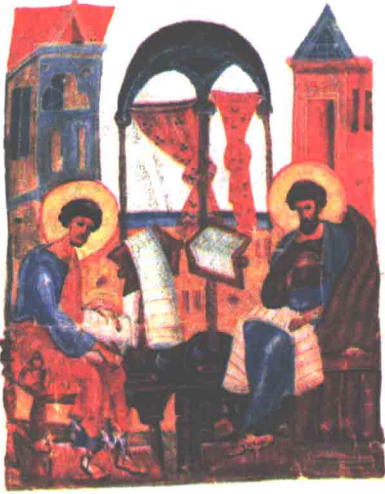
§19 НАРОДЖЕННЯ
І ПІДНЕСЕННЯ
МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§20 ТУРЕЦЬКА ДЕРЖАВА:
ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ
ДО ІМПЕРІЇ

■ 1. Від Великої Моравії до Чеського королівства. У ранньому Середньовіччі величезний простір між двома найбільшими державами – імперією Карла Великого і Візантією – населяли племена слов'ян. Спочатку вони мали спільну мову. Це, на думку багатьох учених, знайшло відбиток у самоназві «слов'яни» – ті, що використовують зрозумілі слова (мову). Поступово розселяючись, слов'янські племена відокремились одне від одного і розпалися на три гілки – західних, східних і південних слов'ян. До західної групи належали чехи, словаки, поляки, полабські та поморські слов'яни. Східну складали предки українського, російського і білоруського народів. Південна включала болгар, сербів, хорватів, словенців та деякі інші народи.

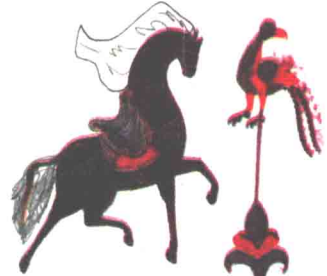
На початку IX ст. у басейні річки Морави, де проживало плем'я мораван, виникла одна з найдавніших слов'янських держав – Велика Моравія. Її

першим правителям довелося вести запеклу боротьбу з франками, які під приводом навернення язичників-слов'ян у християнство постійно вторгалися в їхні землі. Моравський князь Ростислав звернувся за підтримкою до Візантії і попросив прислати вчителів, аби просвітити слов'ян у питаннях віри. У 863 р. до Моравії прибули направлені василевсом брати-священики – Константин (більш відомий під чернечим ім'ям Кирил) і Мефодій. З дитинства обидва знали мову слов'ян.

Для роз'яснення християнства необхідно було перекласти на слов'янську мову Біблію і богослужбові книги. Але слов'янських літер не існувало. Грецькі ж чи латинські не годилися, бо не передавали всіх звуків (зокрема, шиплячих) слов'янської мови. І тоді брати створили слов'янський алфавіт – глаголицю, яким і записали переклади. Літери глаголиці мали досить складне

*Кирило і Мефодій.
Мініатюра. XV ст.*

написання, тому невдовзі на зміну їм прийшов інший, зручніший алфавіт – **кирилиця**. Його винайшли і назвали на честь учителя учні Кирила і Мефодія. Цим алфавітом і досі користуються росіяни, українці, білоруси, болгари.

Після смерті Кирила і Мефодія їхні учні були підступно вигнані з Моравії і знайшли притулок у Болгарії, де продовжили справу братів. Поступово поширюючись, слов'янська писемність проникла також у Київську Русь. Діяльність Кирила і Мефодія, створення ними писемності заклали ґрунт для духовного і політичного піднесення слов'янських народів.

На початку X ст. знекровлена міжусобицями і жакливою мадярською навалою Велика Моравія розпалась. Частина її земель увійшла до складу новоствореного **Чеського князівства**, де правили князі з роду **Пржемысловичів**. Держава розвивалася в умовах постійного протистояння Німеччині,

*Карл IV. Фрагмент розпису.
XIV ст.*

аж поки в XI ст. не опинилась у складі Священної Римської імперії. Втім, підкорити Чехію повністю німецькі імператори не змогли. У 1085 р., у вдячність за підтримку проти папи, чеський князь Вратислав отримав від імператора Генріха IV королівський титул. Чеські королі визнавали над собою владу імператора, але зберігали значну незалежність і у своїй країні діяли цілком самостійно.

Королівська влада помітно посилилася за правління **Карла I Люксембурга (1346–1378)**. Король заохочував розвиток чеської промисловості й торгівлі, забудував величними спорудами свою столицю Прагу, відкрив у ній один із найстаріших у Європі університетів. Ставши імператором **Карлом IV**, він у 1356 р. підтвердив «Золотою буллою» незалежність Чеського королівства. Чехія швидко перетворилася на економічно розвинену та одну з найбагатших країн Європи, набула впливу на європейські справи. Карла IV не випадково називали «батьком Чехії і вітчимом імперії».

Замок Карлштейн, улюблена резиденція імператора Карла IV. XIV ст.

Ще з XII ст. почалася німецька колонізація чеських земель. На відміну від інших слов'янських територій, тут вона здійснювалася поступово й у цілому мирно. Оселялися німці переважно в містах, прибираючи до рук основні галузі промисловості, торгівлю і міське самоврядування. Їхня діяльність сприяла економічному процвітанню країни, але німецьке засилля викликало невдоволення чехів. Ще більше обурення викликала діяльність католицької церкви. Папський Рим стягував із Чехії величезні податки, країну запрудили продавці індульгенцій.

■ **2. Ян Гус і гуситські війни.** Критику католицької церкви розпочав професор Празького університету **Ян Гус** (1370–1415). У своїх проповідях перед народом він гнівно засуджував торгівлю індульгенціями, багатства церкви і жадібність священників. Гус виступав за богослужіння чеською мовою і вважав найвищим авторитетом Біблію, а не рішення пап та церковних соборів. Великого значення Гус надавав також обряду причастя, який у католицькій церкві був різним для священнослужителів та звичайних віруючих. Церковників причащали хлібом і вином, а мирян – лише хлібом. Гус закликав повернутися до звичаїв раннього християнства і ввести для всіх причастя під двома видами. За вимогу причащати мирян вином із чаші прибічників Гуса – **гуситів** – стали називати також **чашниками**.

Гус запропонував нове, демократичне розуміння церкви. У відповідь католицька верхівка звинуватила його в ересі й викликала на церковний собор до німецького міста Констанца. Гус вважав, що сюди з'їдуться

Ян Гус. Мініатюра. XV ст.

вчені з усієї Європи і він матиме можливість захистити свої переконання у науковому спорі. Імператор Сигізмунд пообіцяв Гусу безпеку і дав йому спеціальну охоронну грамоту. Але, прибувши на собор, Гус зрозумів, що ніхто не збирався обговорювати правоту його поглядів. Гуса закували в кайдани й кинули до темниці.

**XV ст. Італійський учений, секретар папської курії
П'єтро Браччоліні про засудження Яна Гуса
на Констанцькому соборі**

Голова собору запропонував Гусу зректися, але той Чех підвівся і голосно вигукнув: «Я не маю наміру відступати від свого вчення й віри».

Сигізмунда спитали: «Ваша величносте імператор! Яким буде ваше остаточне рішення: за вчення Гуса чи проти? Визнаєте ви його єретиком, який заслуговує на смерть?» Імператор відповів так: «Продовжую стверджувати, що Гус – єретик і цілком заслуговує на смерть через спалення, якщо не зречеться».

Тоді Гус мужньо спитав: «Ваша імператорська величносте, невже ви можете так поводитися, принижуючи свою корону і німецьку гідність? Невже самі знищуєте охоронну грамоту, яку підтвердили своєю печаткою та підписом, і візьмете на свою голову злочин і підступність? Не про моє життя йдеться, а про ваше чесне ім'я».

«Я дійсно обіцяв тобі, єретику, безпечний проїзд, але тільки сюди, а це ти отримав. Зворотного ж шляху я тобі не обіцяв. Така вимога є безпідставною. Тебе засудив собор більшістю голосів». Так відповів Сигізмунд.

Усі були настільки розпалені, що трощили столи й кидали їх уламки. Під цей гомін государ пішов. Міг би піти й Гус, якби схотів. Він, однак, повернувся до своєї в'язниці.

Навіть перед загрозою смерті мужній проповідник відмовився зректися своїх поглядів і влітку 1415 р. був спалений на вогнищі. Збереглась розповідь, що, коли вже зайнялося полум'я, одна побожна старенька підкинула під ноги Гусу в'язанку хмизу. Вона вірила, що перед нею – єретик, і сподівалась, що вогнище очистить його душу.

Ян Жижка. Гравюра. XIII ст.

«О, свята простота!» – вигукнув на це приречений проповідник, який навіть у таку трагічну хвилину не втратив почуття християнського прощення.

Страта Гуса сколихнула всю Чехію. Учні незламного проповідника розвивали його вчення і цим притягували до себе безліч віруючих. Поширювалися чутки, що необхідно збиратися на відкритих місцях у горах, де начебто сам Христос через своїх проповідників говоритиме з людьми. На горі Табір у Південній Чехії звідусіль зійшлося понад 40 тисяч чоловік – так званих **таборитів**. Серед них голосно лунали заклики до активних дій. У 1419 р. повстал Прага, а за нею і вся країна. Почались **гуситські війни (1419–1434)**.

Імператор з папою організували проти гуситів хрестовий похід. На повсталу Чехію

Укріплення таборитів з возів.
Мініатюра. XV ст.

Бій таборитів із хрестоносцями.
Мініатюра. XV ст.

обрушилися збройні загои з різних куточків Європи. Їм протистояло військо під командуванням небагатого рицаря **Яна Жижки**, талановитого полководця. Ще в молодості він втратив око, але за все життя (навіть коли повністю осліп) не програв жодної битви. У своєму війську Жижка ввів сувору дисципліну і підтримував високий бойовий дух.

Жижка дуже вдало використовував звичайні вози. Під час зупинок їх скріплювали ланцюгами, а відкритий простір загороджували дошками. Виникав щільно укріплений табір, який міг успішно захищатися і був недоступним для кінноти.

Нерідко вози відігравали вирішальну роль і в зіткненнях. Перед однією з битв гуситське військо стояло на високому пагорбі. Жижка дав противнику підійти на необхідну відстань і скомандував атаку. Гуситська кіннота кинулася на ворога, потім раптово розділилася надвое і утворила своєрідний коридор. По ньому з високого пагорба, набираючи все більшої швидкості, покотилися вози з важким камінням. Вони врзалися в загои противника, сіючи в них безлад і паніку. Гуситська ж кіннота, пропустивши вози, знову зімкнулась і пішла в атаку. За нею рушила піхота. Ворог зазнав нищівної поразки.

Із самого початку гуситський рух не був єдиним і розділявся на два напрями. До першого – поміркованого – належали феодалі, заможні городяни та рицарі. Вони прагнули позбавити церкву влади й багатств на свою користь. Другу, рішучішу частину становили таборити – переважно селяни та небагаті городяни. Їхня мета полягала у знищенні феодального гноблення і встановленні справедливого суспільства. Помірковані побоювалися рішучих дій таборитів. Це дало змогу імператору й папі за допомогою різних поступок і обіцянок переманити поміркованих на свій бік і спільними зусиллями завдати таборитам удару. У 1434 р. біля міста Липани таборити зазнали поразки. Гуситські війни закінчилися.

Чехія стала єдиною в Європі країною, де з католицькою мирно співіснувала гуситська церква, яка не підпорядковувалася папі римському.

3. Болгарське царство. З VI ст. південні слов'яни почали перебиратися за Дунай і осідати на візантійських землях Балканського півострова. Століттям пізніше з Північного Причорномор'я сюди ж поринули і підкорили слов'ян кочівники тюркського походження – болгари. У 681 р., відокремившись від Візантії, виникла нова міцна держава – Перше Болгар-

ПОДРОБИЦІ

«*Міуванзналеть нвалетьвьхъ
преждевѣдлѣніемъ преждѣго да
ісрциени болгарьма*»

Хрещення болгар. Мініатюра. IX ст.

ське царство. Давши назву країні й народу, самі болгари розчинилися в численнішій слов'янській масі.

Посиленню і розвитку держави сприяло прийняття у 864 р. правителем **Борисом** християнства за візантійським обрядом. За його сина **Симеона** Болгарія досягла найвищої могутності. Талановитий полководець і політик, Симеон виріс у Константинополі, здобув прекрасну освіту і прагнув для Болгарії панівного становища на Балканах. Це робило неминучим зіткнення з Візантією. Після низки блискучих перемог над ромеями Симеон помітно розширив межі своєї держави і першим серед слов'янських правителів прийняв титул царя (від «цезар» – імператор).

Тривалі війни з Візантією вкрай виснажили Болгарію. Після смерті Симеона з усіх боків на ослаблену країну поринули вороги. Північні райони спустошували угорці, східні – печеніги. Декілька поразок завдав болгарам київський князь Святослав. На півдні всі свої сили кинула проти Болгарії головна суперниця – Візантія. Василевс Василій II розбив болгарське військо і з нечуваною жорстокістю розправився з полоненими. У 1018 р. Болгарія знову опинилася під владою Візантії. Перше Болгарське царство припинило існування.

Болгари неодноразово піднімали повстання і наприкінці XII ст. вибороли незалежність. Виникло Друге Болгарське царство, існування якого супроводжувалося нескінченними міжусобицями та іноземними нашествиями. Наприкінці XIV ст. знесилена країна майже на 500 років потрапила під турецьке ярмо.

■ **4. Здобута Батьківщина угорців.** Давня батьківщина кочовиків-угорців (мадярів) знаходилася між Середнім Поволжям і Уралом. Звідти вони переселились у причорноморські та приазовські степи, але залишили їх під тиском печенігів. У 896 р., подолавши величезну відстань, сім угорських племен перейшли Карпати і зупинилися в Середньому Подунав'ї. Просторі низовини між горами здавалися спеціально створеними для звиклих до степів мадярів. Так відбулася подія, яку угорські легенди назвали «здобуттям Батьківщини». На чолі союзу племен стояв вождь **Арпад**, родоначальник королівської династії **Арпадів**.

Несподівана поява нових сусідів стала справжнім лихом для Європи. У безперервних, але завжди раптових набігах рухлива і витривала мадярська кіннота спустошувала все на своєму шляху. В пошуках здобичі войовничі загони доходили до Іспанії, Франції та Ютландії. Лише в середині X ст. ціною великих зусиль німецькому імператору **Оттону I** вдалося розбити угорців. Трапився рідкісний в історії випадок: поразка обернулася на благо для переможених, бо змусила їх остаточно осісти в Паннонії. Це дало угорцям можливість зберегтися як народ, а не розсіятися на

кшталт гунів, аварів та безлічі інших грізних завойовників.

Іштван I Святий об'єднав усі малярські племена в єдину державу і в **1000 р.** отримав із рук папи королівську корону. Іштван сприяв поширенню в країні католицизму і всіляко підтримував церкву, а до участі в управлінні державою активно залучав знать. Після його смерті Угорщина надовго поринула у феодальні міжусобиці, користь від яких отримала лише верхівка знаті – магнати.

Надмірне посилення магнатів погіршило становище середніх і дрібних землевласників. Прагнучи захиститися, вони у 1222 р. змусили короля **Андраша II** видати «Золоту буллу». Цей документ був спрямований проти зловживань короля і магнатів, а в разі порушення домовленостей давав право чинити королю опір.

Син **Андраша Бела IV** намагався обмежити самовладдя магнатів, але тільки налаштував проти себе знать. У такій напруженій атмосфері в Угорщину вторглися татаро-монголи під проводом хана Бату. Даремно королівські посланці за старовинним звичаєм об'їжджали країну зі скривавленим мечем. Воїни сходилися надто повільно. У 1241 р. відбулася велика битва біля села Могач. Загарбники повністю знищили угорське військо, проте й самі зазнали великих втрат. Залишивши після себе розорену і збезлюднілу країну, татари повернули назад. Ця битва показала, що угорці вже розучилися протистояти тактиці стрімких набігів кочівників, хоча всього три століття тому самі успішно використовували її проти Західної Європи.

Угорщина досить швидко залікувала рани. Бела IV забудував країну фортецями й замками, сприяв виникненню міст. Однак після припинення династії Арпадів криваві суперечки між магнатами посилювалися. У результаті угорський трон опинився в руках чужоземців: спочатку – представників **Анжуйської династії**, а потім – **Люксембургів**. У XV ст. в Угорщині склалася станова монархія, але міста не були допущені до участі в державній владі. Усе вирішували король, магнати і дворянство.

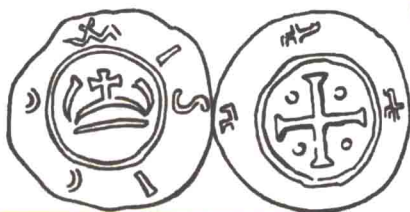
Свого розквіту угорське королівство досягло за правління **Матяша I Корвіна** (1458–1490) – визначного правителя, хороброго воїна, покровителя мистецтв і наук. Проте до кордонів його держави невпинно наближались турки, які в XVI ст. розгромили об'єднане угорсько-чеське військо. Угорщина надовго втратила свою незалежність.

Корона угорських королів

Король Матяш Корвін

Монети Мешка I

5. Польща. Ядром формування польської держави було князівство полян. У X ст. його правитель князь Мешко I об'єднав під своєю владою землі в басейнах рік Одеру та Вісли і зробив столицею місто Гнєзно. Наступним кроком стало прийняття Мешком християнства за римським зразком. Це сприяло встановленню зв'язків із більш розвиненими європейськими країнами і посилювало позиції Польщі.

Син і наступник Мешка – Болеслав I Хоробрий завершив об'єднання польських земель. Справжній воїн, Болеслав неодноразово воював з Німеччиною і Руссю, помітно розширив межі своєї держави і змусив могутніх сусідів ставитися до Польщі з повагою. На прохання вигнаного з Києва князя Святослава польський правитель допоміг йому повернути престол. Повертаючись же з Києва додому, приєднав до Польщі декілька давньоруських міст. У 1025 р. Болеслав прийняв титул короля і переніс столицю до Кракова.

Після смерті Болеслава країна розпалася на окремі князівства і втратила частину завойованих земель. Більше того, вона сама стала жертвою загарбників. Німецький орден, захопивши Пруссію і Помор'я, відрізав Польщі вихід до Балтійського моря. Серйозну загрозу становили татаро-монголи. Героїчний опір Русі підірвав їхні сили і не дав укріпитися в Польщі, але монголи неодноразово обрушували на країну спустошувальні набіги.

Один із загонів хана Бату ввірвався до Польщі та пограбував столицю. За легендою, міський трубач-дозорний подавав сигнал тривоги доти, доки його не вбила стріла татарського лучника. На згадку про це на башті костелу Святої Марії в Кракові щогодини грає труба, звучання якої несподівано обривається на найвищій ноті.

Зовнішня небезпека прискорила об'єднання польських земель і відродження королівської влади. Король Казимір III Великий (1333–1370) продовжив політику своїх попередників. Йому вдалося повернути деякі

Болеслав I Хоробрий. XII ст.

Монети Болеслава I Хороброго

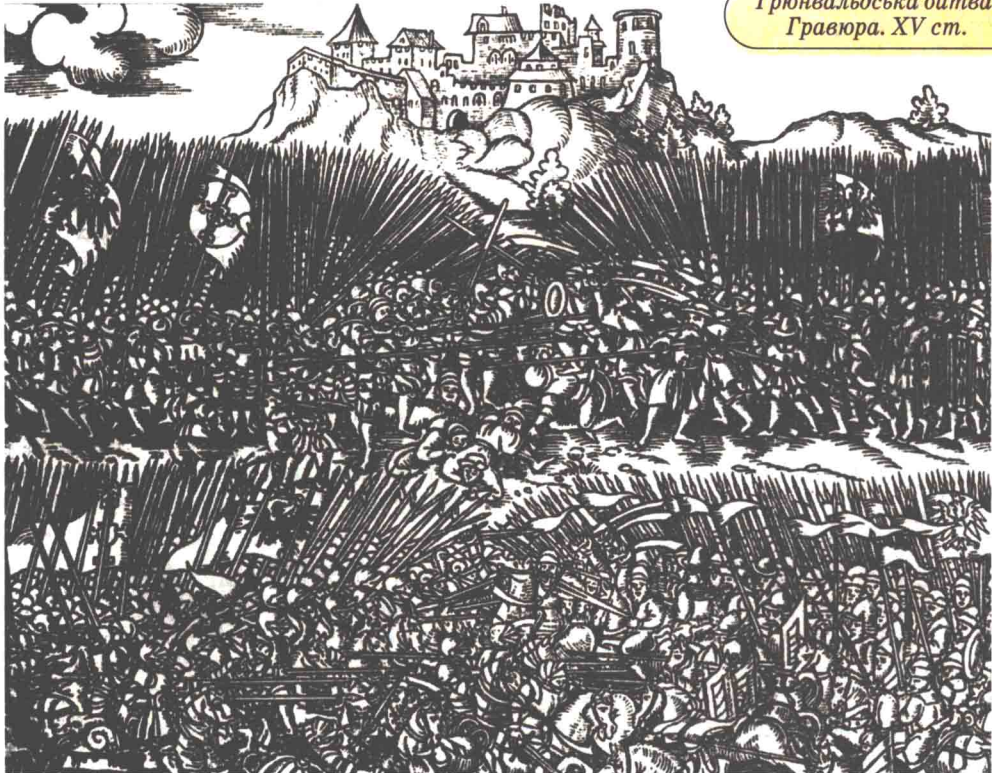
втрачені території, упорядкувати закони і покращити управління державою. Дбаючи про розвиток ремесла і торгівлі, король ввів єдину монету й однакове мито, що викликало стрімке зростання міст. На зразок інших західноєвропейських країн у Польщі склалася станова монархія. Король правив, спираючись на орган станового представництва – сейм.

Казимир III надав притулок безлічі євреїв, яких після подій «чорної смерті» почали виганяти з Німеччини. Король не просто виявив віротерпимість, а й зрозумів, що ділові зв'язки, гроші, знання і праця євреїв сприятимуть розвитку його країни.

Смертельна загроза з боку Німецького ордену підштовхнула Польщу до пошуків союзника. Почалося зближення з сусідньою державою – Великим князівством Литовським, якому теж доводилося постійно стримувати натиск Ордену. Досягти союзу можна було через шлюб спадкоємиці польської корони Ядвіги з литовським князем Ягайлом. Отримуючи у 1385 р. руку Ядвіги і польську корону, Ягайло пообіцяв разом із своїми підданими прийняти католицизм (Литва залишалася тоді ще язичницькою). Так було укладено **Крєвську унію**, яка надовго пов'язала долі Польщі та Литви, хоча й не означала їхнього об'єднання.

Ягайло

Грюнвальдська битва.
Гравюра. XV ст.

Герб Польщі. XV ст.

Унія зміцнила позиції Польщі й Литви, дозволила їм разом виступити у війні проти Німецького ордену. Вирішальна битва відбулася 1410 р. біля села Грюнвальд. Об'єднане королівське військо, куди входили польські, литовські, руські, білоруські, українські, чеські й татарські загони, розгромило хрестоносців. Від повного знищення Орден врятувала підтримка імператора і папи, однак поразка поклала край німецькому наступу на Схід. Через півстоліття, в результаті нової війни, Орден визнав себе васалом польського короля. Польща повернула собі значну частину колишніх земель і вихід до моря. Авторитет Польщі й Литви в Європі дуже виріс.

1. На які групи розпалися слов'яни і які сучасні народи входять до кожної з них? Яке значення мала діяльність Кирила і Мефодія для розвитку слов'янської культури?
2. У чому полягала особливість становища Чеського королівства у складі Священної Римської імперії? Що викликало гуситські війни? Чому походи проти гуситів називали хрестовими? Які зміни принесли гуситські війни Чехії?
3. Чим можна пояснити той факт, що кочівників-болгар, які прийшли на Балкани, поглинули слов'яни, а не навпаки?
4. Чому поразку в битві з імператором Оттоном I не можна вважати негативним фактом угорської історії? Що засвідчила битва біля Могача?
5. Яку роль в історії польської держави відіграв король Казимир III Великий? Що підштовхнуло Польщу й Литву до союзу? Чи означала унія об'єднання двох країн? Яке значення мала Грюнвальдська битва?

ЗАВДАННЯ

1. На підставі повідомлень Поджо Браччоліні спробуйте описати характер і переконання Яна Гуса.
2. Спираючись на матеріал підручника, з'ясуйте, чому головним суперником Болгарії була Візітія.

§ 18. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ: ЧЕРЕЗ РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ДО ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ

186

1. **Владими́ро-Сузда́льське князі́вство.** Постійні набіги кочівників і князівські міжусобиці виснажували сили Київської Русі. Держава втрачала колишню велич і на середину XII ст. розпалася на самостійні князівства. Центр економічного й політичного життя почав поступово переміщуватися на північний схід, у район Верхньої Волги.

«Земля за великим лісом» – Заліська Русь, або Суздальщина, довго залишалася далекою окраїною величезної держави Рюриковичів і мало

ПОДРОБИ

привертала увагу своїх господарів. Становище змінилося у XII ст., коли енергійний і далекоглядний київський князь **Володимир Мономах** (1113–1125), відвідавши ці землі, заснував тут і назвав своїм іменем місто – **Владимир**.

По матері князь був онуком візантійського імператора, тому, як і діда, його звали **Мономахом**, тобто «єдиноборцем». За легендою, коли Володимир вирушив проти Візантії, імператор, аби уникнути зіткнення, добровільно передав йому ознаки своєї влади. Серед них знаходився і царський вінець, який пізніше назвали шапкою Мономаха. Важко сказати, чи справді було так, але цією всипаною діамантами шапкою вінчали на царство всіх наступних великих князів і царів. Тільки у XVIII ст. Петро I замінив її на імператорську корону. Шапка Мономаха й досі зберігається в Оружейній палаті Кремля.

Документи

XII ст. 3 «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям»

Старого шануйте як батька, а молодих як братів.

А найбільше шануйте гостя, проста це людина, знатна чи посол.

Не пропустіть людину, не привітавши її.

Що вмієте доброго, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчіться.

Нехай не застане вас сонце у ліжку.

Заради Бога, не лінуйтеся, благаю вас, бо тільки справою можна дістати милість Божу.

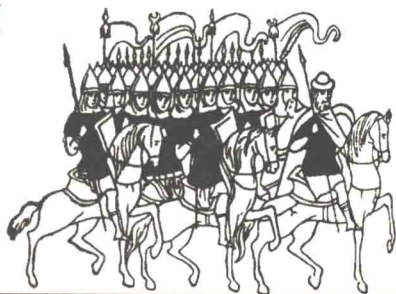
Після смерті князя Володимира Суздальська земля відокремилася від Київської Русі. Син Мономаха – **Юрій Долгорукий** став її першим самостійним правителем. Літопис доніс до нас повідомлення, що в 1147 р. Юрій запрошував одного із своїх князів-союзників: «Прийди до мене, брате, в Москов». Ці слова є першою письмовою згадкою про Москву, яку разом із навколишніми землями князь відібрав у боярина Степана Кучки.

Юрій забудовував свої володіння чудовими містами і соборами, проте все одно не полишав надії посісти київський престол. Суздальський правитель вів тривалі виснажливі війни за далекий Київ і був упевнений, що тільки княгиня там дасть йому право «старшинства» на Русі. Через постійне простягання «довгих рук» до далеких міст і земель Юрій і отримав прізвисько Долгорукий. Нарешті йому вдалося стати великим князем київським, але ненадовго: через два роки непокірні київські бояри отруїли прийшлого чужинця.

Коли Юрій ще княжив у Києві, його син Андрій свавільно повернувся до Владимира. Після смерті батька він, усупереч традиції, переніс сюди князівський престол. У сусідньому селі Боголюбіві Андрій побудував роз-

Зведення міських murів у Владимирі. Мініатюра. XIV ст.

*Дружина руського князя.
Мініатюра. XIII ст.*

дімидири. Проте остаточно подолати протистояння бояр князю не вдалося. «Самовладець», як називали його сучасники, Андрій Боголюбський став жертвою боярського заклоту.

Влада перейшла до молодшого брата вбитого князя – Всеволода Велике Гніздо (1176–1213). Таке прозвання Всеволод отримав через своє численне сімейство: адже самих лише синів князь мав вісім! За його правління Владимиро-Суздальська земля досягла найвищого розквіту і могутності. Всеволод проводив вдалу політику, вмів сполучаючи силу зброї з мирними переговорами. Автор «Слова о полку Ігоревім» писав, що численне військо Всеволода може шоломами вичерпати воду з Дону, а чутками про самого князя «повнилася вся земля». Всеволод першим офіційно прийняв титул великого князя.

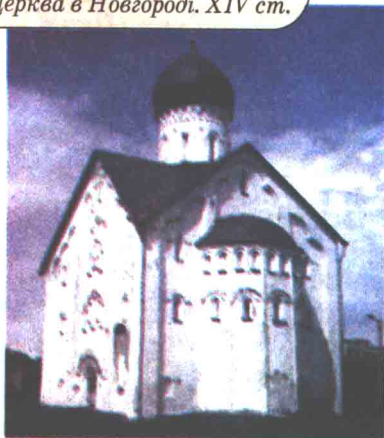
На межі XII–XIII ст. Владимиро-Суздальська земля вже головувала серед інших князівств, але за синів Всеволода ситуація різко змінилася. У перебігу тривалої руйнівної боротьби за батьківський спадок вони настільки виснажили сили Владимиро-Суздальської Русі, що єдине князівство розпалося на окремі дрібні володіння.

■ **2. Пан Великий Новгород.** В історії руського Середньовіччя особлива роль належить Новгороду. Місто виникло в VI ст., а наприкінці X ст. вже вважалось другим за значенням центром Київської Русі. Піднесенню Новгорода сприяло його винятково вигідне розташування на початку важливих

торговельних шляхів, які з'єднували Балтику з Чорним і Каспійським морями. Тому не випадково в господарському житті Новгорода важливе значення мала посередницька торгівля. Багаті новгородські купці вивозили хутра, віск, мед, шкури і успішно торгували на просторі від Середземного моря до Північного полярного кола. Особливо активною була торгівля із Західною Європою, насамперед з німецькою Ганзою.

У свій час завдяки підтримці новгородців здобув перемогу і став великим князем київським Ярослав Мудрий. Силою зброї 40 тис. новгородських ратників звели його на престол, за що вдячний Ярослав залишив Новгород під управлінням київських князів. Зазвичай

Спасо-Преображенська церква в Новгороді. XIV ст.

правителем міста київський князь призначав свого сина, однак великий вплив на вибір претендента мала новгородська знать. Коли новгородці не хотіли прийняти одного з княжичів, вони погрозово заявили його батькові Святославу: «Якщо дві голови має твій син, то присилай його».

У середині XII ст. новгородці добилися незалежності від Києва. Виникла Новгородська боярська республіка – своєрідна форма правління, при якій виборні органи влади існували поряд з княжою владою. Оскільки посадових осіб у Новгороді не призначали, а обирали, виникало враження участі всього народу в управлінні. Насправді ж усю повноту влади тримали у своїх руках бояри та верхівка купецтва.

Новгородці самі запрошували князя, однак чітко обмежували його повноваження. Князь не мав права володіти в Новгородській державі землею і розпоряджатися міською скарбницею. Практично він не правив Новгородом, а служив йому: був найманим воєначальником і вирішував деякі судові справи. Якщо ж князь не виконував установлені правила чи невдало командував військом, новгородці, не вагаючись, виганяли його з міста.

Вищий орган влади – загальноміське віче – це збори всього вільного чоловічого населення. На нього сходилися 300, а згодом 500 представників найзнатніших і найбагатших боярських родин. Збори відбувалися на міській площі, тому про їхні рішення знали всі городяни. Віче мало право оголошувати війну і укладати мир, затверджувати закони, запрошувати та усувати князів. На ньому обирали посадника – голову новгородського уряду, тисяцького – командира міського ополчення і єпископа (пізніше – архієпископа). Останній, крім духовної, мав ще й світську владу: розпоряджався міською скарбницею, вів судові справи, керував зовнішньою політикою Новгородської республіки.

Кожна вулиця і кожний кінець (район) міста мали своє управління – вуличанське чи кінчанське віче. Нерідко новгородці розколювались на ворогуючі угруповання, і тоді різні кінці міста сходилися один проти одного в рукопашному бою. Билися зазвичай на перекинутому через річку Волхов мості. Траплялося, що переможці наполягали на страті противників. Тоді переможені летіли з моста в річку.

3. Монгольське завоювання Русі. У XIII ст. роздроблена на окремі князівства Русь опинилася перед лицем жахливого ворога – монгольських завойовників. Численні монгольські племена – монголи, татари, меркїти та інші – займалися переважно скотарством, розводили коней, биків і овець. За ім'ям наймогутнішого з племен усіх їх називали спочатку монголами, а згодом монголо-татами чи татарами.

З давніх часів монголи кочували в степах Центральної Азії, перевозячи на візках свої юрти – переносне, покрите шкурами тварин житло. На чолі окремих племен стояли хани, існувала знать – нойони. Військову опору ханів становили дружинники – нукєри (від монгол. – друг). Племена постійно ворогува-

Чингісхан зі своїми нащадками.
Мініатюра. XIV ст.

ли між собою, поки один із ханів – **Темучін** – не розгромив суперників. У 1206 р. відбувся **курултай** – загальні збори кочової знаті, які визнали Темучина верховним правителем Монголії і затвердили за ним титул **Чингісхан** (великий хан).

На честь цієї події учасники курултая підняли величезний, виготовлений із хвостів білих коней дев'ятикінцевий прапор – символ влади нового степового монарха. Відтепер ніхто не наслідкувався перечити Чингісхану. В його руках зосередилася майже необмежена влада.

Об'єднавши і укріпивши свою державу (монгол. «улус»), Чингісхан перейшов до зовнішніх завоювань. Талановитий, але винятково жорстокий полководець, Чингісхан мав відбірне стотисячне кінне військо, в якому панувала залізна дисципліна. Ненаситна жага здобичі вела монголів уперед. Підкоривши Північний Китай, степняки взяли на озброєння китайські стінобитні, каменобитні та вогнеметні знаряддя. Наявність військової техніки значно полегшила монголам завоювання Середньої Азії, допомогла спустошити Іран і Закавказзя.

Знатний монгольський воїн.
Мініатюра. XIII ст.

Справжній розгром вчинили монголи кочівникам-половцям. Це змусило половців звернутися з проханням про допомогу до руських князів. Декілька руських дружин вирушили у Половецький степ і в 1223 р. уперше зішлись з монголами в битві на річці Калці. Відсутність єдиного командування, чвари між князями і неузгодженість дій прирекли русько-половецьку рать на поразку. Переможці з небаченою жорстокістю відсвяткували свій успіх. Поклавши на тіла поранених і помираючих руських воїнів дошки, монголи влаштували на них бенкет. Проте навіть така гірка поразка не стала для князів пересторогою майбутніх випробувань і не змусила їх об'єднатися.

Взимку 1237 р., коли ніхто не чекав нападу ворога (зазвичай воювали в теплу пору року), монголи вторглися в руські землі. Після п'ятиденної облоги і штурму з використанням таранів та металних знарядь

воїни хана **Батү** (Батий, онук Чингісхана) взяли Рязань. Потім монголи обрушилися на Владимиро-Суздальську землю, піддаючи все на своєму шляху страшенному спустошенню. Населення Русі чинило завойовникам відчайдушний, але ізольований опір. Героїчним епізодом боротьби стала оборона маленького міста Козельська, який сім тижнів стримував натиск ворога. Далі монгольське військо вирушило на Новгород. Мужнє протистояння руського народу підірвало сили загарбників, до того ж почалася весняна повінь. Батү повернув свою кінноту назад і відійшов за Волгу.

Восени 1240 р. хан почав новий похід. І знову кожне князівство зустрічало завойовників поодиночі. Батү захопив і вщент зруйнував Київ, пройшов кривавим рейдом по Галицько-Волинському князівству. Навесні

*Оборона Козельська.
Мініатюра. XVI ст.*

*Монгольські вершники.
Мініатюра. XIV ст.*

монгольське військо увірвалося в Європу, впродовж року спустошило Польщу, Угорщину, Чехію і наблизилося до кордонів Італії та Німеччини. Європейські країни готувалися об'єднаними зусиллями протистояти загарбникам, коли Бату отримав звістку про смерть великого хана. Полководець не міг залишитися осторонь боротьби за владу. Не мав він і належних сил, щоб утримувати величезні завойовані території. Бату повернув свої війська на схід і відійшов у степові низов'я Волги.

Тут (неподалік сучасної Астрахані) виникла монгольська держава **Золота Орда** (орда – ханський шатер, стійбище) зі столицею в місті **Сарай**. Для Русі почалася довга епоха ординського ярма. Попри весь його тягар Русі вдалося зберегти свою державність, релігію, культуру і звичаї. Залежність від Золотої Орди полягала у сплаті хану щорічної величезної данини, за збиранням якої наглядали ханські намісники – **баскаки**.

Із встановленням ординського ярма кожне руське князівство вважалося насамперед власністю хана і лише потім – спадкоємним володінням князя. Хан надавав князям **ярлик** – грамоту на управління князівством. Видача ярликів викликала суперництво і ворожнечу між князями, але Орда була зацікавлена в розпалюванні конфліктів. Монголи спеціально зіштовхували князів, аби не допустити посилення небезпечних і розправитися з негодними. Майже щоразу хани використовували князівські усобиці для грабіжницьких вторгнень на Русь.

4. На рубежах Новгородської землі. Становище поневоленої Ордою Русі ускладнювалося тим, що з півночі їй загрожували інші небезпечні вороги – шведи й німці.

Ще наприкінці XII ст. шведи захопили частину узбережжя Фінської затоки і почали готуватися до вторгнення в ослаблені недавнім монгольським розгромом руські землі. У 1240 р. шведська флотилія під командуванням ярла (князя) Біргера увійшла в гирло Неви. Вартові попередили новгородців про наближення ворога. Дев'ятнадцятирічний князь Олександр

Ярославович зі своєю дружиною та новгородським ополченням негайно вирушив назустріч загарбникам і зненацька напав на них. Бій тривав із світанку до темряви і закінчився повною поразкою шведів. Блискуча перемога зберегла Русі вихід до Балтійського моря, а юному князю принесла гучну славу і почесне прозвання Невський.

Документ

XIII ст. «Житіє Олександра Невського» про Невську битву 1240 р.

І чув король Швеції про мужність князя Олександра і мовив: «Піду полонити землю Олександрову». І зібрав силу-силенну і наповнив кораблі багатьма полками своїми і пішов воювати. І прийшовши на річку Неву, гордовито направив послів до князя Олександра Ярославовича в Новгород Великий зі словами: «Якщо можеш, – опирайся, я вже тут і захоплю землю твою».

І почав Олександр зміцнювати дружину свою і мовив: «Не в силі Бог, а в правді». І була січа велика зі шведами, і перебив князь Олександр безліч їх і королю Біргеру залишив слід на обличчі гострим своїм списом. Тут же в полку в Олександровому було шість мужів хоробрих і сильних, які билися разом з ним. Один з них в'їхав по дощі на самий корабель. Молодець на ім'я Сава наїхав конем на велике золото-верхе шатро короля і підсік стовп шатровий. Князь Олександр Ярославович повернувся з перемогою.

Новгородці. Мініатюра. XIII ст.

Того ж року Олександр Невський посварився з новгородськими боярами, які боялися, що популярність князя посилить його владу в Новгороді, і залишив місто. За відсутності Олександра відбулися небезпечні події: німецькі рицарі захопили Псков і рушили на Новгород. Перед лицем смертельної загрози новгородці звернулися до князя Олександра з проханням повернутися і очолити опір ворогу. З притаманною йому рішучістю полководець раптовим ударом вибив німців із Пскова.

Головна битва з німецькими рицарями відбулася **5 квітня 1242 р.** на льоду Чудського озера. Олександр Невський вдало оточив вишикуваних клином рицарів з обох флангів і ударом засадного (запасного) полку взяв їх у кільце. Почалося знамените **Льодове побоїще**. Розгром німців був повним. Уцілілих ворогів гнали на тонкий лід, але він не витримував тягаря рицарського обладунку, ламався, і води озера поглинали німецьких загарбників. Після такої нищівної поразки Німецький орден запросив миру і відмовився від усіх завойованих новгородських і псковських територій.

Перемоги Олександра Невського зароджували надію на те, що Русі вдасться звільнитися і від монгольського ярма.

■ **5. Піднесення Москви.** У XIV ст. головною подією політичної історії Північно-Східної Русі стало об'єднання земель навколо Москви. Родоначальником династії московських князів був молодший син Олександра Невського –

Даниїл, який де дипломатичними, а де насильницькими методами майже вдвічі збільшив свої володіння. Князь Даниїл заклав основи піднесення Москви і почав збирати навколо неї руські землі.

Вирішальну роль у посиленні Москви відіграв постійний притік сюди населення з тих областей, які особливо страждали від частих набігів ординців. Переселенці освоювали нові землі, зводили численні села, налагоджували господарство. Не менш важливо й те, що московські князі постійно розширювали свої володіння за рахунок військових загарбань, кривавих убивств і щедрих дарунків ханам. Невпинно і ретельно накопичуючи багатства, вони все помітніше підносилися над суперниками. Найнебезпечнішим із них була Твер. З нею і вступила Москва в затяжну і кровопролитну боротьбу за ярлик на велике княжіння.

Останню риску під цим протистоянням підбив московський князь **Іван Данилович** (1325–1340), якого за ощадливість та зібрані скарби прозвали **Калитою** (грошовим мішком). Коли Твер підняла повстання проти зловживань ханських баскаків, Іван Калита приєднався до карального походу ординців проти тверичів. Так йому вдалося не лише відвести удар від Москви, а й назавжди покінчити із суперництвом тверських князів. Хан передав Калиті ярлик на велике княжіння, а також право збирати данину і доставляти її в Орду.

За правління Калити Московське князівство остаточно перетворилося на найголовніше в Північно-Східній Русі. З Владимира було перенесено резиденцію митрополита – Москва стала релігійним центром Русі. Виник тісний союз московської великокняжої влади з церквою, що відіграло велику роль у створенні централізованої держави. Іван Калита та його наступники всіляко уникали конфліктів з Ордою і на сорок років припинили набіги. Руські землі отримали необхідний перепочинок для відновлення і піднесення господарства, накопичення сил для майбутньої боротьби за повалення ярма.

За цей час виростили два покоління, які не знали жахів ординської навали і не відчували перед нею того страху, що їхні предки. Саме цим людям судилося вийти на рішучу битву з монголо-татарами.

Будівництво кремлівської стіни в Москві. Мініатюра. XVI ст.

Печатка Івана Калити

1. Чому розпалася єдина держава Київська Русь? Як правителям Владимира-Суздальського князівства вдалося перетворити його на одне з найсильніших на Русі?

2. Що свідчить про існування в Новгороді особливої форми правління? Чому місто називали Пан Великий Новгород?
3. Які наслідки мала для Русі роздробленість? Де відбулася і чим закінчилася перша битва руських дружин з монголами? Чим можна пояснити успіхи монгольського завоювання? У чому полягала залежність руських князівств від Орди?
4. Яке значення мали перемоги Олександра Невського?
5. Чим можна пояснити лідерство Москви? Що зробив Іван Калита для піднесення свого князівства?

ЗАВДАННЯ

1. Які поради з «Повчання» Володимира Мономаха не втратили свого значення й сьогодні? Відповідь обґрунтуйте.
2. На підставі тексту з «Життя Олександра Невського» спробуйте відтворити події битви зі шведами. Як ви розумієте слова Олександра «Не в силі Бог, а в правді»?

§ 19. НАРОДЖЕННЯ І ПІДНЕСЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. На полі Куликовому. На середину XIV ст. московські князі мали достатньо сил і авторитету, щоб очолити загальноруський виступ проти Орди. Сама Орда внаслідок міжусобиць дедалі слабшала, але для перемоги над нею необхідно було за всяку ціну досягти єднання Русі. Це вдалося зробити онукові Івана Калити – великому князю Дмитрію Івановичу (1359–1389).

Переправа руського війська через Дон. Мініатюра. XIV ст.

Дмитрій Донський

Дмитрій вступив на престол дев'ятирічним хлопчиком і згодом став розумним та виваженим правителем. Князь перебував дерев'яний московський Кремль на кам'яний і тим помітно посилив військово-оборонну міць міста. Кремль став першою після монгольського нашествия великою кам'яною спорудою на Русі, символом могутності і багатства Московського князівства. Початок самостійного правління Дмитрія позначився конфліктом з Твер'ю. Москва вийшла з неї переможницею, і вже ніхто не наслідуювався заперечувати її першість.

Як раз у цей час унаслідок міжусобиць Орда почала розпадатися. Владу захопив темник (вищий воєначальник) **Мамаї**, який правив від імені слабких і безвольних ханів. Скориставшись моментом, Дмитрій вирішив перейти до відкритої боротьби з Ордою. Першим кроком на шляху до цього став з'їзд у Переяславі-Заліському за участю князів Північно-Східної Русі. На ньому йшлося про необхідність спільними зусиллями протистояти Орді. Рішення створило основи для загальноруської військової єдності.

Влітку 1378 р. союзне московсько-рязанське військо розбило ординців на річці Вожі в Рязанській землі. Стало зрозуміло, що вирішальне зіткнення з Ордою неминуче. Ворогуючі сторони готувалися до нього два роки. Очолюване Мамаєм ординське військо налічувало близько 100 тис. чоловік. Під прапорами Дмитрія вперше з моменту монгольського завоювання теж зібралися не менші сили.

З ними князь і вирушив на Дон. Дорогою йому повідомили, що Мамаї кочує на правому березі Дону, чекаючи на прихід свого союзника – великого князя литовського Ягайла. Тоді, щоб не допустити з'єднання сил своїх противників, Дмитрій прийняв рішення перейти Дон і негайно дати бій. Уперше за довгий час руські полки вторгалися у степову область, неподільне володіння ординців. У ніч проти **8 вересня 1380 р.** руське військо переправилося через Дон, спалило за собою мости і розмістилося на Куликовому полі.

Руські війська були вишикувані в п'ять полків. Попереду знаходився сторожовий полк, за ним – «великий» полк, а на його флангах – полки правої і лівої руки. Вище по Дону, в діброві, сховався засадний полк на чолі з двоюрідним братом Дмитрія – князем Володимиром Андрійовичем Серпуховським та видатним полководцем, воєводою Дмитрієм Михайловичем Боброк-Волинцем.

На світанку відбувся поєдинок між руським монахом Пересветом і ординцем Челубеєм. За легендою, багатирі з усього шалу вдарили один одного списами і обидва мертвими впали на землю. Це стало сигналом до загальної битви.

Першим рушив війська Мамаї. Ординський правитель розташувався на пагорбі і звідти спостерігав за ходом битви. Князь Дмитрій в обладунку

Поєдинок Пересвета з Челубеєм.
Мініатюра. XIV ст.

ТОДОРОВИЧІ

Перемога на Куликовому полі.
Мініатюра. XIV ст.

звичайного ратника бився у самій гущі свого війська. Під тиском ординців сторожовий полк відійшов до головних сил. Упродовж двох годин противник намагався зламати їх, однак у момент, коли успіх став схилитися на бік Орди, ударив засадний полк. Це вирішило кінець битви: великий полк зміг перейти в наступ і змусити ординців тікати. Перемога була повною, але коштувала неймовірних утрат обом сторонам. Великого князя Дмитрія, пораненого, знайшли на полі битви. Заслуги талановитого полководця і просто відважного воїна були визнані прозванням **Донської**.

Порушення

XVI ст. «Сказання про Мамаєву побоїще»

Князь же великий Дмитрій сів на коня свого і почав з князями та воеводами об'їжджати полки і кожному полку мовив: «Брати мої милі, сини руські, вже ніч іде, а день наближається грізний. Ранком будемо всі пити с однієї чаші смертної. Цієї чаші чекали на Русі занадто довго».

Відпустив брата свого князя Володимира Андрійовича вверх по Дону в діброву, щоб сховався там полк його. І дав йому з двору свого відбірних витязів, і ще відпустив з ним відомого воеводу Дмитрія Волинця...

Прийшло ж 8 вересня, свято Святої Богородиці. І почали прапори християнські майорити і труби численні сурмити. Утвердивши полки руські, пересів князь Дмитрій з одного коня на іншого і зняв із себе царський одяг і в інший вдягся.

Полки почали сходитися. Виїхав печеніг з полку татарського, перед усіма мужністю похваляючись. Побачив його Пересвет-монах і мовив: «Ця людина шукає собі подібну, то хочу з ним побачитись». І вдарилися міцно, мало що земля під ними не провалилася. І впали обидва з коней і померли. На шостій годині почали погані наших долати. Самого великого князя поранили. І прийшов час восьмий і виїхав з діброви засадний полк. І повернув поганих і побігли вони.

Перемога на Куликовому полі дуже підняла авторитет московських князів і дала народу впевненість, що Русь спроможна скинути владу Орди. Повне визволення залишалось тепер лише питанням часу.

У 1382 р. Москву захопив і пограбував хан Тохтамиш, але відновити колишню систему панування над Руссю Орда вже не змогла. Перед смертю Дмитрій Донської заповів велике княжіння Владимирське своєму старшому синові Василю І як «вотчину» московських князів. Так уперше з моменту встановлення ординського ярма руський правитель відмовився визнавати право хана розпоряджатися великим княжінням. Злиття Владимирського і Московського князівств завершилося.

Печатка Д.І. Донського

■ **2. Народження Московської держави.** Наприкінці XIV ст. над Руссю нависла загроза вторгнення середньоазіатського правителя Тимура (Тамерлана), одного з найвизначніших і найжорстокіших світових завойовників. Розгромивши Золоту Орду, Тимур стрімко наближався до кордонів Північно-Східної Русі. Назустріч грізному ворогу мужньо виступив князь Василій I. Тимур без бою повернув назад. Слідом раптово увірвалися орди хана Єдигея. Знищуючи все на своєму шляху, вони рухалися на Москву і швидко досягли її околиць. Тут хан отримав звістку про заколот в Орді. Спустошивши навколишні землі і забравши із собою безліч полонених, Єдигей відійшов у степи. У наступні роки ординці ще неодноразово вторгалися в руські володіння і нещадно грабували цілі області.

Становище ускладнювалося міжособною боротьбою за московський престол, яка досягла такої напруги, що країна опинилася на межі розпаду. Ситуацією спробувала скористатися католицька церква. Скликаний у 1439 р. Флорентійський собор проголосив унію католицької і православної церков. Московський уряд відмовився її визнати і відтоді руська церква стала незалежною від константинопольського патріарха.

Іван III

Важливі зміни відбулися за правління **Івана III (1462–1505)**. Посівши престол, Іван III різними засобами – коли мирними, а коли й силою зброї – одне за одним знищував удільні володіння і збирав їх у єдину державу. Головним суперником Москви залишився вільний Новгород. Частина новгородців прагнула за будь-яку ціну зберегти старі вольності і не підкорятися Москві. Було вирішено перейти під владу Литви й укласти договір з великим литовським князем. Фактично це означало початок війни між Новгородом і Москвою.

Іван III намагався владнати справу з новгородцями мирним шляхом, але городяни не бажали йти на жодні угоди. Тоді московське військо виступило в похід і на річці Шелоні вщент розбило новгородську рать. Через декілька років відбувся ще один похід на Новгород. Щоб урятуватися від голоду,

обложене місто капітулювало перед Іваном III. Незалежному існуванню Новгородської держави було покладено край. На знак цього вічевий дзвін зняли і відправили до Москви. Новгородська земля увійшла до складу Московського князівства.

Всесильний правитель Іван III прагнув не лише створити міцну державу, а й довести світові, що Москва є спадкоємицею колись величної Візантійської імперії. Символізувати такий задум мав шлюб Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Після їхнього одруження в Москві розгорнулося будівництво нових соборів, кремлівських стін і веж. Місто набувало вигляду справжньої столиці. Москва ставала такою могутньою, що могла взятися за розв'язання найголовнішого питання – остаточного визволення з-під влади Золотої Орди.

Стояння на р. Угрі.
Мініатюра. XV ст.

Руські воїни переслідують ординців.
Мініатюра. XV ст.

Після розгрому Орди Тимуром московські, а за ними й інші князі припинили регулярно сплачувати данину і зовсім перестали їздити до ханів. Укріпивши свої позиції, Іван III повністю відмовився вносити данину. Розлютований хан Ахмат відрядив до Москви посольство з погрозами, вимагаючи від Івана III відновити сплату данини й особисто прибути до Орди з повинною. Тоді московський государ вирішив ясно показати ханові, що вважає себе незалежним. Іван III розірвав ханську грамоту, кинув її собі під ноги і заявив: «Данину платити ніколи надалі не будемо!»

У відповідь хан заходився готуватися до нового нашествия. Уклавши союз із польсько-литовським королем Казимиром IV, Ахмат із 60-тисячним військом направився на Русь. У цей момент союзник Москви кримський хан напав на литовські землі і позбавив Казимира IV можливості прийти на допомогу хану Ахмату. Зате назустріч ворогу рушило військо Івана III. Улітку 1480 р. московська рать і ординці протистояли один одному на протилежних берегах річки Угри. Усі спроби татар переправитися руські війська відбивали рушничним та гарматним вогнем. Після місячного «стояння на річці Угрі» і безуспішних боїв за переправу хан безславно відступив. Русь назавжди звільнилася з-під ординського ярма і відновила свою незалежність.

За правління Івана III Русь перетворилася на зовсім іншу країну. Замість напівзалежних, ворогуючих одне з одним князівств постала міцна Московська держава. Два страшених лиха – територіальна роздробленість і ординське ярмо – відійшли в минуле.

3. Великий князь вся Русі. Іван III зробив ще один рішучий крок: після короткої дводенної облоги приєднав до своїх володінь самостійне Тверське князівство. Справа збирання руських земель, які не входили до складу Великого князівства Литовського, в основному завершилася. Практично Московська Русь стала єдиною державою.

Уряд Івана III намагався всіляко піднести значення московських государів. З цією метою при великокняжому дворі був введений новий пишний

Шапка Мономаха

церемоніал. Підкреслювати великокняжу гідність мусили також особливі знаки – барми (опліччя) і начебто отримана з Візантії шапка Мономаха. Гербом Московської держави Іван III зробив двоголового орла.

Своєї головної мети – територіальної єдності – Іван III досяг. Але князь розумів: зупинятися на цьому не можна, необхідно далі укріплювати молоду державу. Іван III наполегливо боровся за відвоювання у Литви руських земель і зміг повернути десятки міст, у тому числі Вязьму, Брянськ, Путивль тощо. Московській державі вдалося встановити дипломатичні відносини з багатьма країнами. Русь, про яку за роки монгольського

ярма в Європі майже забули, швидко здобувала міжнародне визнання. Настав час змінити управління державою.

Провідна роль Московського князівства у визволенні від ординського ярма зробила його визнаним центром держави. На чолі її стояв верховний володар усіх земель – **великий князь**, при ньому постійно діяла державна рада – **Боярська дума**. Для виконання своїх рішень великий князь і Дума призначали **дьяків** – професійних знавців своєї справи, але зазвичай людей незнатних, вихідців із дрібних феодалів. Ділові й досвідчені дяки стали надійною опорою великокняжої влади. Управління містами і областями здійснювали **намісники**.

Водночас відбувалися важливі зміни в суспільстві. З кінця XV ст. верхівка землевласників-бояр перейшла на державну службу й утворила вузьке коло титулованої знаті. Колишні правителі незалежних земель, удільні князі, мусили тепер нести військову службу на користь великого князя і перетворилися на служилу знать. Слідом за удільними князями їхні бояри (середні та дрібні феодалі) теж поступили на службу до великого князя, становили його двір і тому називалися **дворянами**. Нагородою за службу було отримання від держави землі – помістя. Ті, хто мав помістя – **поміщики**, – підпорядковувалися прямо голові держави й відігравали в країні все помітнішу роль.

Основну масу населення становили селяни. Вони поділялися на декілька груп залежно від того, на кого працювали. Розрізнялися селяни княжі, помісні, монастирські тощо. У містах переважно проживали ремісники та купці, хоча чимало було й «низького люду» – різного роду слуг.

У 1497 р. було видано **Судебник** – перший з часів Київської Русі збір законів для всієї країни. Його поява – важливий крок до зміцнення єдності руських земель. Разом з тим Судебник посилив залежність селян, яким дозволялося переходити від одного до іншого феодала лише раз на рік: за тиждень до Юр'євого дня (26 листопада) і впродовж тижня після нього. Однак піти від землевласника можна було тільки після сплати «пожилого» – свого роду відшкодування за втрату робочих рук, зазвичай досить значної суми.

Доба Івана III – це час об'єднання земель Північно-Східної Русі, остаточної ліквідації ординської залежності, важливих змін у державному управлінні та перетворення Московії на одну з найсильніших тогочасних держав.

4. Складна доля руської культури. Монгольське нашествя і важке ординське ярмо завдали страшного удару культурі Русі. Її подальший розвиток затримався, почалося відставання від передових західноєвропейських країн. За два з половиною століття поневолення було знищено безліч матеріальних і духовних цінностей. Для обслуговування своїх правителів монголи гнали в полон найкращих руських майстрів. Разом з ними назавжди зникли або були надовго втрачені деякі художні ремесла. На півстоліття припинилося кам'яне будівництво, що, у свою чергу, призупинило розвиток фрескового живопису.

Під час ворожих вторгнень на Русі загинуло безліч книг. Про збереження уцілілих турбувалася церква. Наприкінці XIII ст. церковний собор у Володимирі постановив збирати рукописні книги. При монастирях і князівських дворах відкривалися скрипторії, виникали бібліотеки. Книги писали на пергаменті та майстерно прикрашали. З XIV ст. почали використовувати папір.

Матеріалом для письма слугувала і береста. До наших днів дійшло чимало берестяних грамот із записами різного змісту – від ділових угод до призначення побачень. Знайдені здебільшого в Новгороді та Пскові, берестяні грамоти свідчать про помітне поширення грамотності в народі, насамперед серед міських торговців та ремісників. Узагалі Новгород і Псков відіграли особливо важливу роль у збереженні культурної спадщини. Уникнувши монгольського погрому, ці міста зберегли і продовжили традиції давньоруської писемності, архітектури й живопису.

З другої половини XIV ст. в землях Північно-Східної Русі почалося культурне піднесення. Основу для нього заклали перші успіхи визвольної боротьби проти Орди і подальше об'єднання земель навколо Москви. Після викликаного нашествям занепаду поновилося літописання при князівських дворах та монастирях. Видатний твір XV ст. «Троїцький літопис» розповідав про події, які відбувалися у всіх значних центрах Русі, і став загальнооруським літописним зводом. Тоді ж у Москві був складений перший руський «Хронограф» – коротка всесвітня історія.

Популярним видом усної народної творчості залишалися **билини**. Мужність і волелюбство новгородців оспівували билини про Садка і Василя Буслаєва. Народні поетичні **історичні пісні** «Сказання про град Кітеж», про оборону Володимира, про дівчат-полонянок прославляли відданість руських людей батьківщині та їхні подвиги при захисті своєї землі. У вигляді народного «плачу» було написано «Слово про погибель Руської землі». Твір прославляв велич Русі та могутність її князів напередодні нашествия. Радістю і гордістю за перемогу на Куликовому полі сповнена «Задонщина» – перлина літературної творчості тієї епохи.

Продовжували існувати й улюблені на Русі «ходіння». Визначною літературною пам'яткою є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія

Євангеліє. Москва. 1499 р.

Сторінка «Задонщини»

Сторінка «Задонщини»

А. Рубльов. Трійця

Нікітіна, де містилося багато цінного і цікавого про життя народів Індії.

На межі XIV–XV ст. особливо успішно розвивався церковний фресковий живопис. Свого розквіту він досяг у творчості візантійця за походженням **Феофана Грека** і особливо – у роботах **Андрія Рубльова**. До найвидатніших творів світового мистецтва належить ікона Рубльова «Трійця», сповнена дивно тепла, людяності, чистоти і просвітленості.

Значне піднесення, яке ознаменувалося розвитком кам'яного будівництва, відбувалося й у галузі архітектури. Особливо швидко зростала і гарнішала Москва. Іван Калита заклав основи ансамблю кремлівсь-

ких соборів. Дмитрій Донської звів білокам'яний Кремль. Видатними тогочасними пам'ятками є Успенський та Благовіщенський собори.

5. Турботи повсякденного життя. На Русі, як і в Західній Європі, устрій і вигляд житла, їжа і напої, звичка вдягатися залежали від кліматичних умов і добробуту людини.

У XIII–XV ст. двір знатної людини оточувала огорожа з воротами і хвірткою. На подвір'ї стояло декілька житлових будинків, у одному з яких – **хоромах** – жив хазяїн, в інших – його слуги. Хороми будували дерев'яні, триповерхові, з багато оздобленим **теремом** нагорі. Крім житлових приміщень, хороми мали **світлиці** – світлі кімнати, де жінки ткали та вишивали, і **гóрницю** – вітальню. Позаду хором споруджували хліви, клуні та лазні. Кожний двір мав сад і город. Великі феодали нерідко зводили також власну церкву. Поступово верхівка знаті перейшла до будівництва кам'яних хоромів.

Міські садиби виходили на вулицю парканом, за яким знаходились житлові та господарчі будівлі. У рідких випадках вулиці замоцували дерев'яними дошками, однак у дощову погоду вони все одно ставали практично непроїжджими. На кожній вулиці височіли одна чи декілька церков.

З XIV ст. у великих містах, насамперед у Новгороді та Москві, почали використовувати віконне скло. Втім, таку дорогу річ могли дозволити собі лише забезпечені люди. Багатії охоче споруджали ще й яскраві та барвисті вітражі. Оскільки тогочасне скло не пропускало світла, більшу частину доби у звичайних приміщеннях горіла лучина. Свічки купували лише заможні люди. Не відмовлялися вони й від задоволення прикрасити свої приміщення іконами, різьбленими меблями, дорогим посудом.

Важливе місце повсюди відводилося печі, якою користувалися і для обігріву житла, і для приготування їжі. Якщо в багатих будинках піч мала комин, звідки дим виходив прямо на вулицю, то у простих людей він потрапляв спочатку до кімнати і вже потім через вікно чи двері – назовні. Спочатку печі просто білили й інколи розписували, а згодом почали обкладати кахелем. З міркувань безпеки палити печі влітку заборонялося, тому приготування їжі переносили на відкрите повітря у двір. Попри таку обачність, пожежі були звичайним явищем у містах і нерідко знищували їх дотла.

Селянський двір також мав огорожу і складався з чотирикутної дерев'яної хати, господарських приміщень, городу і садка.

Вигляд і якість одягу залежали від приналежності до певного стану та від статків людини. Простолюд носив одяг з домотканої тканини, переважно лляної чи конопляної. Заможні використовували дорогі іноземні тканини. Основну частину одягу селян і городян, чоловіків і жінок, багатих і бідних становила сорочка. У простих чоловіків вона була коротшою, ніж у багатих, і доходила до колін; у жінок – спускалася до п'ят. Сорочки розрізняли нижні і верхні, причому останні шили із щільнішої тканини й усіляко оздоблювали. Жінки зверху сорочки вдягали сарафан – сукню без рукавів. Чоловіки носили штани – ноговиці, а на сорочку вдягали свитку і коротку вузьку куртку – сіряк. У холодну погоду прикривалися плащами, шубами, кожухами.

Чоловіки використовували хутряні, плетені, валяні шапки різних фасонів. Заміжні жінки, щоб повністю закрити волосся, обкручували голову шматком тканини і зверху вдягали гарно оздоблений кокошник. Городяни носили шкіряне взуття – різного роду черевики і чоботи. Селяни обходилися плетеними личаками.

Головною їжею, без якої жителі Русі не уявляли свого існування, був житній і пшеничний хліб, а також борошняні вироби – пироги, млинці, колобки тощо. Споживали переважно різні каші і страви з овочів, а ось м'яса їли небагато. Частіше ласували рибою, молочними продуктами, горіхами, фруктами, медом. Поряд з найулюбленішим напоєм – хлібним квасом – вживали також пиво й вино. Сніданок тогочасної руської людини залишався легким, зате обід і вечеря вважалися основними трапезами. Кухонний посуд – горщики, сковороди, миски, глечики, кухлі, ложки та ножі – виготовляли переважно з дерева та глини.

Повсякденне життя населення середньовічної Русі вирізнялося тривким збереженням національних традицій.

1. Чому князь Дмитрій наважився відкрито виступити проти Орди?
2. Яке значення мала перемога на Куликовому полі?
3. Чи сприяв Іван III об'єднанню країни? Про що свідчило прийняття титулу великий князь всея Русі?
4. Як ординське ярмо позначилося на стані руської культури? Які історичні події вплинули на розвиток руської культури XIV–XV ст.?
5. Чим повсякденне життя населення Русі відрізнялося від західноєвропейського побуту?

ЗАВДАННЯ

1. Опишіть за повідомленнями «Сказання про Мамаєве побоїще» поведінку Дмитрія Донського перед початком і в ході битви. Чому саме князь московський очолював руське військо на Куликовому полі?
2. Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте розповідь про життя і творчість Андрія Рубльова.

§ 20. ТУРЕЦЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ ДО ІМПЕРІЇ

Осман I Завойовник.
Мініатюра. XV ст.

1. **Утворення Османської держави.** Наприкінці XIII ст. в північно-західній частині Малої Азії, на землях колишнього Сельджуцького султанату, виникла невелика, але войовнича держава. Її засновник – вождь **Осман** об'єднав під своєю владою декілька племен, які пізніше стали називати **турками-османами**, або просто османами. Ці завойовники не просто вчиняли грабіжницькі набіги, а й прагнули встановити на загарбаних територіях власне панування. Водночас вони й самі здебільшого відмовлялися від кочового способу життя і переходили до осілости.

Син Османа **Орхан** з 12 років брав участь у військових походах батька, а ставши пра-

витель, захопив великі території в Малій Азії – до Мармурового і Чорного морів. Легка кіннота турків була дуже рухомою. Це дозволяло османським полководцям легко і швидко перекидати в потрібне місце великі військові сили і вигравати битви.

Жорстокий завойовник Орхан повсюди чинив насильства над християнським населенням і змушував його переходити в іслам. Османський правитель переніс військові дії на Балкани. Він уже мав титул султана і карбував власну монету. Для зміцнення військової могутності османів Орхан провів низку важливих законодавчих перетворень.

XVII ст. Літопис Хусейна «Дивні події» про військово-законодавчу діяльність Орхана

За Орхана слава османської династії піднеслася. Одного разу візир (перший міністр) Алаеддін сказав султану Орхану: «Хвала Всевишньому, прапор перемоги і султанату піднятий. Відтепер за правилами султанів належить скласти декілька законів. Насамперед треба почати карбувати монету від Вашого імені».

Друге міркування Алаеддіна. У всіх самостійних володіннях Руму (візантійські території в Малій Азії) та у їхнього війська є особливий одяг і відмітні знаки. Султан Орхан прийняв цю пораду і видав наказ, щоб його воїни вдягали білі ковпаки.

Третє міркування Алаеддіна. Внаслідок ворожнечі між мусульманами і немусульманами необхідно обов'язково збільшити військо для ведення численних війн проти невірних на великому просторі. Султан Орхан прийняв цю пораду і віддав наказ про створення нового війська.

Алаеддін вибрав деяку кількість близьких до змужніння хлопчиків із слов'ян, розподілив їх поміж турками, щоб вони навчалися турецької мови і рабського служіння. Через декілька років цих хлопчиків відібрали у турків і цьому новому загону дали назву «нове військо» («єні чері», яничари). У походах і при султанах вони стали найнадійнішими слугами династії Османів.

Яничар. XV ст.

До озброєння яничар входили списи, криві шаблі та кинджали (ятагани). На чолі яничарського війська стояв обраний командир – ага, який мусив пройти всі яничарські посади, починаючи з найнижчої. Ага був удостоєний особливої честі знімати взуття із султана, коли той входив до мечеті. В одному з яничарських приміщень стояв трон для султана.

З середини XV ст. до яничарських правил увійшов звичай при вступі султана на трон вимагати від нього нагороду. Якщо плата здавалася недостатньою, яничари бунтували і ставили на престол угодного їм султана.

Яничари – це постійне піше військо, яке утримувалося за рахунок держави. З дитинства вони досконально оволодівали військовою справою і

виховувалися у сліпій відданості ісламу. Яничарам заборонялося одружуватися і мати сім'ю, усе їхнє життя підпорядковувалося суворій дисципліні. Відбірні фанатичні воїни, яничари становили особисту гвардію турецьких султанів.

- **2. Завойовницькі походи.** Османські султани виявилися талановитими полководцями. Основою їхнього війська була численна кіннота, причому кожний вершник мав при собі двох коней (одного для себе, іншого для здобичі). Османи рано усвідомили переваги вогнепальної зброї і створили найкращу в тогочасній Європі артилерію.

Підкоривши більшу частину Малої Азії, турецька держава із середини XIV ст. перейшла до завоювань на Балканах. Момент був вибраний дуже вдало: на той час Візантія, Сербія, Болгарія та інші Балканські держави запекло ворогували між собою. Упродовж 30 років османи захопили значну частину півострова, оволоділи Адріанополем і зробили його столицею своєї держави. На довгих п'ять століть під владою турків опинилася Болгарія.

Вирішальна битва із сербами відбулася в **1389 р.** на Косовому полі. Хоча турки мали велику перевагу в силах, слов'яни билися запекло і самовіддано. Ще на початку битви сербський воїн **Мілош Обіліч** проник під видом перебіжчика у ворожий табір і простромив кинджалом султана **Мурáда I**. Патріот сподівався, що загибель султана внесе сум'яття в турецьке військо і дасть сербам шанс на перемогу. Проте його задум не виправдався. Син османського правителя взяв командування на себе і наказав до кінця битви приховати смерть батька від війська. Турки здобули повну перемогу. На Косовому полі з обох сторін загинула безліч воїнів, у полон потрапив сербський князь Лазар. Сербська держава перетворилася на турецьку провінцію.

У Західній Європі з жахом чекали османського нашествия, але на заклики пап до війни з «невірними» не дуже поспішали відгукнутися. Серед тих, хто найпершими рішуче виступили проти турків, були рицарі-госпітальєри. Ще з часів Хрестових походів вони зберегли неприязнь до мусульман. Перетворивши місце свого знаходження острів Родос на справжню твердиню боротьби з османами, рицарі наводили страх на турецькі флотилії, захоплювали кораблі й полонених. Маленький острів власними силами мужньо протистояв туркам на морі.

Під впливом османських завоювань Захід, нарешті, зрозумів усю серйозність турецької загрози. У 1396 р. папа організував проти османів

Успальня Тимура. XV ст.

Хрестовий похід, але в битві під Нікополем (на Дунаї) турки вщент розгромили 60-тисячне хрестоносне військо. Переможець, султан **Баязід I**, якого за швидкість дій прозвали «Блискавка», приступив до здійснення наступного плану – завоювання Константинополя. Побудувавши флот, султан узяв візантійську столицю в облогу. Проте несподівано падіння Константинополя було відстрочено на 50 років. На володіння султана в Малій Азії обрушилися полчища завойовника **Тимура**.

Тимур

Син дрібного князька, Тимур, якого через каліцтво називали ще Тамерланом (перськ. – кульгавий), завоював місто Самарканд і проголосив себе верховним правителем – еміром. Тимур не вмів читати, але знав напам'ять біографії всіх великих полководців і розповідями про них розпалював бойовий дух своїх воїнів. «Увесь світ не вартий того, щоб мати двох царів!» – любив повторювати Тимур. Поступово завойовник підкорив усю Середню Азію, Сибір, Персію, Єгипет, Індію, розгромив Золоту Орду.

Щоразу, здобувши перемогу, жорстокий завойовник повертався до свого улюбленого Самарканда. Тимур прикрасив місто чудовими палацами і мечетями, називав його кращою частиною світу. Там могутній емір проводив час у бесідах із мудрецами і легендарним жартівником Ходжею Насреддіном.

У 1402 р. біля міста Анкари Тимур розгромив непереможне доти турецьке військо. Султан Баязид потрапив у полон і від такого приниження невдовзі помер. Пройшовши спустошувальним рейдом османськими володіннями, Тимур повернувся в Середню Азію. Знесилена Османська держава заліковувала рани.

3. Османська імперія та її творець. Наступні півстоліття після навали Тимура османи накопичували сили для досягнення своєї головної мети – завоювання Константинополя. Перш ніж взяти місто в облогу, султан Мехмед II (1451–1481) здобув контроль над Босфором. Для цього правитель побудував на європейському боці укріплену фортецю. Відтепер усі кораблі мусили отримувати від Туреччини дозвіл на проходження протокою.

Покорення

XVI ст. Османський історик Саад ед Дин про взяття Константинополя

Наприкінці першого дня облоги, як тільки встановили гармати, султан наказав піддати стіни потужному обстрілу, не кажучи вже про безперервний град стріл і каміння, яке кидали металні машини і яке подібно дощу засипало місто. Обложені, у свою чергу, давали безперервні залпи з мушкетів і заряджених кам'яними ядрами гармат, які завдавали великих страждань багатьом мусульманам.

І ось султан сказав, що оскільки місто обнесене мурами з трьох боків, то осаджувати його із суші – марна справа. Доводилося шукати засоби для атаки з моря. Це було важко, адже гавань так міцно захищав ланцюг, що через нього не могло пройти жодне судно.

Тоді султанові спало на думку перетягти галери сухоходом і напасти на місто з боку моря, піддавши його гарматному обстрілу. Візантіяці були впевнені, що це єдине місце, через яке мусульмани не зможуть на них напасти. Коли галери вдалося переправити, з них спорудили міст, і він став шляхом для нападу з боку гавані. Місто було взяте.

Мехмед II Завойовник. XV ст.

Навесні 1453 р. Константинополь опинився в руках Мехмеда. Хоча звичай вимагав виділити три дні на пограбування, султану не хотілося віддавати чудове місто на розорення. Вже наприкінці першого дня завоювання

Облога Константинополя. Мініатюра. XV ст.

Мехмед в'їхав до Константинополя на білому коні й припинив грабунки. Потім султан увійшов до собору Св. Софії і помолився. Християнська церква стала мечеттю Аїя Софія. Мехмед II перейменував завойоване місто на Істанбу́л (Стамбул), переніс сюди свою столицю і наново її перебудував. Тепер баню храму Святої Софії увінчував турецький півмісяць, а над Босфором майорів зелений прапор пророка Мухаммада.

Після загибелі Візантії виникла **Османська імперія**. У своєму складі вона об'єднала європейську й азіатську Туреччину – Румелію і Анатолію. Відтоді султан Мехмед почав уживати титул Володар двох земель і двох морів (Середземного і Чорного). Розгром Візантії перетворив Османську імперію на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, яка наводила жах на всіх своїх сусідів.

Мехмеда II недарма йменували Фатіх (Завойовник). За нього османи підкорили дві імперії – Візантійську і Трапезундську, завоювали шість князівств і королівств, у тому числі Сербію, Боснію, Албанію. Войовничий султан витіснив з Чорного моря основних торгових суперників Туреччини – венеціанців і генуезців, а також захопив генуезькі колонії в Криму. Одна з них – Кафа (Феодосія) стала опорним пунктом турецького володарювання на Кримському півострові. На місці іншої турки заснували в гирлі Дону фортецю Азов, яка впродовж трьох століть слугувала їм базою для наступу на Росію і Кавказ.

Підпорядкування Криму турками обернулося на справжнє лихо для Польщі, України і Московської держави. За підтримки османської Туреччини

*Завоювання турками-османами Балкан.
Мініатюра. XIV ст.*

кримські татари ледве не щорічно влаштовували грабіжницькі набіги на їхні землі. Безліч людей забирали в полон, щоб потім продати в турецьке рабство. Чимало невільників потрапляли гребцями на галери – каторги (турецькою – «кадирга»).

■ **4. Мирні турботи Завойовника.** Підносячи військову могутність Туреччини, Мехмед II водночас приділяв велику увагу вдосконаленню державного управління. Султан створив центральний уряд – **Порту** і видав звід основних законів – «Канун», в основу якого поклав роздуми і вислови з Корану. «Канун» встановлював головні державні посади і винагороду за них, правила користування землею, урочисті свята. У зводі законів містилися також правила поведінки. Зокрема, нікому не дозволялося їсти за султанським столом.

Грізний і безжалійний завойовник, Мехмед II був освіченою людиною. Султан знав шість мов, цікавився науками і мистецтвом, запрошував до себе вчених європейців. При своєму дворі Мехмед охоче приймав гуманістів і вчених. Завойовник навіть запросив з Венеції відомого художника Джентіле Белліні, щоб той прикрасив фресками його палац і написав портрет самого султана. Велику увагу приділяв османський правитель навчанню та вихованню молоді. За його наказом вісім християнських церков у Стамбулі були перетворені на школи-медресе. У них 600 учнів вивчали граматику, логіку, астрономію, право, основи ісламу.

Галерея Кахельного палацу. XV ст.

Захопивши Константинополь, Мехмед II проголосив: «Віднині моїм тронем є Стамбул». Завойовник наказав побудувати для себе розкішний палац з видом на Босфор і Мармурове море, звів Велику мечеть, а навколо неї – вісім медресе з бібліотеками. На запрошення Мехмеда до Стамбула прибув відомий самаркандський математик Алі Кушча. З його іменем пов'язаний початок блискучої доби османської математики.

Дбав султан і про створення комфортних умов життя для мешканців і гостей

своєї столиці. У місті побудували чимало зручних готелів і громадських лазень. Доброї слави набули стамбульська лікарня і діюча при ній аптека. Сюди приймали хворих, які не могли дозволити собі викликати лікаря додому або придбати за власний кошт ліки. Один із тогочасних істориків мав усі підстави стверджувати: «Султан Мехмед створив Стамбул».

За звичаєм в османських містах завжди існували окремі квартали для мусульман, християн та іудеїв. Проте чоловікам-мусульманам ніхто не забороняв одружуватися з християнками. Жінки в такому шлюбі навіть мали право зберігати свою віру. Щоправда, їхні діти ставали тільки мусульманами. Султанський закон забороняв немусульманам носити однакове з мусульманами вбрання, купувати невільників та їздити верхи на конях. Але в реальному житті цих правил не надто дотримувались. Багаті єврейські, грецькі та вірменські купці вдягалися і поводитись так само, як і мусульмани.

Інкони Мехмеда II намагаються поставити в один ряд з тогочасними ренесансними правителями, однак це – явне перебільшення. Завойовник

насамперед залишався ісламським володарем і понад усе прагнув зробити свою державу наймогутнішою у світі. За правління Мехмеда Османська імперія не тільки стала провідною країною мусульманського Сходу, а й кинула виклик християнському Заходу. Європейські монархи не зуміли об'єднатися для боротьби проти турків і були змушені ставитися до Османської держави як до впливової сили на міжнародній арені.

1. Коли османи вторгалися в чужі землі, чи обмежувалися вони лише грабунками? Чи зазнавали вони самі змін під впливом завоювань?
2. Що полегшило османські завоювання?
3. Чому Мехмед II порушив давній звичай і вже в перший день припинив розграбування Константинополя? На якій підставі султан називав себе Володарем двох земель і двох морів?
4. Чи відрізнявся Мехмед II релігійною терпимістю? Чому, попри всю його освіченість, Мехмеда II не можна вважати людиною Відродження?

ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на літопис Хусейна, з'ясуйте, чому Орхан приділяв особливу увагу реформуванню армії. Як створювалося яничарське військо?
2. На підставі розповіді Саад ед Дина дайте оцінку військовим здібностям султана Мехмеда II.

На теренах Азійського континенту

§ 21. ІНДІЯ: КРАЇНА СКАРБІВ І МУДРОСТІ

Зміст

§21 ІНДІЯ: КРАЇНА
СКАРБІВ І МУДРОСТІ

§22 ПІДНЕБЕСНА
ІМПЕРІЯ

■ 1. Дивовижна Індія. В Середньовіччі Індію вважали країною казкових багатств і небачених чудес. На чужоземних купців і мандрівників величезне враження справляли безліч золота і коштовного каміння, пахоців і пряноців, незвичайних тварин, птахів і рослин. Усе це дарувала неповторна природа Індії. Щедрий клімат дозволяв двічі, а на зрошених землях навіть тричі на рік збирати врожаї. Одного лише рису тут вирощували 21 сорт! Крім того, сіяли просо, пшеницю, цукрову тростину, різноманітні овочі й фрукти. Вирощували індіго – фарбник для тканин, а також тутові дерева для харчування шовковичних хробаків. Згодом чимало з цих культур запозичили інші народи.

Винятковим смаком і майстерністю відрізнялась продукція індійських ремісників. Справжній захват викликали оздоблені смарагдами й рубінами золоті та срібні вироби.

Високої досконалості досягло різьблення по слонової кiстцi. Широким попитом користувались яскраво пофарбованi тонкi бавовнянi тканини. Щоб придбати iндiйськi товари, з усiх кiнцiв стiкалося до краiни багатомовне купецтво. Торгiвля в iндiйськiх портах i мiстах не вщухала нi на хвилину!

Индiя обiймала досить велику i дуже рiзноманiтну територiю. Вiд снiгових вершин Гiмалаiв вона простягалася долинами багатоводних рiк Инду i Гангу, вклучала непролазнi хащi, джунглi й закiнчувалася на пiщаному узбережжi Индiйського океану. Оточена з усiх бокiв морем, горами i безплiдними пустелями (на заходi), краiна здавалася важкодоступним замкненим свiтом. I лише на пiвнiчному заходi, серед гiрських ущелин, пролягав природний прохiд

Індійська монета

до Індії. Саме через нього в країну тисячоліттями рухалися купецькі каравани, мирні переселенці та войовничі загарбники.

У VI ст. під ударами чергових завойовників могутня імперія Гуптів припинила своє існування. У країні запанувала роздробленість, її територія розпалась на декілька держав. Їхні володарі постійно суперничали і боролися між собою, інколи уклали нестривкі союзи, але швидко знову ставали ворогами. Кожна з держав складалася з невеликих князівств на чолі з правителями – **раджамі**, між якими теж не вщухала ворожнеча. Хоча часті війни і зміна правителів підточували сили Індії, життя звичайних селян і ремісників

продовжувало йти по заведеному порядку. Одна з причин такого становища полягала у своєрідності індійської общини і кастовому поділі суспільства.

- ■ **2. Общини і касты.** Община об'єднувала вільних землеробів, мала певну кількість орної землі та пасовиськ. Своїми розмірами общини помітно відрізнялися одна від одної: поряд із невеличким колективом у 30 сімей зустрічалися об'єднання в декілька тисяч родин. Кожна окрема сім'я вела всередині общини самостійне господарство і сплачувала встановлені податки. Частину робіт общинники виконували разом: розчищали дороги, доглядали за зрошувальними каналами, будували нові водоймища. Община регулювала не лише господарське життя своїх членів. До її обов'язків входила організація взаємодопомоги всередині общинного колективу, захист прав общинників, покарання за дрібні злочини і навіть влаштування спільних свят.

Крім селян, до общини входили також ремісники – ковалі, гончарі, теслярі, які обслуговували селянські потреби. За свою працю вони отримували від кожного общинника певну частину його врожаю. Поєднання землеробства та ремесла дозволяло общині самостійно забезпечувати себе всім необхідним, що стало однією з причин її замкненості.

Спочатку всі сільські справи розглядалися на загальних зборах общинників, де також обирали керівництво – старосту і раду. Поступово вирішальна роль у житті общини перейшла до старост. Але на посаді їх затверджувала державна влада, тому вона все активніше втручалась у сільське самоврядування. Пильний контроль за діяльністю общин встановлювали також знатні землевласники, яким правителі дарували цілі села, ба навіть області. За таких умов, залишаючись особисто вільними, общинні селяни потрапляли в усе більшу залежність від держави і землевласників.

Поряд з общиною іншою особливістю індійського суспільства був його розподіл на окремі групи. З давніх часів існували чотири **варни** (стани): **брахмані** – жерці, вчителі, вчені; **кшатрії** – воїни, правителі, знать; **вайші** – землероби, ремісники, торговці; **шудри** – залежні люди, слуги. В основі поділу суспільства на варни лежало переконання, що кожна людина має свій обов'язок і свій життєвий шлях.

Поступово всередині варн утворилися дрібніші групи населення – **касти** (рід). Таку назву їм дали португальські мореплавці, коли на межі XV–

XVI ст. прибули до Індії. Каста – це група людей, яких об'єднує одна професія. Кожна каста посідає певне місце в суспільстві і чітко відрізняє себе від інших каст. Зазвичай кастове становище відповідає добробуту: чим вища каста, тим багатша людина. Деякі касты вважалися «недоторканими». Ті, хто належав до них, виконували «брудну» роботу прибиральників, слуг тощо. Представникам вищих каст не дозволялось спілкуватися з недоторканими, які іноді мали спеціальні знаки – свідчення їхнього низького становища.

Приналежність до касты визначалась від народження, поміняти її самовільно ніхто не мав права. Заборонялось переходити до іншої касты, а також укладати шлюби між вихідцями з різних каст. Щоправда, одруження з чоловіком вищого за дружину становища не викликало осудження. Траплялись також випадки, коли попри кастову систему людина могла змінити своє становище в суспільстві. Навіть колишній слуга, ставши воєначальником, знав, що його нащадки належатимуть до вищої касты воїнів. Водночас можна було й скотитися вниз по сходинах кастової ієрархії. Але у будь-якому випадку вигнання з касты означало для індійця найсуворіше покарання.

Входження людини до тієї або іншої касты визначалося за типом одягу і манерою його носити, за наявністю чи відсутністю певних прикрас, за типом зачіски, намальованим на лобі знаком, характером житла, їжі, посуду, а також за родовим іменем. Видати себе за члена іншої касты було надзвичайно важко або просто неможливо. Кількість каст постійно змінювалась: одні зникали, інші утворювались (сьогодні в Індії існує близько трьох тисяч каст).

3. Делійський султанат. Починаючи з XI ст. Індія постійно зазнавала руйнівних набігів мусульманських завойовників. Правитель тюркської Газнійської держави **Махмуд Газневі** 17 разів розорював країну і нескінченними караванами вивозив з неї незліченні багатства. Одного разу його здобиччю стали 54 тис. рабів і 350 слонів, не рахуючи золота та інших коштовностей. Столиця Махмуда – місто Газні – була повністю перебудована поневоленими індійськими ремісниками і прикрашена чудовими спорудами. Загарбники невпинно просуvalися в глиб Індії і в **1206 р.** створили на півночі країни міцну мусульманську державу зі столицею в Делі – **Делійський султанат**. Поступово під владу султанів потрапляли нові й нові індійські землі.

XV ст. «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Никітіна

А як виїжджає султан з матір'ю та дружиною на полювання, так із ним людей на конях 10 тисяч, а піших – 50 тисяч, та слонів у обладунках позолочених виводять двісті, а перед ним 100 трубачів та 100 танцюристів, та коней простих (без вершників) у золотій збруї – 300. Палац же султанський – чудовий вельми, весь різьбленням і золотом оздоблений.

Здійснив султан урочистий виїзд: з ним двадцять візирів великих виїхало та триста слонів, прибраних у булатні обладунки, з баштами, а башти – окуті. У баштах по шість вояків у обладунках з гарматами та пищалями, а на великих слонах по 12 вояків. І на кожному слоні по два прапори великих, до бивнів великі мечі прикріплені, а до голови великі залізні гирі (дзвоники, що вішали на ший слону) прив'язані. А поміж вухами сидить людина в обладунку з великим залізним крюком – ним сло-

на направляє. Та тисяча коней верхових у золотій зброї, та сто верблюдів з великими барабанами, та трубачів триста, та танцюристів триста. А каптан на султанові увесь яхонтами оздоблений, та шапка-шишак з великим алмазом, та сагайдак золотий з яхонтами, та золоте сідло, а на ньому три шаблі золотом окуті, і збрюя золота.

А брат султанів сидить на золотому ліжку, балдахін над ним оксамитовий, а маківка золота з яхонтами, і несуть його двадцять чоловік.

У той момент, коли султани дедалі збільшували свої володіння, на Індію несподівано обрушилися монгольські полчища. Монголи вже підкорили Китай та Середню Азію і однією згадкою про себе наводили жах на всі сусідні народи. Перед загрозою нашестя мусульманська знать згуртувалась навколо трону і підтримала султана. Доценту пограбувавши декілька областей, монголи пішли з Індії, але пізніше ще не раз розорювали країну. Так і не зумівши закріпитися в Індії, монголи на початку XIV ст. зазнали поразки в битві із султанським військом і відтоді припинили свої набіги. Позбувшись монгольської загрози, султани продовжили приєднувати до своїх володінь нові території і за допомогою зброї помітно розширили кордони держави.

Зразок мусульманської каліграфії

Постійні походи вимагали величезних витрат на утримання численного війська. Султани збільшували податки, народ у відповідь підіймав повстання. Виявляла невдоволення й індійська знать: адже всім немусульманам було заборонено носити зброю, вдягатися в багате вбрання, їздити верхи. Через ці обмеження по всій країні не припинялися заколоти. Ситуація особливо загострилася після того, як з кінця XIV ст. у султанаті спалахнула міжусобна боротьба. Постійні палацові перевороти і зміна династій ослаблювали державну владу.

Важкого удару Делійському султанату завдало нашестя жорстокого завойовника Тимура. Наприкінці XIV ст. Тимур розграбував Делі й забрав у полон безліч ремісників: на ознаменування перемоги індійські майстри мусили побудувати в Самарканді мечеть. Тимур залишив Індію зруйнованою і спустошеною. Після його нашестя міжусобна боротьба ще більше загострилася. Внутрішні протиріччя знесилювали Індію, робили її беззахисною перед зовнішніми ворогами. Під їхніми ударами на початку XVI ст. Делійський султанат припинив своє існування.

- 216 ■ ■ 4. **Боги Індії.** У середньовічній Індії основною релігією був індуїзм. Богів в індуїзмі настільки багато, що порахувати їх точно неможливо. При цьому дозволяється вірити як в одного, так і в багатьох богів. Головною вважається божественна трійця: **Брахма** – творець світу, **Вішну** – його хранитель і **Шіва** – руйнівник, який знову цей світ відтворює. Всіх трьох богів нерідко зображають разом: вони або стоять поряд, або їхні тіла начебто виростають одне з одного.

Індуїзм вважає навколишній світ священним. Особливу повагу в індуїстів викликають гори, ріки, рослини, тварини і каміння. Важливою час-

тиною цієї релігії є віра в очисну та магічну силу води. Один з головних обрядів індуїзму – щоденне ритуальне омивання. Індуїсти вірять у переселення душ і переконані, що при наступних народженнях можуть опинитися на Землі у вигляді якоїсь тварини. Тому до тварин ставляться як до істот священних і не завдають їм шкоди. Особливо шанують корову, вбивство якої жахає індуїстів більше, ніж убивство людини.

Як і всі інші народи, середньовічних індійців цікавила таємниця смерті. В релігії індуїзму їй належить особлива роль. Тіла померлих спалювали, бо вірили: саме вогонь визначає, що було добрим, а що злим у кожній людині. Індуїсти вважали, що попіл погребального багаття вбирає в себе все грішне і недосконале в померлій людині, а вогонь переносить її душу в рай. Утім, далеко не всі смертні могли потрапити до раю. Перепусткою туди слугувало добросесне життя, тобто неухильне виконання своїх кастових обов'язків. Для вищих каст це означало справедливе управління чи мужню поведінку на полі битви, а для нижчих – добросесне виконання кастової роботи і шанування знатних осіб. Так індуїзм повністю виправдовував кастовий поділ суспільства.

Хоча б раз у житті кожен індуїст намагався здійснити паломництво до святих місць. Прочани омивалися у водах священних рік, підносили дари релігійним святиням, курили перед ними пахощі.

Індуїстські храми і монастирі були дуже багатими. Правителі дарували їм цілі села і звільняли від податків. Мешканці таких сіл забезпечували священнослужителів усім необхідним: харчами, гірляндами квітів і пахощами для численних богослужінь. При храмах жили ремісники, писці, музиканти і навіть танцівниці. У кожному храмі поряд із святилищем (приміщення для молитов) існувала спеціальна зала для виконання присвячених богам танців.

Починаючи із VII ст. індуїзм усе активніше витісняв буддизм. Проте буддизм продовжував приваблювати частину населення тим, що не вимагав зречення від колишніх богів. Крім того, буддизм вважає цінними тільки особисті якості і заслуги людини, а поділ на варни і кастаи заперечує. Тому він мав особливу популярність серед недоторканих, і на початку Середньовіччя в Індії продовжували будувати буддистські храми.

Після виникнення Делійського султанату почалось навернення населення в іслам. Одних робили мусульманами проти їхньої волі, інші самі приймали нову віру заради привілеїв: адже тільки мусульмани мали право посідати керівні посади. Утім, іслам ніколи не став єдиною, а лише однією (поряд з індуїзмом) з двох головних релігій Індії. Більше того, індійські мусульмани перейняли з індуїзму кастовий устрій і вшанування деяких місцевих святих.

Голова Будди. Статуя. VIII ст.

знання, насамперед у математиці. Індійці винайшли десяткову систему числення, якою сьогодні користуються в усьому світі, навчилися виконувати дії з дробами, обчислювати площу фігур і об'єм тіл. Цінні знання накопичила медицина, особливо в лікуванні цілющими травами.

У мистецтві головну роль відігравали архітектура і скульптура. Спочатку будували переважно печерні храми, бо легше було вибити пустоти в скелі, ніж тесати каміння і здалеку перевозити його поганими шляхами. Особливо вражає вже згадуваний печерний храм в Аджанті – зразок чудового поєднання архітектури, скульптури і живопису. Щоб розписати стіни напівтемних печер, художники за допомогою білої тканини і полірованих металевих пластин віддзеркалювали в печері яскраве сонячне світло. Найдивнішим є те, що фарби розписів світяться в темряві!

З часом печерний храм в Аджанті занепав. Джунглі навколо нього розрослися і сховали будівлю від людських очей. Тільки на початку ХІХ ст. один англійський офіцер під час полювання випадково помітив неясні обриси печер. Коли він насилу до них дістався, то побачив прекрасні будови із чудовими розписами. Всього печер нараховувалось 29. Учені стверджують, що навіть якби Індія внесла до скарбниці світової культури лише живопис Аджанти, вже одне це стало б її безцінним дарунком людству.

Після остаточного утвердження індуїзму храми стали будувати з тесаного каміння. Внутрішні приміщення робили низькими і темними: це були святилища, куди доступ дозволявся не всім. Основна маса віруючих здійснювала обхід храму ззовні. У дворі й на стінах храму стояли численні скульптури із зображенням богів.

Коли утворився Делійський султанат, почали зводити мусульманські культові споруди – мечеті, мінарети, медресе й розкішні гробниці – мавзолеї. Усі ці будівлі мали незвичні для Індії форми і були позбавлені скульптур, але вражали своєю пропорційністю і строгою красою. До наших днів зберігся мінарет Кутб Мінар у Делі – могутня ребриста башта 72 метри заввишки,

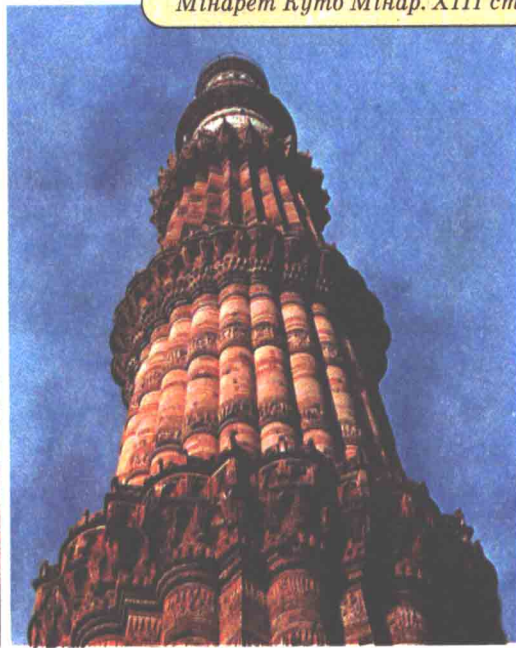
Розпис храму в Аджанті. IV–VII ст.

Мавзолей султана. XIV ст.

облицьована мармуром і оздоблена різьбленням. Споруда водночас велична і вишукана Кутб Мінар є найвищою колоною Середньовіччя.

Середньовічна Індія створила також багату літературу. У буддійських монастирях здавна вивчали давні рукописи й створювали нові тексти. Деякі монастирі навіть стали свого роду університетами, куди приїздили навчатися буддисти з усієї Азії. Провідну роль у поширенні знань відігравав найзнаменитіший з них – Налáнда. Навчання тут було безкоштовним, так

Мінарет Кутб Мінар. XIII ст.

Буддійський текст, написаний санскритом на пальмовому листку. XII ст.

само як і житло, харчування, одяг і медична допомога для учнів і викладачів. Гроші на це давали правителі різних азійських країн. Славилася Наланда і своєю великою бібліотекою, при якій постійно працювали численні переписувачі. Наланда залишалась найбільшим міжнародним буддійським освітнім центром, поки наприкінці XII ст. не була зруйнована в ході чергового мусульманського нашествия.

Спочатку середньовічна індійська література створювалася переважно **санскритом** (літературно опрацьована давньоіндійська мова). Найзначнішим з таких творів стала п'єса «Шакунтала» знаменитого поета **Калідаси** про любов царя до звичайної дівчини. Подібно до латини, санскрит залишався малозрозумілим для народу і став виключно мовою науки. Почала розвиватися література народними мовами, причому переважали твори на релігійно-міфологічні сюжети індуїзму. Водночас існувала епічна поезія **раджп'утів** – індійських рицарів, які оспівували свою боротьбу з мусульманами.

У середньовічній Індії існував також театр: придворний – для вишуканої та високоосвіченої публіки й народний – театр масок і ляльок. Гра акторів супроводжувалась музикою і танцями.

І сьогодні чудові скарби індійської культури мають всесвітню славу, а Індія не випадково вважається однією з кошиків людської цивілізації.

1. Які переконання лежали в основі поділу індійського суспільства на варни? Чим визначалась приналежність до певної касты? Чому каст було більше, ніж варн, а їхня кількість постійно змінювалась?
2. Унаслідок яких подій на території Індії виник Делійський султанат? Що призвело до його розвалу?
3. Чому, попри іноземні вторгнення й роздробленість країни, життя індійських селян мало змінювалось?
4. Яких основних богів шанувували індуси? Чому в Індії водночас існували різні релігії?
5. Як можна оцінити внесок Індії у світову культуру? Що запозичили європейські народи в індійців?

1. Уважно прочитайте уривок з «Ходіння» Афанасія Нікітіна. Що особливо вразило купця в урочистому виїзді султана?
2. Використовуючи матеріал підручника, складіть розповідь про життя в індійській общині.

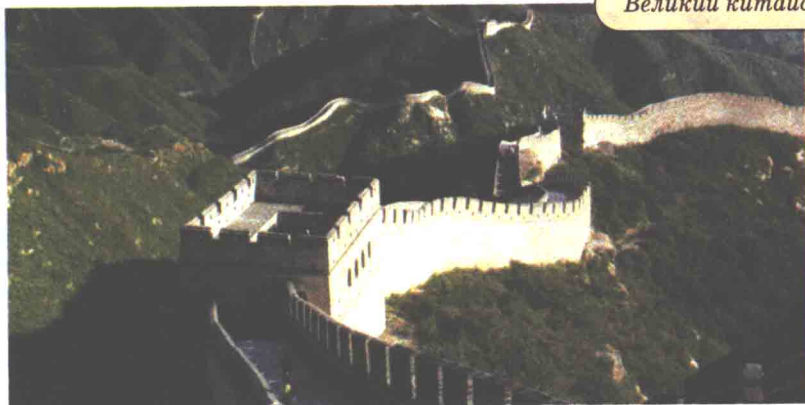
§22. ПІДНЕБЕСНА ІМПЕРІЯ

1. Відродження державної єдності. Вступ Китаю в добу Середньовіччя ознаменувався розпадом єдиної імперії на декілька ворогуючих між собою держав. Безперервні міжусобиці виснажували сили країни і перетворили її на легку здобич для сусідів-кочівників. Рухаючись у загальному потоці Великого переселення народів, завойовники неодноразово нападали на китайські території. Після себе вони залишали зруйновані зрошувальні системи, розорені села, знелюднені міста. Знесилений розрухою і голодом Китай перетворився на жалюгідне видовище. Лише наприкінці VI ст. країну вдалося знову об'єднати.

Відродження імперії супроводжувалося грандіозним будівництвом. Саме тоді було прорито Великий канал, який з'єднав дві головні китайські ріки – Хуанхе і Янцзи. Новий водний шлях зв'язав господарство північної і південної частин країни й сприяв розвитку між ними торговельних зв'язків. Спорудження каналу не тільки полегшило перевезення товарів, а й дозволило розширити площу зрошуваних земель.

Водночас ішла відбудова Великого китайського муру, який за тисячоліття свого існування занепадав. Практика показала, що мур не зміг стати надійним захистом від набігів кочівників, а лише змушував завойовників витрачати час на пошуки об'їздів. Проте ремонтуючи й укріплюючи споруду, імператори прагнули продемонструвати свою міць і готовність не допустити вторгнень з півночі.

Великий китайський мур, або, як його називають самі китайці, Довгий мур, почали споруджувати ще в IV–III ст. до н. е., коли китайським державам довелося захищатися від набігів кочових народів Центральної Азії. Мур простягнувся на 6,3 тис. км через увесь Північний Китай. Наче гігантський змій в'ється він по гірських хребтах, вершинах і перевалах. Приблизно через кожні 200 м стоять чотирикутні вартові башти з отворами-амбразурами. Верхня площина стіни – це широка захищена дорога, якою могли швидко пересуватися воїнські частини і обози. В усі часи Великий мур залишався для китайців символом сили й стійкості. І сьогодні існує повір'я, що всякий, хто торкнеться його древніх каменів, здобуде сили духу й величності.

Великий китайський мур

ПОПРИБІМЦІ

Одночасне ведення велетенських будівництв вимагало величезних коштів і мільйонів робочих рук. Колосальних витрат коштували також невдалі для Китаю війни. Імператори посилювали податковий тягар, народ відповідав повстаннями. Становище в країні ускладнилося настільки, що відбулася зміна влади. На імператорський трон зійшла династія Тан (618–907).

- **2. Блиск і занепад імперії Тан.** У спадок нові правителі отримали господарчу розруху. Повсюди пустувало безліч земель, до казни надходило обмаль прибутків. Щоб виправити ситуацію, імператори роздали в користування біднякам занедбані землі. Наполегливою працею селяни поступово перетворили пустирі на родючі ниви і різко збільшили врожаї. Відповідно прибутки до державної скарбниці теж зросли.

Помітно поширилося вирощування і споживання рису та чаю. Вони швидко стали традиційними продуктами харчування китайців. Почалося виготовлення тростинного цукру. Селяни успішно застосовували вдосконалену сільськогосподарську техніку: користувалися одинадцятьма типами плугів, а також поливним колесом із глечиками, яке приводила до руху робоча худоба. Повсюдно працювали водяні млини. З'явилися перші виробниці порцеляни.

Упродовж тривалого часу за межами Китаю не знали, як виготовляється порцеляна. Це було секретом і гордістю Танської імперії. Вироби з порцеляни відрізнялися надзвичайною білизною і тонкістю. Китайські майстри навіть казали, що порцеляновий посуд повинен бути «блискучим, як дзеркало, тонким, як папір, дзвінким, як гонг, гладким і сяючим, як озеро в сонячний день». Досконалі порцелянові предмети цінувалися настільки високо, що знамениті поети присвячували їм вірші.

Успішно розвивалася морська й караванна торгівля. Важливу роль продовжував відігравати Великий шовковий шлях, який зв'язував Китай з країнами Середньої Азії та Середземномор'ям. Щоб утвердити своє головування на шовковому шляху, танські імператори проводили активну зовнішню політику. Китай підкорив значні території і розширив свої кордони від Тихого океану до Аральського моря і від пустелі Гобі до берегів Гангу. Але спроби китайських військ просунути в Середню Азію зупинили війська Арабського халіфату.

У танському Китаї швидко поширився і перетворився на одну з основних релігій буддизм. Ця віра приваблювала багатьох проповіддю милосердя, обіцянням благ за добрі справи й покарання за погані. Поряд з буддизмом існувало традиційне для Китаю конфуціанство, яке закликало бути справедливим і чесним, ставитися до інших людей з повагою, шанувати старших і піклуватися про молодших. Особливість Китаю полягала в наявності релігійної терпимості – становища, коли релігії не ворогують, а взаємодіють між собою і доповнюють одна одну. Китайцю не

Імператорська печатка із зображенням дракона. XIV ст.

потрібно було обирати якусь із релігій, він міг сповідувати водночас декілька з них. Змішання релігій сприймалося цілком природно.

Імперія Тан охоплювала величезну територію. Повністю тримати її під своїм контролем ставало дедалі складніше. З VIII ст. завойовані землі почали відпадати від Китаю. Великий шовковий шлях був перерізаний, на інших караванних дорогах процвітав розбій. Усе це болуче вдарило по торгівлі й помітно скоротило надходження до державної скарбниці.

Виникли й інші проблеми. Китайська знать, зосередивши величезні землі, прагнула політичної самостійності і тому підіймала заколоти. Підвищення податків і здирицтво чиновників різко погіршили становище народу й викликали численні заворушення. У 874 р. вибухнула справжня селянська війна. Повсталі під проводом торговця сіллю Хуан Чао оволоділи столицею. Імператорський двір утік.

На всі державні посади Хуан Чао призначив наближених до себе повстанців, але вони поводитися набагато гірше за колишніх імператорських чиновників. Різке невдоволення зловживаннями нової влади допомогло придушити повстання. Династія Тан повернулася на трон, однак завданий селянською війською удар став для неї смертельним. Відбувся палацовий переворот, танського імператора було скинуто з престолу.

Імператорський вихід. XIV ст.

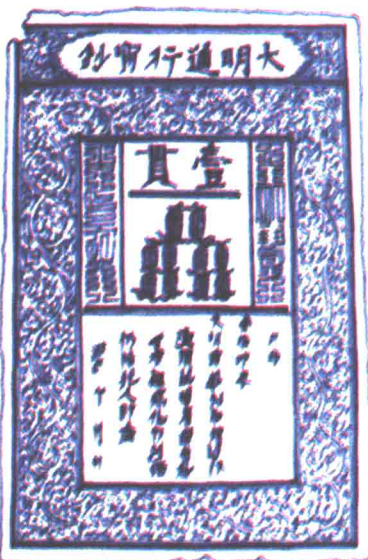
XI ст. «Нова Танська історія» про селянську війну

Хуан Чао чудово володів мечем, стріляв з усього шалу з лука, трохи вмів читати й писати, був красномовним. Він незаконно проголосив себе Великим полководцем усєї країни та їздив у колісниці із жовтого золота, вдягнув свою охорону в розкішні халати й барвисті шапки. Найближче оточення Хуан Чао мало мідні колісниці й пересувалося у супроводі вершників.

Під проводом Хуан Чао у столицю ввійшли кілька сотень тисяч людей. Вони вчинили безжалібно пограбування населення. Людей зв'язували, били батогами й захоплювали їхнє майно. Повстанці називали це «очищенням предметів». Хуан Чао проголосив себе імператором.

3. Загроза з Півночі. Складним становищем імперії скористалися воюючі сусіди. Племена киданів (пізніше назва «кидань» через монголів увійшла в українську мову як «Китай») захопили північні райони Піднебесної. У самому Китаї на уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння, існування яких назвали «п'ятьма династіями і десятьма

царствами». Згодом централізаторські сили перемогли, і країну вдалося, хоча й не повністю, об'єднати під владою династії Сун (960–1279).

Китайські паперові гроші. XIII ст.

кордонах Китаю. На початку XIII ст. монгольські війська вступили на китайські землі, а в 1279 р. під владою степняків опинилася вся країна. Монгольський хан Хубілай переселився в Пекін, прийняв імператорський титул і заснував династію Юань. Монгольське нашествя супроводжувалося повальними грабунками і загибеллю безлічі людей. Але згодом завойовники відмовились від таких методів підкорення країни. Познайомившись із китайськими державними порядками, монголи відновили колишню систему управління.

Щоб забезпечити мир, імператор щороку сплачував північним сусідам велику данину сріблом і шовком. Не маючи сил для війни, Суни постійно йшли на поступки, але небезпечні загарбники все одно продовжували розширювати свої володіння за рахунок Китаю. Поступово кочівники захопили всю північ країни і утворили там власну державу. Імператорський двір переїхав на південь, де знаходилися головні центри розведення рису і чаю, виготовлення шовку й порцеляни. Тут уперше в історії були випущені паперові гроші – асигнації. Своє винайдення – порох, китайці почали застосовувати на війні: начиняли ним глиняні бомби із спеціальним пристроєм для дальності польоту. Імперія Сун мала на озброєнні також могутні металеві знаряддя і рухомі башти з таранами.

Попри це Суни не змогли успішно протистояти новій небезпечній загрозі – войовничій державі монголів, що виникла на північних

Документ

XIII ст. Розповідь про китайські міста з «Книги» Марко Поло

Місто Тяньфу, куди ми прийшли, велике й красиве, торгівля тут велика, а також промисловість; виробляють тут безліч зброї для військ хана. Багато тут чудових виноградників, і вина виробляють вдосталь. Безліч тут шовку; є в них тутові дерева і багато шовковичних хробаків.

Місто Кінсай найкраще, найбільше місто у світі, 12 тисяч кам'яних мостів у ньому. Живуть тут піддані великого хана, гроші в них паперові. У цьому місті всі вулиці вимощені камінням і цеглою. І верхи їздити, і пішки ходити по них добре. У цьому місті є добрих 4 тисячі лазень, де люди ніжаться, кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються. Лазні ці найкрасивіші, найкращі і найпросторіші в світі.

Завойовники встановили в Китаї жорстоке гноблення. Китайців усували з високих посад, забороняли їм оволодівати військовою справою, мати зброю і тримати коней. Підкореному населенню не дозволялося вивчати іноземні мови і навіть виходити на вулицю с настанням темряви. Таке

принизливе становище посилювало прагнення китайського народу до визволення. Вибухнуло могутнє повстання, головні сили монголів були розбиті. Останній монгольський хан, який правив Китаєм, із залишками військ утік до Монголії. У 1368 р. один з керівників антимонгольської боротьби Чжу Юаньчжан оголосив себе імператором. На китайський трон зійшла династія Мін – Блискуча (1368–1644).

4. Імператор та його піддані. Китайську державу очолював імператор, особа якого була священною. Імператора вважали не лише повелителем людей, а й посередником між Небом (верховним божеством) і «піднебесним світом» (землею). Тому

Марко Поло, його батько і дядько передають китайському імператору папське послання. Мініатюра. XV ст.

Китайські чиновники. XIV ст.

китайський правитель носив титул Син Неба, а саму країну називали Піднебесною. Імператорська влада була необмеженою і передавалася у спадок.

У китайському суспільстві існувала сувора ієрархія: кожному відводилося певне місце й відповідно до цього визначався не тільки рід занять людини, а й вид її одягу та манера поведінки. На вищій сходинці знаходився імператор, далі йшли його найближчі родичі, за ними – численні чиновники.

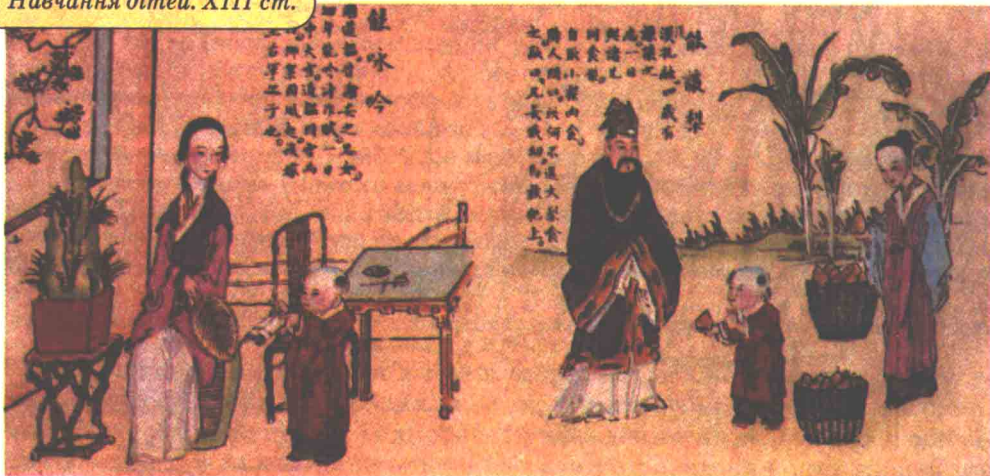
Залежно від рівня освіти і професійної майстерності чиновники поділялися на безліч рангів. Усі інші піддані імператора утворювали дві великі групи. До першої належали «добрі люди» – особисто вільні селяни, ремісники й торговці. До другої входили залежні – «підлі люди».

Державний устрій Китаю мав важливу особливість. На відміну від Західної Європи, де правлячу верхівку складала знать, у Піднебесній успішна кар'єра визначалась особистими якостями, а не родовитістю. Китайський імператор управляв країною за допомогою чиновників. Але щоб отримати посаду, всі претенденти мали скласти спеціальні іспити. Вони мусили вміти гарно писати ієрогліфи, складати твори й вірші, знати напам'ять старовинні тексти. Екзаменаційна система постійно ускладнювалась і проіснувала в Китаї аж до 1906 р.

Багатство не давало високого становища в китайському суспільстві. Заможних купців зараховували до простолюду, так як не відносили заняття торгівлею до престижних. Зате успішне складання іспитів й отримання державної посади повністю змінювали життя людини. Той, хто долав іспит нижчого рівня, звільнявся від податків і військової служби, починав носити халат і головний убір ученого. Навіть його батьки отримували пільги. Особи ж, які складали іспити вищого рівня, користувалися загальною повагою. Тому оволодіння грамотою ставало ключем до успіху й добробуту. Тільки освіченість відкривала шлях до високих посад і щедрої платні. З іншого боку, такі чиновники ставали надійною опорою імператорського трону.

- 5. Досягнення китайської культури. Середньовічний Китай є батьківщиною оригінальної і високорозвиненої культури.

Навчання дітей. XIII ст.

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростішу форму книгодрукування. На спеціально оброблених дерев'яних дошках вони вирізували текст, заливали його спеціальною фарбою, а потім друкували на папері. Щоправда, існування безлічі (десятків тисяч) ієрогліфів дуже ускладнювало процес і обмежувало його можливості. Винахід залишився невідомим поза межами Китаю.

Глибокі різнобічні знання допомогли китайським ученим зробити й інші важливі відкриття. Помістивши в спеціальний дерев'яний ящик магнітну стрілку, вони винайшли компас. Це дозволило китайцям здійснювати на своїх великих кораблях далекі плавання по Тихому та Індійському океанах. Астрономи добре знали причини сонячних і місячних затемнень і вміли їх передбачати. Накопичення величезних знань заклало ґрунт для створення китайськими вченими багатотомних енциклопедій з історії, географії, медицини та мистецтва.

Необхідність складати іспити при отриманні чиновницької посади дала поштовх відкриттю початкових і вищих шкіл, сприяла збільшенню числа освічених людей. Мистецтво для них вважалося справою не менш важливою, ніж державна служба. Тому китайські чиновники були водночас поетами, художниками, прекрасно володіли мистецтвом гарного письма – каліграфією. Чимало з них належали до членів започаткованої в X ст. імператорської Академії мистецтв.

«Золотою добою» китайської поезії називають епоху Тан, коли небаченого розквіту досягла література. Кращі поетичні твори вийшли з-під пера поетів Лі Бо і Ду Фу. Новим явищем стало створення роману, насамперед історичного. Ще на початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», працювали великі бібліотеки.

Середньовічний Китай багато зробив для розвитку архітектури. Великі китайські міста мали вигляд справжніх фортець, де існували торгіві, жит-

Китайські поети. XIV ст.

Сцена з народного життя

лові, палацові та храмові квартали. Будинки зводилися з каменю, дерева, мармуру і мали дахи із загнутими кутами. Такі споруди набували урочистого і водночас «летючого» вигляду, а незвичайна покрівля добре захищала від дощу і яскравого світла. Дахи імператорських палаців і храмів зазвичай оббивали золотими листами.

У культурному й політичному житті Китаю велику роль відігравали буддійські монастирі. Спочатку (за індійськими зразками) їх вирубували в товщі скель і прикрашали статуями Будди, які часом досягали 15 м заввишки і начебто зросталися із самою скелею. Пізніше почали будувати дерев'яні буддійські храми й високі багатоярусні башти – пагоди, де зберігали релігійні реліквії. Уважне ставлення до природи і тонке її розуміння допомагали зводити храмові споруди в наймальовничіших куточках.

Головне місце серед усіх видів мистецтва посідав живопис. Китайські художники із надзвичайною точністю зображували сценки палацового життя і міського побуту, історичні події й дитячі ігри. Велику увагу привертала до себе світ тварин і рослин. Найбільше ж китайські художники любили пейзажі – картини природи, красі якої вони вклонялися. Пейзажі виконували не з натури, а по пам'яті так, начебто дивилися на них із висоти пташиного польоту.

У Середньовіччі китайські художники писали свої твори на шовковому або паперовому полотнищі. До одного з його кінців прикріплювали дерев'яний валик, а на нього у вигляді сувої намотували картину. Сувої зберігали в коштовних шкатулках і виймали лише для того, щоб подивитися. Горизонтальні багатометрові сувої розгортали на столі, поступово вглядаючись у кожний епізод. Вертикальні сувої вшали на стіну, де їх можна було цілком охопити поглядом.

Важливу роль відігравали декоративні ремесла. Високою майстерністю і смаком відрізнялися порцелянові вироби, різьблення по слоновій кістці й вишивка по шовку.

Культура середньовічного Китаю мала величезний вплив на сусідні країни, стала безцінним внеском у загальну скарбницю людських досягнень.

-
1. Чому відродження Китайської імперії супроводжувалося грандіозним будівництвом? Що засвідчували споруди і яке значення вони мали?
 2. У чому полягала своєрідність релігійного життя Китаю?
 3. Що дозволило монголам завоювати Китай? Чому китайці повстали проти монгольських завойовників?
 4. Які особливості були притаманні китайській державі і суспільству? Яку роль відігравала система іспитів?
 5. Батьківщиною яких важливих винаходів, наукових і технічних досягнень став Китай? Якими своєрідними рисами відрізнявся китайський живопис?

ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на повідомлення «Нової Танської історії», поміркуйте, чи могла така людина як Хуан Чао полегшити становище народу.
2. За розповіддю Марко Поло опишіть життя середньовічного китайського міста.

ЗНАЧЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
В ІСТОРІЇ
ЛЮДСТВА

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років. Вона увібрала в себе Велике переселення і змішування народів, звичай сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці і кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Варварські нашествия знищили античний світ, його господарство і культура поринули в безодню занепаду. Проте коріння європейської цивілізації збереглося й змогло пробити шлях до нового піднесення. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи і Азії, зародилася нова цивілізація. Саме в добу Середньовіччя виникли народи й країни, які продовжують існувати сьогодні. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся теж тоді.

На зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на світову релігію іслам. На відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд із буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні суспільства помітніше відрізнялись одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли й зросли міста з їх ремеслами, торгівлею, соборами, університетами і особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду і нової ренесансної культури. Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг тогочасної людини до активності та її прагнення розширити свої життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Але це вже інша – Нова історія.

Аба́т – настоятель (голова) чоловічого католицького монастиря (абатства)

Алхі́мія – перейнята у VIII ст. від арабів назва хімії. Мета алхімії – перетворення неблагородних металів (міді, свинцю) на благородні (золото, срібло) за допомогою «філософського каменя», а також створення «життєвого еліксиру», який дає людині безсмертя. У процесі цих пошуків було зроблено чимало хімічних відкриттів

Альбігойці (ката́ри) – учасники еретичного руху в Південній Франції XII–XIII ст. Заперечували положення християнської церкви про троїчність Бога, не визнавали католицьких обрядів і влади папи. Вважали земне життя творінням диявола

Арбалет – метальна зброя, яка могла вести стрільбу на відстані до 200 м. Складався з дерев'яного прикладу із закріпленим на ньому сталевим луком і пристроєм для натягування тятиви

Аріанство – вчення в християнстві, за яким Христос вважався творінням, нижчим за Бога-Отця

Астроля́бія – прилад для вимірювання кутів, з допомогою якого визначали положення небесних світил

Багрян́иця – одяг візантійських імператорів

Баро́н – представник вищого (титулованого) *дворянства*

Баска́к – ханський намісник на Русі

Бенефі́цій (благодіяння) – земельне володіння, яке надавалося у довічне користування за умови несення військової служби

Бе́рсерк – давньоскандинавський воїн, який присвятив себе Верховному богу Одіну, вважався невразливим і тому бився з ворогом без обладунку

Бо́нди – вільні люди у скандинавських країнах, які мали своє господарство

Бу́лла – папський указ, який був обов'язковим для виконання всіма віруючими

Бу́ргер – повноправний городянин

Вальдэнси (від імені ліонського купця Петра Вальдо) – прибічники *ереси*, що виникла наприкінці XII ст. на півдні Франції. Виступали проти власності, давали обітницю бідності, вважали католицьку церкву злом

Ваганти – середньовічні мандрівні поети, переважно із числа студентів, які у своїх написаних латиною віршах прославляли радіщі земного життя

Васал (слуга) – особа, яка отримувала від *сеньйора* земельне володіння за несення служби

Василéвс – візантійський імператор

Вергелъд – у германців відшкодування за вбивство вільної людини, яке рід вбивці сплачував роду вбитого

Вікінги – в Скандинавії учасники морських торгових та завойовницьких походів

Вітраж – картина з кольорового скла, розташована зазвичай у вікнах

Віче – збори всіх вільних чоловіків у Великому Новгороді

Галéра – військове вітрильне багатovesлове судно з гострим носом, створене венеціанцями. Гребцями були раби, військовополонені, злочинці

Гвельфи і гібеліни – ворожі політичні угруповання в Італії, що виникли на межі XI–XII ст. Гвельфи – прибічники папства, а гібеліни – імператора

Герцог – у ранньому Середньовіччі військовий вождь племені, пізніше – титул знатної людини

Гето – частина міста, яка виділялася для ізольованого проживання євреїв

Гільдія купецька – об'єднання, що створювалося для спільного захисту товарів під час їхнього перевезення, для забезпечення вигідних умов торгівлі та отримання привілеїв

Граф – у добу раннього Середньовіччя посадова особа, представник влади короля в окрузі; пізніше – один із вищих *дворянських* титулів

Дворянство – привілейований стан середньовічного суспільства

Десятина – десята частина прибутку (врожаю, грошових коштів та ін.), яка стягувалася з населення на користь церкви

Дожд (проводир) – обраний голова Венеціанської (довічно) і Генуезької (на певний строк) республік

Домен – спадкові земельні володіння *феодала*, на яких він вів своє господарство і здійснював свою владу

Донжон – центральна вежа замку

Дофін – спадкоємець престолу у Франції, старший син короля

Єпископ – християнський священик, голова *єпархії* – території, що складалася з декількох провінцій. Його влада поширювалася як на священиків, так і на мирян єпархії. На чолі групи єпархій стояв *архієпископ*

Єресь – релігійні погляди, які суперечать церковному віровченню

Жонглер – мандрівний актор

Єрархія – драбина підпорядкованих церковних і світських посад

Іконобóрство (церковна) – релігійний рух у VIII – першій половині IX ст., спрямований проти вшанування ікон

Інвеститу́ра (церковна) – церемонія введення єпископа на посаду духовного голови єпархії

Інквізи́ція (розшук) – спеціальна карна церковна установа для боротьби з єретиками

Калáм – дерев'яна або тростинна паличка для письма

Капéла – невелика, окремо розташована будівля або приміщення в церкві для молитов однієї сім'ї

Каравéла – морський однопалубний вітрильник з високими бортами і надбудовами на носі й на кормі. Була поширена у XIII–XVII ст. у країнах Середземномор'я

Кара́ка – великий вітрильник, який у XIII–XVI ст. використовували для військових і торгових цілей. У середині XV ст. була найбільшим і найдосконалішим судном

Кардина́л – у католицькій церкві вища духовна особа, нижча лише за папу. Кардинали є найближчими радниками й помічниками пап і обирають їх із свого середовища

Квадрант – старовинний астрономічний прилад для вимірювання висоти небесних світил

Клір – духовенство. Член духовенства – **клірик**

Ког – велике вітрильне судно, поширене в XII–XV ст. у Північній Європі

Кондотьéр (від італ. «кондотта» – договір) – в Італії XIV–XVI ст. командири військових загонів, що наймалися на службу до міст-комун або державців

Кону́нг (від давньосканд. – вождь племені) – вищий представник родової знаті, військовий проводир

Кора́н (від араб. – читання) – священна книга мусульман

Кортéси – станovo-представницькі органи в країнах Піренейського півострова

Куртуа́зність – правила рицарської поведінки

Курфю́рсти – вищі духовні та світські князі Священної Римської імперії, яким належало право обирати короля

Ландта́г – орган станового представництва у володіннях, що входили до складу Священної Римської імперії

Лорд – в Англії великий землевласник, представник вищої титулової аристократії

Магістра́т – орган міського управління

Майордо́м (від лат. – старший в домі) – управитель

Ма́рка – укріплена прикордонна область

Маркгра́ф – в імперії Карла Великого посадова особа, яка стояла на чолі марки. У Німеччині – представник титулованої знаті

Маркі́з – представник титулованої знаті

Медресé – мусульманська школа

Мечеть – мусульманський храм

Мінарет – висока башта, з якої оголошувався заклик до мусульманської молитви

Мінезінгери – німецькі ліричні поети, які переважно оспівували рицарське кохання

Муедзін – спеціальний служитель при мусульманській мечеті

Ордалії – випробування вогнем і водою під час судового розслідування

Парламент – в Англії орган станового представництва, вища законодавча установа; у Франції – вищий королівський суд

Патриціат – привілейований прошарок найбагатших і найзнатніших городян

Повінності – обов'язки селян на користь феодала

Пополáni – у XII–XIV ст. торговельно-ремісниче населення міст Північної і Середньої Італії

Прочáni – учасники подорожей віруючих до святих місць з метою вклонитися святиням на знак спокутування гріхів

Пулéни – гостроносе взуття

Раджа́ – індійський князь

Раджпúті – індійський рицар

Ра́туша – будинок, у якому розташовувався магістрат, центр суспільного життя середньовічного міста

Рейхста́г – станово-представницький орган у Священній Римській імперії

Реконкіста – зворотне відвоювання християнами земель Іспанії та Португалії у мусульман у VIII–XV ст.

Ру́ни – давньогерманські, а згодом – давньоскандинавські та англосаксонські знаки писемності

Са́га – давньоскандинавський прозовий переказ

Санскрі́т – літературно опрацьована давньоіндійська мова

Се́йм – станово-представницький орган у Польщі, Литві, Чехії

Сеньйо́р – землевласник, який мав залежних від нього селян і васалів

Симонія – продаж церковних посад

Скаль́д – давньоскандинавський поет

Скрипті́рій – майстерня для переписування книг, переважно у монастирях

Собо́р – 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовенства

Сті́ль – металева паличка для письма

Схі́зма – розкол у церкві

Сюзере́н – верховний сеньйор щодо васала

Тинг – збори вільних дорослих чоловіків у германців та скандинавів

Трубаду́ри – ліричні поети у Південній Франції, які переважно оспівували рицарське кохання

Труве́ри – ліричні поети у Північній Франції, які переважно оспівували рицарське кохання

Турні́р – військове змагання рицарів у Західній Європі; рицарський поєдинок

Уста́в – правила життя і поведінки ченців

Фео́д – спадкове володіння, яке сеньйор надавав васалу за несення військової служби

Феода́л – землевласник, власник фео́ду

Фре́ска – живопис на вогкій штукатурці розведеними на воді фарбами

Халі́ф – світський і духовний голова мусульман, правитель

Ха́ртія – грамота про надання прав і вольностей містам

Цех – об'єднання міських ремісників однієї або декількох споріднених професій

Чо́мпі – чесальники вовни та інші наймані робітники у Флоренції та інших італійських містах у XIV ст.

Шаріа́т – мусульманське право

Шедэ́вр – зразковий виріб, який мав зробити підмайстер, аби скласти іспит на право стати повноправним майстром

Янича́ри – особливе військо у Туреччині з XIV ст.

Ярлі́к – ханська грамота на право управляти князівством на Русі

Ярма́рок – щорічний ринок, який постійно проводився у певному місці

СПИСОК
РЕКОМЕНДОВАНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Баллады о Робин Гуде // Английская и шотландская народная баллада. – М., 1988.

Вийон Франсуа. Сочинения / Пер. Ю.Б. Корнеева. – М., 1998.

Дрюон М. Проклятые короли. – М., 1990.

Исландские саги: В 2-х т. / Под ред. А.В. Циммерлинга. – М., 2004.

Книга для читання з історії середніх віків / Упор. Н.П. Клименко, Ю.Б. Малієнко. – К., 2004.

Книга для чтения по истории средних веков / Под ред. В.П. Будановой. – М., 1999.

Левандовский А.П. Карл Великий: через Империю к Европе. – М., 1995.

Люблинский В.С. На заре книгопечатания. – Ленинград, 1959.

Марко Поло. Книга странствий. – М., 1950.

Мифы и легенды Европы. – Саратов, 1994.

Петрарка Ф. Избранное. – М., 1974.

Пісня про Нібелунгів / Пер. з нім. М. Настеки. – К., 1989.

Пісня про Роланда: Давньофранцузький епос / Пер. Вадима Пащенко, Нінель Пащенко. – К., 2003.

Робін Гуд: Старовинні англійські легенди / Пер. Ю. Юра. – К., 2006.

Скотт Вальтер. Айвенго: Роман / Пер. Юрія Лісняка, Галини Лозинської. – К., 2005.

Скотт Вальтер. Квентин Дорвард: Роман / Пер. М. Шишмарева. – К., 1995.

Слезкина О.К. Оловянная рука. – М., 1956.

Средневековая Европа глазами современников и историков. – М., 1995. – Ч. I–V.

Томова Л.И. Красный всадник. – М., 1971.

У Хань. Жизнеописание Чжу Юань-чжана. – М., 1980.

Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы / Гл. ред. О. Мельников, пер. Кашкин. – М., 1996.

Шекспір Вільям. Трагедія про короля Річарда III // Трагедії. – Х., 2004.

Энциклопедия для детей «Аванта +» (тома: «Всемирная история»; «Искусство». – Ч. 1; «Религии мира». – Ч. 1–2).

Передмова	5
Вступ у добу Середньовіччя	6

Розділ 1. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 1. Народження середньовічної Європи	12
§ 2. Людина та її довкілля	24
§ 3. Матеріальний світ і повсякденне життя	35
§ 4. Суспільство і держава	44
§ 5. Середньовічне місто	56

Розділ 2. РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

§ 6. Католицька церква в V–XIII ст.	70
§ 7. Вершина могутності і занепад папства	76

Розділ 3. ВІЗАНТІЯ. АРАБСЬКИЙ СВІТ

§ 8. Тисячоліття Візантії	86
§ 9. Арабський халіфат	96

Розділ 4. ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

§ 10. Народи і країни Скандинавії	106
§ 11. Франція: важке здобуття єдності	115
§ 12. Англія: від англосаксонських королівств до сходження Тюдорів	125
§ 13. Священна Римська імперія на шляху до роздробленості	135
§ 14. Розмаїття середземноморського світу	145

Розділ 5. КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В V–XV СТ.

§ 15. Знання і освіта	154
§ 16. Література та мистецтво	164

Розділ 6. СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

§ 17. Утворення і розквіт держав Центрально-Східної Європи	176
---	-----

-
- § 18. Північно-Східна Русь: через роздробленість
до збирання земель 186
- § 19. Народження і піднесення Московської держави 194
- § 20. Турецька держава: через загарбання
до імперії 204

Розділ 7. НА ТЕРЕНАХ АЗІЙСЬКОГО КОНТИНЕНТУ

- § 21. Індія: країна скарбів і мудрості 212
- § 22. Піднебесна імперія 221
- Значення Середньовіччя в історії людства 230
- Словник термінів 231
- Список рекомендованої літератури 236